

Doktori (Ph.D.) értekezés

A tapasztalás és az önmeghatározás
Paul Fleming (1609–1640) költészetében

Lakfalviné Szögedi Gabriella

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

2014

A TAPASZTALÁS ÉS AZ ÖNMEGHATÁROZÁS PAUL FLEMING (1609–1640) KÖLTÉSZETÉBEN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az Irodalomtudományok tudományágban

Írta: Lakfalviné Szögedi Gabriella
okleveles latin nyelv és irodalom – német nyelv és irodalom szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok doktori iskolája
(Magyar és összehasonlító irodalomtudományi doktori programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201.....

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 201.....

„Én Lakfalviné Szögedi Gabriella teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Memoriae magistri honoratissimi mei professoris Ladislai Havas d. d. d.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés és az értekezés kérdésfeltevése.....	5
2. Paul Fleming (1609–1640)	18
2.1 Paul Fleming élete és munkássága	18
2.2 A Fleming-kutatás	31
3. Az értekezésben használt lírafogalom és az értekezés módszertana	35
4. <i>Gelegenheitsdichtung, Erlebnislyrik</i> , szubjektivitás	47
4.1 Az alkalmi költészet	47
4.2 Az élménylíra és a szubjektivitás	51
5. A lírai beszédben teremtődő szubjektum: a tapasztalás és az önmeghatározás beszédmódjai	56
5.1 A <i>theatrum mundi</i> mint a tapasztalás színtere, és az állhatatlanságban való orientáció lehetséges módszerei	59
5.1.1 A <i>theatrum mundi</i> mint a tapasztalás színtere	59
5.1.2 Orientáció az állhatatlanságban	66
5.2 A beszélő a szeretet tapasztalatáról szóló beszédben	81
5.2.1 A beszélő a szerelmi tapasztalatról szóló beszédben: <i>Entsagung</i> (Od. V, 17).....	83
5.2.2 A beszélő a barátság tapasztalatáról szóló beszédben: <i>Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben. 1631 October 16.</i> (PW, II, 7)	95
5.3 A beszélő az utazás tapasztalatáról szóló beszédben: <i>In Groß-Neugart der Reußen, M.Dc.XXXIV.</i> (PW, IV, 20)	104
5.4 A beszélő a poesis tapasztalatáról szóló beszédben: <i>An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien, 1636 September</i> (PW, IV, 44)	117
6. Összegzés: A költői nyelvben születő szubjektum.....	126
Mellékletek	134
Irodalomjegyzék	146

1. Bevezetés és az értekezés kérdésfeltevése

A magyarországi irodalomtörténeti kutatásban vizsgált és reflektált, 17. századi német szerzők között elenyésző számban találunk hivatkozásokat a szász származású Paul Flemingre (1609–1640), aki a magyarországi tudományosság által ismertebb Martin Opitz, Andreas Gryphius, és a kutatótöbb Jacob Balde, Jacob Masen, Johannes Scheffler vagy Hans Jacob Christoph von Grimmelshausen mellett a 17. századi német (vers)költészet meghatározó alakja volt.¹ A csak a líra műfajaiban alkotó Paul Fleminget a német korai barokk legismertebb költőjeként tartja számon a mai kutatás is, melyet igazol kortársainak és a későbbi századoknak iránta tanúsított érdeklődése. A Fleming-kép 17. századtól folyamatos, olykor semleges, többnyire pozitív megítélésének részletes bemutatásáról Maria Cäcilie Pohl-nál olvashatunk.² A költő munkásságának pozitív megítélésére álljon itt néhány példa. Daniel Georg Morhof, az egyik első német irodalomtörténet megalkotója a következőképpen nyilatkozott róla:

„Ich gebe ihm Beyfall, daß zu seiner Zeit er [scil. Martin Opitz] der vortrefflichste Poete gewesen, vermeine aber, daß die Teutsche Ticht-Kunst in Herr Flemmingen noch höher gestiegen. Denn in Warheit es stecket ein unvergleichlicher Geist in ihm, der mehr auff sich selbst als frembder Nachahmung beruhet.”³

Morhof az először 1682-ben megjelent, *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie* című poétikai munkájában több helyen is példaként említi Fleminget, illetve idézi verseit szemléltetésül, ami elveti azt a lehetséges feltételezést, miszerint ez a túlzó dicséret csupán a kor szokásos gyakorlatából, az autoritásoknak és az alkotótársaknak a saját művek előszavában történő, dicsérő felemlegetéséből adódna. A korszakból kiemelhető még Gottfried Wilhelm Leibniz véleménye, aki Christian Meischehez írt költeményében a megszólított művészetét méltatja, és azt az antikvitas költészetével méltán vetélkedő német nyelvű költészet rangos helyére próbálja illeszteni. Eközben felsorolja a közelmúlt költészetének jelentős alakjait – közöttük Fleminget is –, akiknek a művészete neves latin szerzők munkásságával egyenrangúnak minősül.

¹ Magyarul Fleming kilenc verse olvasható. Életét és munkásságát reflektálják életrajzi és irodalmi lexikonok, magyar nyelvű német irodalomtörténetekben is írnak róla, de csak érintőlegesen, olykor csupán egy-két mondatban említik. Vö. KOMÁROMI Sándor, *Német nyelvű irodalom befogadása Magyarországon 1945–1980*, II, Budapest, [s.n.], 1989 (Studia Philologica Moderna, 5), 90–91.

² Maria Cäcilie POHL, *Paul Fleming: Ich-Darstellung, Übersetzungen, Reisegedichte*, Münster, Hamburg, Lit, 1993 (Zeit und Text, 1), 8–25.

³ Daniel Georg MORHOFENS *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie*, hrsg. von Henning BOETIUS, Bad Homburg, Berlin, Zürich, Gehlen, 1969 (Ars poetica: Texte, 1), 214. (Az 1700-as második kiadás utánnomása)

Verse, so ich 1667 zu Frankfurt am Main auf Herrn Christian Meische vorhabendes deutsches Florilegium gemacht.

Den Blumensaft gepresset
Herr Meisch hier mischen lasset,
zu füllen mit Geruch die Welt.
Wie mancher süßer Zangen
der Honigseim gelungen
bei ihm allein zu kosten fällt.
Was lobt man viel die Griechen?
Sie müssen sich verkriechen,
wenn sich die teutsche Muse regt.
Was sonst die Römer gaben,
kann man zu Hause haben,
nachdem sich Mars bei uns gelegt.
Horaz in Flemming lebet,
in Opitz Naso schwebet,
in Greiff Senecens Traurigkeit.
Nur Maro wird gemisset,
hier hat man eingebüset,
Aeneis uns nicht weichen will.
Doch wenn die teutsche Degen
die werden niederlegen,
so jetzt uns stolz zu Leibe gehn,
wird sich auch einer finden,
auch sie zu überwinden,
und Austrias soll höher gehn.
Er aber wird verdienen,
Herr Meisch, den Ruhm der Bienen,
daß er der Blumen Kraft trägt ein.
Wem werd' ich ihn vergleichen?
Er soll zum Lobeszeichen
Stobäus bei den Teutschen seyn.⁴

A barokk korszakát ellentmondásosan megítélő 18. század méltatásai között megemlítendő Justus Friedrich Wilhelm Zachariának a véleménye, aki helyet adott Fleming költeményeinek is az 1766 és 1778 között megjelent, *Auserlesene Stücke der besten deutschen Dichter von Opitz bis auf gegenwärtige Zeiten* című gyűjteményes sorozatában. Zachariä következőképpen írt Flemingről, akinek egyediségét a költőben szunnyadó alkotószellem eredetiségével hangsúlyozta:

„Er [scil. Paul Fleming] war nehmlich sein [scil. Martin Opitz] Nachahmer, aber selbst darbey ein wirkliches Originalgenie, das sich Opitzen zum Muster nahm, aber nicht auf eine slavische Art; und sich seine eigne Manier zulegte, die es bey aller Aehnlichkeit mit der Manier seines Meisters noch immer genugsam von derselben unterschied.”⁵

⁴ Paul FLEMINGs *Deutsche Gedichte*, hrsg. von J.M. LAPPENBERG, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965, II, 635; Beilage III, 27.

⁵ *Auserlesene Stücke der besten deutschen Dichter von Opitz bis auf gegenwärtige Zeiten mit historischen Nachrichten und kritischen Anmerkungen versehen: Vorbericht*, hrsg. von Justus Friedrich Wilhelm ZACHARIÄ, Braunschweig, Fürstliche Waisenhaus-Buchhandlung, 1766–1778, Lff. Idézve: POHL, *i. m.*, 11.

A 19. század elejének értékítéletét példázza Wilhelm August Schlegelnek Fleminget aposztrofáló két szonettje. A versekben megidézett Fleming mint a német nép *vatesa* és a német múzsa kegyeltje a szülőföldjétől távol szólaltatta meg a német költészet hangját.

An Flemming.

Der Lorbeer, dem du glühend nachgerungen,
o Flemming! welke niemals deinen Haaren,
der du durch Schiffbruch, Wüsteneyn, Barbaren
fast bist zum Bett' der Sonne hingedrungen.
Du ließest, wo kein deutscher Laut erklungen,
die Fremdlings-Poesie sich offenbaren.
Der Länder mehr als Alexanders Schaaren,
hat dein Gesang verherrlichend bezwungen.
Du warst der Orpheus jener Argonauten,
die Deutschland, Friede wünschend, aus der Wolgen
auf Caspiens Flut gesendet zu den Persen.
Doch als auf dich der Heimat Musen schauten
und du zurückkamst, ihnen rasch zu folgen,
da stach der Tod dich neidisch in die Fersen!⁶

Auf denselben.

Dem frühen Schicksal ist sein Raub entronnen,
denn Flemmings Lieder werden ewig leben,
wie kühn sie auch der Kunst Geleis' entschweben,
wie leicht ihr goldner Faden hingespinnen.
Es drängt sich freudig an das Licht der Sonnen
das herrliche Gemüth, das innere Streben:
aufbrausend wie der edle Saft der Reben,
ein voller Becher, ein lebendiger Bronnen.
Das Vaterland, die Drangsal wüster Zeiten,
der Freunde Freundschaft, der Geliebten Liebe,
und fremder Land und Völker Herrlichkeiten
besingt er wechselnd mit gleich regem Triebe;
ob seine Worte Orients Glanz verbreiten,
ihr Sinn nach deutscher Art gediegen bliebe.⁷

A költő munkássága iránti folyamatos érdeklődést nem csupán az irodalomtörténeti művek és a szerző verseinek gyűjteményes kiadásokban történő megjelenése igazolja, hanem azok a

⁶ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 635–636, Beilage III, 28.

⁷ *Uo.*, 636, Beilage III, 29.

szépirodalmi művek is, amelyeknek Fleming élete és munkássága adja anyagát. A 20. században megjelent három Fleming életéről szóló regény⁸ mellett napvilágot látott néhány olyan 19. és 20. századi, különböző ideológiák szolgálatában álló regény is, amelyek azt az oroszországi és perzsiai utazást tárgyalják, amelyen Fleming is részt vett.⁹ A 19. századi regényekben Fleming alakja romantikus figuraként jelenik meg, akinek világában a szerelem, a barátság érzései és a halálvágy központi szerepet játszanak. A 20. századi szépirodalmi alkotásokban nyilvánvalóbban kirajzolódik az ideológiai vonulat és a politikai célzatosság. A költő figurája marxista kontextusban mint az etnikai kisebbségek elnyomóinak, a társadalmi visszaéléseknek a kritikusa jelenik meg, aki egy polgári forradalom előkészítőjévé válik, az NDK irodalmában pedig mint a sorsát önmaga felelősségtudtában felvállaló harcos, aki számára mindig létezik a „dennoch” fogalma, ő a töretlen remény és a küzdeni akarás példája.¹⁰

Fleming felértékelése, Opitz fölé helyezése és egyedülállóságának a hangsúlyozása abban is kifejeződött, hogy a régebbi irodalomtörténeti kutatás a korán elhunyt Fleminget Johann Christian Güntherrel (1695–1723) együtt a goethei élményköltészet előfutárának tekintette. A 19. századi líraparadigmának megfelelően olyan költészet kialakulásában szerepet játszó szerzőnek tartották, amely poézis szövegében a versbeszélő állapota olyan környezetben ábrázolódik, amely individuális tapasztalat hatását kelti, és nem tűnik szociálisan kódoltnak.¹¹ Ezeknek a vizsgálatoknak a középpontjában elsősorban Fleming szerelmes versei álltak, amelyek interpretációjában a szerző keleti utazása során megélt szerelmi tapasztalatait vették alapul, és amelyek mint a szerelmes állapotának poétikai reflexiói személyes élményekként

⁸ Kurt Arnold FINDEISEN, *Der östliche Traum: Ein Roman von Freundschaft, Liebe und großer Fahrt*, Leipzig, Hase und Köhler, 1940; Werner LEGÈRE, *In allen meinen Taten: Ein Paul-Fleming-Roman*, Berlin, Union, 1982; Uwe BERGER, *Das Verhängnis oder Die Liebe des Paul Fleming*, Berlin, Weimar, Aufbau, 1983.

⁹ Eduard BOAS, *Paul Flemings Reise nach Ispahan = Uő, Deutsche Dichter-Novellen*, Berlin, Leipzig, Heymann, 1837, I, 101–263; Franz Theodor WANGENHEIM, *Paul Flemming oder Die Gesandtschaftsreise nach Persien: Historischer Roman*, Leipzig, Reinhold Beyer, 1842; Wilhelm JENSEN, *Aus meiner Vaterstadt: Die Persianischen Häuser*, Breslau, S. Schottlaender, 1889; Kurt Arnold FINDEISEN, *Paul Fleming: Der Dichter und Ostlandfahrer*, Dresden, Heimatwerk Sachsen und Baensch Druckerei, 1939; vö. POHL, *i. m.*, 22–24, Siegfried SCHEER, *Paul Fleming: Seine literarhistorischen Nachwirkungen in drei Jahrhunderten*, Imprimatur, IX, Weimar, Gesellschaft der Bibliophilen, 1940, 1–16.

¹⁰ POHL, *i. m.*, 23–24. Fleming alakjának a 19. és 20. századi elbeszélő irodalomban való megjelenését legújabban Wilhelm Kühlmann vizsgálta. Vö. Wilhelm KÜHLMANN, *Erinnerung als Roman: Fleming in der erzählenden Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts = Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTIG, in Verbindung mit Sonja GLAUCH und Martin KLÖKER, Berlin, Gruyter, 2012, 425–440.

¹¹ Vö. „Die Lyrik bekommt eine Gegenwärtigkeit und Augenblicklichkeit, die es vorher nicht gegeben hat. Man kann die Oden und Sonette der Liebe von Fleming wohl mit den Liebesliedern des jungen Goethe vergleichen.” Fritz STRICH, *Der lyrische Stil des 17. Jahrhunderts = Deutsche Barockforschung: Dokumentation einer Epoche*, hrsg. von Richard ALEWYN, Köln, Berlin, Kiepenhauer und Witsch, 1965, 229–259, itt: 233. Eredeti megjelenés: *Abhandlungen zur deutschen Literaturgeschichte: Franz Muncker zum 60. Geburtstag*, dargebracht von Mitgliedern der Ges. Münchener Germanisten, München, Beck, 1916.

értelmeződtek.¹² A költő munkásságának ezen irányú megközelítése összefonódott azzal, hogy Fleming költeményeit poétikai életrajz részeként értelmezték. A személyes hang kifejeződésének legnagyobb hatású vizsgálója Hans Pyritz volt, akinek nézete szerint Fleming különleges helyzete a személyes, egyedi megszólaláson alapult, vagyis azon, hogy felülemelkedett a tradíción és a konvención.¹³ Pyritz szerint Fleming munkásságában jelen van egy bizonyos formalitás, motívumai uniformizáltak, és ezek megtalálhatóak a költő legkésőbbi, legérettebbeknek nevezhető ódáiban is, amelyekben Pyritz szerint a költő igen erőteljesen egyedi és saját útra lép.¹⁴

Ezzel szemben az újabb barokk kutatás nem jelöl ki különleges helyet Fleming számára a német líratörténetben, a költőt egyszerűen a 17. századi tudós költészet egyik alakjának tekinti, aki az opitzi szabályok és a humanista tradíció szerint alkotott. Ez a megközelítés költészetének szakszerűbb vizsgálatát teszi lehetővé, de egyúttal megnehezíti a flemingi költészet innovatív jellegének megragadását. A régebbi barokk kutatásban is voltak olyan vélemények, amelyek szerint a Flemingnél felfedezhető személyes tartalmat nem szabad túlértékelni. Karl Viëtor hangsúlyozza Fleming költészete kapcsán azt, hogy bár Fleming anélkül, hogy a misztikával közvetlen érintkezésbe került volna, az érzelmi átélés felé hajlik, és a revali szerelmi viszony hatására már individuális kifejezésmóddal él, de mindeközben soha sem hagyja el teljesen az opitzi költészet területét, ahová eredetileg is tartozott.¹⁵

A jelenkori barokk kutatásban Hans-Georg Kemper álláspontja¹⁶ képvisel mérvadó szempontot, miszerint Fleming különleges és kivételes értékelési helyének bizonyítéka az a nem konvencionális alkotási mód, ahogyan ő a poétikai konvenciókkal élt. Fleming életének azon hat éve, amelyet egy holsteini diplomáciai úton töltött (1633–1639) kifejezetten szokatlan életutat vázol fel. Az utazás idején keletkezett költemények abból a szempontból tekinthetőek figyelemre méltónak és vizsgálandóaknak, hogy alkotójuk a keletkezésük során távol volt a németországi és az európai irodalmi élettől, nem lehetett tagja egyik irodalmi társaságnak sem. A neolatin és a humanista tradícióhoz kapcsolódó opitziánus Fleming abból az aspektusból válik számunkra érdekessé, hogy hogyan oldja meg ezt a poétikai helyzetet, hogyan reflektálja a régiesen pallérozott elméjével szokatlan életútjának eseményeit alkalmi költészetében. Ez a különös 'alkalmiság' és a megismerésnek a korszakban erősen

¹² Vö. Hans PYRITZ, *Paul Flemings Liebeslyrik: Zur Geschichte des Petrarkismus*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1963; Robert Ferdinand AMBACHER, *Paul Fleming and 'Erlebnisdichtung'*, Diss., New Brunswick, Rutgers The State University of New Jersey, 1972; Heinz ENTNER, *Der Dichter und die Schöne: Paul Fleming in Reval*, Neue Deutsche Literatur, 1989/7, 59–85.

¹³ PYRITZ, *i. m.*, 262–287.

¹⁴ *Uo.*, 298.

¹⁵ Karl VIËTOR, *Vom Stil und Geist der deutschen Barockdichtung = Deutsche Barockforschung: Dokumentation einer Epoche*, hrsg. von Richard ALEWYN, Köln, Berlin, Kiepenhauer und Witsch, 1965, 48.

¹⁶ Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit: Barock-Humanismus: Liebeslyrik*, Tübingen, Niemeyer, 2006, 109–145.

jelenlévő vágya a kiindulási alapja az értekezésnek. Az értekezés célja, hogy a flemingi költemények erős retoricitásában és normakövetésében, a versek grammatikai, retorikai és kommunikációs struktúrájának a feltárásával, kibontsa a költeményeknek mint lírai beszédaktusoknak a versbeszélői hangját, bemutatva azt, hogy a versben megszólaló konvencionális és reprezentatív én hogyan határozza meg önmagát, és milyen szubjektumot hoz létre. Ebben a vizsgálatban a flemingi életút fontos alapszituációjából (az utazásból, a távollétből, az idegennel való találkozásból, az idegen reflexiójából) kiindulva a tapasztalás és a meg-, ill. átélés állapotainak mint alapvető emberi léttapasztalatoknak a reflexióit tartom alkalmasnak a versbeszélő önmeghatározó megnyilatkozásának a kibontására. A vizsgálatra és bemutatásra olyan költeményeket választok, amelyek az ember elementáris tapasztalatainak a körébe tartozó, a *conditio humana* részét képező, antropológiai dimenziókat szólaltatnak meg: a szerelem, a barátság és a megismerés vágyának emberi tapasztalatait.

Az értekezés nyelvül anyanyelvemet választottam. Döntésem indoka Fleming költészetének szórványos magyar ismertsége, és célja, hogy értekezésemmel lehetőséget biztosítsak arra, hogy Fleming költészetét, illetve a Fleming-kutatás súlypontjait és módszereit a magyar nyelvű tudományosság számára is elérhetővé tegyem. A költő verseinek szélesebb körű ismerete nem csupán a magyarországi germanisztika régi irodalommal foglalkozó szakemberei, hanem a magyar irodalomtudomány számára is szolgálhat eredménnyel.

A költő magyarországi recepciójának első vizsgálati szempontja annak megtekintése, hogy hány versét, illetve mely költeményeit fordították le magyar nyelvre. Magyarul Flemingnek összesen kilenc verse olvasható, az első műfordítások a 20. század közepén keletkeztek. Képes Géza fordította le a költő *An sich* című szonettjét (Son. III, 26) *Ne csüggedj!* címmel és az *Als sie wiederkam* című szonett (Son. IV, 52) egy részletét *Eső után* címmel.¹⁷ Vidor Miklós is elkészítette az *An sich* című szonett műfordítását *Önmagához* címmel, illetve a *Lob eines Soldaten zu Fuße* című vers (PW, IV, 4) fordítását *Egy gyalogvitéz dicsérete* címmel.¹⁸ Fazekas Anna a *Bei Erbrechung ihres Briefes* című epigrammának (Üb. 37) a fordítását készítette el *Levelének felbontásakor* címmel.¹⁹ Egy évvel később Jékely Zoltán a *Wie er wolle geküsst sein* című ódát (Od. V, 15) fordította le *Hogyan szereti a csókot* címmel, Szedő Dénes a *Grabschrift eines jungen Bären, der gehetzt worden war* című verset (PW, V, 14) az

¹⁷ *A német irodalom kincsháza*, szerk. KERESZTURY Dezső, Budapest, Athenaeum, [1941] (Az európai irodalom kincsháza), 87–88; *Régi századok*, vál., szerk. KERESZTURY Dezső, Budapest, Európa, 1959 (A német líra kincsháza), 73–74; *Német irodalom*, összeáll. LAY Béla, PÁLMAI Kálmán, WALKÓ György, Budapest, Tankönyvkiadó, 1961, 50.

¹⁸ *Világirodalmi antológia: A XVII. és a XVIII. század irodalma*, szerk. SÖTÉR István, HALÁSZ Előd, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962, 254–255.

¹⁹ *Szerelmes kalendárium: Háromszázhatvanöt költő háromszázhatvanöt verse*, vál. KORMOS István, Budapest, Móra, 1962 (A világirodalom gyöngyszemei), 203.

Egy *hajszott medvebocs sírverse* címmel, Tóth Bálint újra lefordította a *Lob eines Soldaten zu Fuße* című verset *A zsoldoskatona dicsérete* címmel, Eöry Attila pedig a *Herrn Pauli Flemingi der Med. Doct. Grabschrift, so er ihm selbst gemacht in Hamburg* című szonett (Son. II, 14) fordítását készítette el *Paul Fleming úr, orvosdoktor sírfelirata, amelyet ő maga szerzett Hamburgban* címmel.²⁰ Pár évvel később Garai Gábor újrafordította az utóbb említett szonettet *Doct. Med. Paul Fleming úr sírfelirata, úgy, ahogy ő magának megcsinálta Hamburgban* címmel,²¹ és megjelent a *Bei einer Leichen* című szonett (Son. II, 1) fordítása is *Egy holttest mellett* címmel Kálnoky László tollából.²² A magyar fordításban megjelent versek jól mutatják, hogy a szerző mely költeményei voltak jelen az irodalmi köztudatban. Magyarországon az egyébként legismertebb és világirodalmi szinten legtöbbször idézett három vers (*An sich, Herrn Pauli Flemingi der Med. Doct. Grabschrift* és *Wie er wolle geküsst sein*) mellett fontosnak tartották néhány játékos, humoros hangvételű és csattanót tartalmazó költemény bemutatását is, miáltal Fleming könnyed oldala is megmutatkozhatott a magyar olvasóközönség előtt. Az 1970-es évek vége óta – hosszú idő elteltével – még egy Fleming költeményt fordítottak le, amely egy 2000-ben kiadott antológiában jelent meg. Ez Fleming *Zur Zeit seiner Verstoßung* című szonettje (Son. IV, 57), amelynek fordítását Tatár Sándor készítette el *Eltaszíttatásakor* címmel.²³ A Komáromi Sándor által feldolgozott időszak (1945–1980)²⁴ utáni évekből még egy gyűjteményes kötet érdemel említést, amelyben Fleming verse található. Lackfi János a Szerb Antal-féle világirodalmi versantológia (1944)²⁵ mintájára készített a 21. század számára egy versválogatást, amelynek *Szív a szívért: igazságos csere* című fejezetébe felvette Fleming híres, Jékely Zoltán fordításában készült csókversét.²⁶

A 20. század második felében az oktatási segédanyagokban is nyomon követhető ezeknek a verseknek a jelenléte. Mollay Károlynak a régi német irodalom történetének tanulmányozásához segítséget nyújtó szöveggyűjteménye²⁷ Fleming tizennégy versét tartalmazza német nyelven Lappenberg kiadása²⁸ alapján: *Lob eines Soldaten zu Fuße* (PW,

²⁰ *Német költők antológiája*, vál., szerk., tan. KERESZTURY Dezső, Budapest, Móra, 1963, 247–252.

²¹ *Klasszikus német költők*, vál. HALÁSZ Előd, jegyz. DOMOKOS Mátyás, Budapest, Európa, 1977, I, 209.

²² *Uo.*, 212.

²³ *Német költők antológiája*, vál., szerk., jegyz. HALASI Zoltán, Budapest, Magyar Könyvklub, 2000 (Klub klasszikusok: Világirodalom), 62. Ugyanebben a kötetben újra kiadták az *Önmagához* című verset (ford. Vidor Miklós).

²⁴ KOMÁROMI, I. jegyzetben *i. m.*

²⁵ *Száz vers: Görög, latin, angol, francia, német, olasz válogatott költemények eredeti szövege és magyar fordítása*, összeáll. SZERB Antal, Budapest, Officina, 1944.

²⁶ *Száz vers: Kínai, indiai, görög, latin, angol, francia, német, olasz, spanyol, román, dél-amerikai, orosz, skandináv és szláv költők válogatott költeményei magyarul*, összeáll. LACKFI János, Budapest, Helikon, 2010, 111–112.

²⁷ *Szöveggyűjtemény a régi német irodalom történetéhez a kezdetektől 1700-ig*, szerk. MOLLAY Károly, közrem. ANGYAL Endre, KOMOR Ilona, II, Budapest, Jegyzetellátó, 1959.

²⁸ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I.

IV, 4), *Er beklagt die Änderung und Furchtsamkeit itziger Deutschen* (Son. I, 20), *An Deutschland* (Son. III, 31), *Elsgens treues Herz* (Od. V, 30), *Wie er wolle geküsst sein* (Od. V, 15), *An Basilenen, nachdem er von ihr gereiset war* (Od. V, 27), *An die große Stadt Moskaw, als er schiede* (Son. III, 27), *An den Fluß Moskaw, als er schiede* (Son. III, 28), *An die Wolge zu Niesen* (Son. III, 32), *Auf den Kosakenberg* (Son. III, 40), *Auf die Trauben über Astrachan* (Son. III, 45), *Über Herrn Martin Opitzen aus Boberfeld sein Ableben* (Son. II, 10), *An sich* (Son. III, 26), *Herrn Pauli Flemingi der Med. Doct. Grabschrift, so er ihm selbst gemacht in Hamburg* (Son. II, 14).²⁹ Ez a gyűjtemény lehetővé teszi, hogy mintegy vázlatos képet kaphasson az olvasó Fleming költészetéről. A legkiválóbbaknak tartott költemények mellett itt már hangsúlyosak az oroszországi és a perzsiai találkozásokot reflektáló versek, a szerelmi költészet, illetve az Opitzot követő költő és a hazájához hű polgárként megjelenő beszélő megnyilatkozásai. Nem vethető el az a feltételezés sem, hogy a verseket nem csak németországi antológiákban szereplő Fleming-költemények közül választották ki a fordítók, hanem a magyarországi, német nyelvű irodalmi gyűjteményekben fellelhető verseket is figyelembe vették. A magyarországi felsőoktatásban ebben az időszakban jelen volt egy német irodalomtörténeti jegyzet Némedi Lajos professzor tollából,³⁰ aki viszonylag hosszan, másfél oldalban tárgyalta Fleming munkásságát. Fleming költészetét fiatalos, friss és közvetlen hangvételűnek írja le, ábrázolásában Fleming olyan költőként jelenik meg, aki az élményekben hangsúlyos és vallomásos, lírai költészet előfutára, és akinek olykor sikerül a konvenció határait túllépni, és egyszerű, nem patetikus, mély érzelmű hangot találni.³¹ Az 1970-es évek végén megjelent egy újabb német költészeti szöveggyűjtemény Tarnói László és Vizkelety András összeállításában, amelyben Fleming húsz verse olvasható. A Mollay-féle szöveggyűjteményhez képest ez az antológia az alábbi újabb verseket tette elérhetővé a magyarországi oktatás számára: *Er redet die Stadt Moskaw an, als er ihre vergüldeten Türme von Fernen sahe* (Son. IV, 77), *Gedanken über der Zeit* (PW, I, 16), *Laß dich nur nichts nicht tauren* (Od. I, 9), *Auf Abscheiden zweier Vertrauten* (Od. IV, 36), *Auf die Italiänische Weise: O fronte serena* (Od. V, 3), *Frei und froh* (Od. V, 36), *Basilene* (Od. V, 24), *Er verwundert sich seiner Glückseligkeit* (Son. IV, 88), *Bei einer Leichen* (Son. II, 1), *Auf Ihr Abwesen* (PW, V, 18), *Zur Zeit seiner Verstoßung* (Son. IV, 57), *Salibene* (Od. V, 22), *In ein Stambuch, zu Niesoway in Schirvan am Kaspischen Strande* (Son. III, 51).³² A kötet fontos adaléka, hogy

²⁹ Szöveggyűjtemény a régi német irodalom történetéhez, i. m., 180–190.

³⁰ NÉMEDI Lajos, *A német irodalom története a 16., 17. és 18. században: Geschichte der deutschen Literatur im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972.

³¹ Uo., 77–78.

³² *Deutsche Gedichte: Eine Anthologie von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hrsg. von Antal MÁDL, zusammengest. von László TARNÓI und András VIZKELETY, II, Budapest, Tankönyvkiadó, 1978, 117–132. A kötet nem követi Lappenberg kiadásának címadási eljárását, a cím egy vers esetében téves, három vers esetében pedig hiányzik.

tartalomjegyzékében megadja az adott versek első megjelenési évét. A jelenkori oktatásból sem hiányzik Fleming költészetének megemlézése, például az Eötvös Loránd Tudományegyetem világirodalmi oktatásában – Martin Opitz, Simon Dach, Paul Gerhardt, Andreas Gryphius, Christian Hofmann von Hofmannswaldau, Angelus Silesius mellett – Fleming is jelen van az *Önmagához*, az *Egy holttest mellett*, *A zsoldos katona dicsérete* és a *Doct. Med. Paul Fleming úr sírfeliratára* című verseivel.³³

A magyarországi recepciót tekintve érdemes megvizsgálni azt is, hogy a Magyarországon megjelent, német irodalmat bemutató, magyar nyelvű irodalomtörténetek nyilatkoznak-e, és ha igen, miként Fleming költészetéről. A 19. század végén és a 20. század elején megjelent magyarországi irodalomtörténetek a korabeli németországi Fleming-magyarázatokhoz hasonlóan a szubjektív líraértelmezés diskurzusában, az élménylíra paradigmájában tárgyalják Fleming líráját.

Riedl Szende irodalomtörténeti kézikönyvében (1866)³⁴ az *Uj kor* című fejezetben a lantos költészet művelői között így ír Flemingről:

„Opitz mellett legközelebb a szász születésű, de műveiben szorosan a sziléziai iskolához szegült Paul Flemminget (1609–1640) kell megemlétenünk. Költeményei bár – egy máig fennálló templomi éneknek: „In allen meinen Thaten lasz ich den Höchsten rathen” kivételével – nem nagy becsűek, de Opitz műveiben épen nem található bensőségük és igazságuk által őt a 17-ik század legelső lantosává teszik. Felülmúlja Opitzot képzelő tehetségében is, kinek ellenében érdemére válik, hogy a divatos alkalmi költeményekben a hízelgő hódolati hangnak költői elevenséget tudott kölcsönözni.”³⁵

Munkájának második részében, a „mutatványokat” tartalmazó szöveggyűjteményben Fleming három versét említi: *Lebensspruch* (*Laß dich nur nichts nicht tauren ...*), *Grabschrift* és *Auf Opitz' Ableben*.³⁶

Heinrich Gusztáv irodalomtörténeti munkájának (1889)³⁷ *Az önállótlan utánzás kora* című fejezetében hosszan kitér Fleming munkásságára. Leírásában Fleming Opitz legjelesebb híveként és a század legjelesebb lírikusaként jelenik meg.³⁸ Heinrich magasztalja és elmarasztalja a költőt:

„Fleming igazi, született költő, kit rövid, de tapasztalatokban s élményekben gazdag élete az érzések és gondolatok értékes kincsével áldott meg. Csupán azt énekelte, a mit megélt, úgy hogy nála, éles ellentétben kortársaival, az ember és a költő egészen azonosak. [...] A kor hibáitól ő sem ment: mythologiai czafrang, tudós pipere, feszes fordulatok nála sem hiányzanak; de a korabeli ízlésnek e

³³ Vö. <http://irodalom.web.elte.hu/tajekoztato.pdf> (Hozzáférés: 2012. 01. 10.)

³⁴ RIEDL Szende, *A német irodalom kézikönyve*, Pest, Hartleben, 1866. A mű javított, bővített és átdolgozott kiadása RIEDL Szende, *A német irodalom kézikönyve*, Budapest, Franklin, 1870.

³⁵ *Uo.*, LIX.

³⁶ *Uo.*, 90–91.

³⁷ HEINRICH Gusztáv, *A német irodalom története*, II, Budapest, Révai, 1889.

³⁸ *Uo.*, 394.

kinövésai alárendelt szerepűek az ő műveiben, melyeken az Opitz-féle retorikai akademismus befolyása csak elvétve észlelhető.”³⁹

Heinrich Fleming-ábrázolásánál is abban áll a költő jelessége, hogy művei „igaz érzésből fakadnak”⁴⁰ és „soha nem benső ihlet nélkül”⁴¹ keletkeznek.

Oldal János, leányiskolai tanár és igazgató is megemlíti Fleminget rövid jegyzetében (1897)⁴² Opitz követői között. Szerinte Fleming csak névleg volt Opitz követője, aki az első sziléziai iskola képviselőjeként az értelemre és nem a szabad szárnyalású képzeletre alapította költészetét, és akinek költészetében olyan nagy bensőség uralkodik, hogy Walther von der Vogelweidehez szokták hasonlítani.⁴³

Albrecht János 1901-ben kiadott irodalomtörténeti vázlatában⁴⁴ *Az utánzás korszaka és az első sziléziai iskola (1624–1748)* című fejezetben tárgyalja Fleminget az Opitz nyomdokaiba lépők között egy mondatban: „Paul Fleming, világi és egyházi énekek, szonetták írója, melyek versmértékéül Opitz példájára az alexandrinust választotta, költeményei mély érzelmeket tartalmaznak.”⁴⁵

A Halász Előd-féle német irodalomtörténetben is helyet kapott Fleming.⁴⁶ Halász a tudós irodalom századának nevezett időszak költészetét tárgyalva a líráról szóló alfejezetben kifejti, hogy az Opitzot követők közül csupán azok voltak képesek az epigonizmuson felülemelkedni és nagy irodalmi teljesítményt nyújtani, „ahol a fegyelmezett, harmóniára törő opitzai szellem s a zárt forma belső indítékokból fakadó tartalommal párosult, és a szépmívű keretet valódi, átértzett mondanivaló éltette”,⁴⁷ illetve „ahol őszinte érzés és személyes kifejezés tört át a konvencionális klisén”.⁴⁸ Fleminget másfél oldalban tárgyalja, ahol ő is kiemeli azt a tényt, hogy Fleming változatos élete tette lehetővé a költő számára, hogy a befogadott élményanyagot egyénileg színezzék érzékeny líraiságának köszönhetően, illetve hogy ez a mozgalmasság „olyan hangokat csalt ki belőle, amelyekért hiába küzdöttek a kortárs-költők.”⁴⁹ Az élménylírai értelmezést megtartva a Halász-féle poétika is abban látta Fleming

³⁹ *Uo.*, 395–396.

⁴⁰ *Uo.*, 396.

⁴¹ *Uo.*, 396.

⁴² OLDAL János, *A német irodalom rövid története: Függelék a szerző német nyelvtanához*, Budapest, Eggenberger, 1897.

⁴³ *Uo.*, 26.

⁴⁴ ALBRECHT János, *A német irodalom rövid vázlata a legrégebbi időktől a jelen korig*, Pozsony, Budapest, Stampfel, 1901 (Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtár, 83).

⁴⁵ *Uo.*, 32.

⁴⁶ HALÁSZ Előd, *A német irodalom története*, Budapest, Gondolat, 1987², 164–165.

⁴⁷ *Uo.*, 164.

⁴⁸ *Uo.*, 164.

⁴⁹ *Uo.*, 164–165.

legfőbb költői teljesítményét, hogy az általános témákat tárgyaló verseit az érzelmi spontaneitás kifejeződéseként személyes vallomásokká alakította.⁵⁰

A 20. század végéről Györffy Miklós *A német irodalom rövid története* című, egyetemi oktatási célt szolgáló könyve⁵¹ érdemel említést, ahol két mondatban olvashatunk Fleming munkásságáról. A szerző Halász Előd Fleming-méltatását röviden összefoglalva kiemeli a költő fegyelmezett stílusát, verseinek személyes színezetét, és a versekben megjelenő sztoikus mélabút.⁵²

A költői szubjektivitást hangsúlyozó líraértelmezés hálójából végül a Vizkelety András tollából származó, legújabb irodalomtörténeti ismertetésnek⁵³ sikerült kiszabadulnia. Vizkelety az *Akadémiai kézikönyvek* című sorozat világirodalmi kötetében a reneszánsz fejezetén belül tárgyalja a német barokk irodalmát, és röviden kitér Flemingre is, akit a petrarkista szerelmi költészet tökéletes német művelőjeként mutat be.⁵⁴

A magyarországi tudományosságban – Klaniczay Tibornak a német barokk irodalmat tárgyaló, 1971-ben megjelent tanulmánya⁵⁵ óta – az utóbbi időben jelentek meg Fleminget is reflektáló tanulmányok, amelyeket a németországi vizsgálatoktól eltérően nem a költő születésének aktuális évfordulója alkalmából írtak, hanem amelyekben a filológiai kutatómunka során Fleming neve vagy egy-egy szövege esetlegesen felmerült.

Zemplényi Ferenc a 16–17. század műfaji térképének, tehát a késő reneszánsz–manierista–barokk irodalom műfaji örökségének és újításainak felvázolását témául választó munkájának két fejezetében fordul elő Fleming egy-egy szöveg(részlet)e.⁵⁶ Zemplényi a költő *Andacht* (PW, I, 15), illetve *An meinen Erlöser* (Son. I, 1) című verseinek részletét idézi, amikor példákat hoz a német, az angol, a francia, a spanyol és a latin irodalomból a bűn, a megváltás és az üdvözülés témáját tárgyaló költeményekre.⁵⁷ Példaként idézi teljes terjedelmében Fleming „legsztóikusabbnak” tartott versét, az *An sich* című szonettet munkájának abban a fejezetében, amelyben Rimay János sztoicizmusát tárgyalva a sztoikus morál áldozatvállalási aspektusáról szól.⁵⁸ Ugyanebben a fejezetben említi Fleminget az 51. zsoltár különböző nemzeti nyelvű fordításai kapcsán is.⁵⁹

⁵⁰ *Uo.*, 165.

⁵¹ GYÖRFFY Miklós, *A német irodalom rövid története*, Budapest, Corvina, 1995 (Egyetemi könyvtár).

⁵² *Uo.*, 27.

⁵³ *Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Budapest, Akadémiai, 2005 (Akadémiai kézikönyvek).

⁵⁴ *Uo.*, 440.

⁵⁵ KLANICZAY Tibor, *Zűrzavar a német barokk körül = K. T., A múlt nagy korszakai*, Budapest, Szépirodalmi, 1973, 317–322.

⁵⁶ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Budapest, Universitas, 2002 (Historia litteraria, 11).

⁵⁷ *Uo.*, 33, 36.

⁵⁸ *Uo.*, 138.

⁵⁹ *Uo.*, 136–137.

Lőkös Péter az Országos Széchenyi Könyvtárban fellelhető egyik 18. századi kézirat vizsgálata során bukkant rá Fleming *In allen meinen Taten* kezdetű versének első versszakára.⁶⁰ Flemingnek ez az ódája (*Nach des VI. Psalmens Weise*, Od. I, 4) még a 17. században bekerült a német evangélikus énekeskönyvbe.⁶¹ A vers tizenöt versszakából öt versszak olvasható a magyar evangélikus énekeskönyvben is Balicza Iván fordításában.⁶² A vers először az 1982-es magyar evangélikus énekeskönyvben jelent meg.⁶³ Lőkös Péter tanulmányában a flemingi szövegváltozatot veti egybe a német nyelvű evangélikus énekeskönyvbe felvett versszakváltozattal, illetve a 18. századi emlékkönyvben szereplő bejegyzéssel, igazolva azt, hogy a bejegyzést író a flemingi szöveg saját változatát nem irodalmi műveltsége alapján, hanem inkább az egyházi ének ismerete alapján idézte.

Fleming legújabb filológiai szempontú hivatkozása is Vizkelety András tollából származik, aki Rainer Maria Rilke egy Michelangelo-versre írt parafrázisa kapcsán vonja be vizsgálatába Fleming *Als etliche seiner Freunde von ihm zogen* (Od. IV, 7) és *Auf Ihr Abwesen* (PW, V, 18) című verseit.⁶⁴ A tanulmány motivikus hasonlóságot igazol Michelangelo *Un uomo in una donna* című verse és az említett Fleming költemények között a petrarkista én-széthullás és a platonikus én-te-csere, illetve én-te-összeolvadás alkalmazásában, a szerelem és a barátság diskurzusának reneszánsz és barokk korabeli adaptációját példázva.⁶⁵

Mindezek mellett azok a szócikkek is jelzés értékűek Fleming magyarországi ismertségét illetően, amelyek életrajzi, illetve irodalmi lexikonokban jelentek meg. Fleming Párról olvashatunk a *Pallas nagy lexikonban*,⁶⁶ a *Világirodalmi kisenciklopédiában* Tarnói László,⁶⁷ illetve a *Világirodalmi lexikonban* Berczik Árpád közlésében.⁶⁸

⁶⁰ LÖKÖS Péter, *Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts*, Magyar Könyvszemle, 2006/2, 259–265.

⁶¹ *Uo.*, 261.

⁶² *Evangélikus énekeskönyv: A Magyarországi Evangélikus Keresztény Egyház énekeskönyve*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982, 434.

⁶³ DRASKÓCZY László, *Énekeljétek új éneket! Éltem minden dolgában*, Reformátusok Lapja, 2011. április 3., 8.

⁶⁴ VIZKELETY András, *Eine Motivkorrespondenz bei Michelangelo und Paul Fleming = Erbauendes Spiel, unendliche Spur: Festschrift für Zoltán Szendi zum 60. Geburtstag im Februar 2010*, hrsg. von Rainer HILLENBRAND, Wien, Praesens, 2010 (Pécsér Studien zur Germanistik, 4), 55–59.

⁶⁵ *Uo.*, 57–59.

⁶⁶ „Pál (Flemming), lírai költő, született Hartensteinban, Szászországban 1609. okt. 5., megh. 1640. ápr. 2. Költeményei, Teutsche Poëmata először Lübeckben jelentek meg 1642. Összes költeményeit kiadta Lappenberg (Stuttgart 1866), Tittmann (Lipscse 1870) és Österley (Stuttgart 1820). V.ö. Wisocky L., *De Pauli Flemingi scriptis et ingenio* (Páris 1893).” *Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben*, VII, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894, 274.

⁶⁷ „Fleming, Paul (Hartenstein, 1609. 10. 5. – Hamburg, 1640. 4. 2.) német költő. Evangélikus lelkész fia, az Opitz tanait követő lipcsei barokk költők legjelentősebb képviselője volt. Kezdetben latin nyelvű verseivel alkotott maradandót, majd a protestánsokat harcra buzdító német nyelvű verseivel, békedalaival és tájleíró költeményeivel. Kiemelkedő művei az alexandriusokban írt szonettek. A mulandóság szokványos barokk motívumaival szakítva, egyszerű formai eszközökkel, hitelesen fejezi ki életigenlő szemléletét és igaz érzelmeit. E verseiért méltán tekinthető J. Ch. Günther elődjének.” *Világirodalmi kisenciklopédia*, szerk. KÖPECZI Béla, PÓK Lajos, Budapest, Gondolat, 1984³, I, 378.

⁶⁸ „Fleming, Paul; Flemming (Hartenstein, 1609. okt. 5. – Hamburg, 1640. ápr. 2.): német költő. Evangélikus lelkész fia, Lipcsében látogatta az egyetemet, s itt költővé is koronázták. Mint a holsteini herceg asztalnoka

A fenti áttekintés mutatja, hogy Fleming költészetének magyarországi jelenléte és ismerete szórványos és nem mélyreható. Az oktatási céllal készült szöveggyűjteményekben a költő több száz költeménye közül mintegy huszonhét vers olvasható eredeti nyelven, magyar fordításban összesen kilenc vers jelent meg. Az antológiák terjedelmük miatt nem teszik lehetővé egy-egy hosszabb lélegzetű, alexandrinusokban írt költemény megjelentetését, a latin nyelvű költeményekkel sem eredeti, sem magyar nyelven nem találkozunk. Az irodalomtörténetek és a tudományos igényű vizsgálatok csak érintőlegesen tárgyalják költészetét, így a magyarországi Fleming-kép igen hiányos, ami szükségessé teszi a költő munkásságának filológiai és tudományos igényű bemutatását magyar nyelven is.

elkísérte urát moszkvai (1633–1634), majd perzsiai útján (1635–1637). Hűséges tanítványa M. Opitznak. A 17. sz. egyik legeredetibb német lírikusa. Költeményei alaphangja a mély vallásosság, a derűs életöröm, keleti útjának szerelmi élményei; egyik-másik ciklus valóságos verses útinapló. Feddő dalaiban elpuhult honfitársait nagy tettekre sarkalja, vagy az egyszerű lovaskatonát magasztalja. Szerelmi költészete búsongó: rövid boldogság után évekig gyászolja korán elhunyt jegyesét. Könnyed formakészségét a kor kedvenc versformáiban, a szonettben és az Alexandrinerben gyümölcsöztette, de többnyire mentes marad a barokk költők sokszor ízléstelen túlzásaitól és terjengősségétől. Pályája elején latin költeményeket is írt. Egyes verseit J. Brahms és F. Mendelssohn-Bartholdy megzenésítette.” *Világirodalmi lexikon*, III, Budapest, Akadémiai, 1992³, 203.

2. Paul Fleming (1609–1640)

2.1 Paul Fleming élete és munkássága

A 19. századnak és a 20. század első felének Fleming munkásságát feltáró tanulmányai és értekezései, az egyetlen Fleming-monográfia,⁶⁹ és a regényírók⁷⁰ a flemingi korpusz forrásszövegéül szolgáló Lappenberg-kiadásokat⁷¹ követve a versekből mint primér életrajzi forrásokból kiindulva próbálták Paul Fleming életútját felvázolni. A kezdeti kutatások pozitívista és biografikus módszerrel igyekeztek Fleming költészetének metrikai, motivikus és műfaji aspektusait megragadni, és ezáltal a költő élete és munkássága közötti szoros kapcsolatot feltárni. A szórványos levéltári dokumentumok⁷² és Adam Olearius utazási leírása⁷³ alapján nehezen rekonstruálható Fleming életrajza, így érthető módon az életrajz versszövegek felőli összeállítása bizonyult az egyetlen módnak a flemingi életút leírásához. Ebben a folyamatban a költő munkásságának nagy részét alkotó személyes alkalmi költeményeknek a címzettjeit és a költemények datálását vették alapul.

Paul Fleming máig mérvadó életrajzi bemutatását Heinz Entner *Paul Fleming. Ein deutscher Dichter im Dreißigjährigen Krieg* című monográfiája nyújtja.⁷⁴ Martin Lappenberg mellékel a flemingi szövegkiadáshoz életrajzi leírást,⁷⁵ a költő válogatott verseinek gyűjteményeihez is kapcsolódik rövid életrajzi bevezető.⁷⁶ Hans-Georg Kemper is szolgál életrajzi adatokkal Fleming költészetének bemutatása során a barokk humanizmus szerelmi költészetével foglalkozó munkájában,⁷⁷ illetve Volker Meid is tárgyalja röviden Fleming életét a barokk korszak német irodalmát bemutató, átfogó kézikönyvében.⁷⁸

⁶⁹ Heinz ENTNER, *Paul Fleming: Ein deutscher Dichter im Dreißigjährigen Krieg*, Leipzig, Reclam, 1989.

⁷⁰ Vö. 8. és 9. jegyzet.

⁷¹ Paul FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, hrsg. von J.M. LAPPENBERG, Stuttgart, 1863 (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, 73); Paul FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, hrsg. von J.M. LAPPENBERG, Stuttgart, 1865 (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, 82, 83).

⁷² A Fleming-kéziratok lelőhelyei: Észttörténeti Múzeum Archívuma; Észttudományos Akadémia Könyvtára, Ratschulbibliothek Zwickau, Stadtbibliothek Chemnitz, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.

⁷³ Adam OLEARIUS, *Offt beehrte Beschreibung der newen orientalischen Reise ...*, Schleßwig, Zur Glocken, 1647 és Adam OLEARIUS, *Vermehrte neue Beschreibung der muscowitischen und persischen Reyse ...*, Schleßwig, Holwein, 1656.

⁷⁴ ENTNER, *i. m.*

⁷⁵ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 851–894.

⁷⁶ *Gedichte von Paul Fleming = Deutsche Dichter des siebzehnten Jahrhunderts*, hrsg. von Julius TITTMANN, II, Leipzig, Brockhaus, 1870; *Ausgewählte lateinische Gedichte von Paul Fleming*, übersetzt und mit einer Einleitung versehen von C. KIRCHNER, Halle, Otto Hendel, [1901]; Paul FLEMING, *Sei dennoch unverzagt: Eine Auswahl*, Berlin, Rütten und Loening, 1977; Paul FLEMING, *Deutsche Gedichte*, biographisch ergänzte Ausgabe, Stuttgart, Reclam, 2000.

⁷⁷ KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 109–145.

⁷⁸ Volker MEID, *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Barock: Vom Späthumanismus zur Frühaufklärung 1570–1740*, München, Beck, 2009 (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart, 5), 149–150.

Az eddigi kutatások eredményei az életrajz szempontjából mérvadó adatokat pontosan megadják, a részleges forráshiány nem zavaró, hogy a költő életét a fenti források alapján röviden bemutathassam.

Paul Fleming 1609. október 5-én született a Zwickau melletti Hartensteinben (Vogtland/Szászország). Édesapja Abraham Fleming tanító, majd lelkész volt, édesanyja Dorothea Müller a hartensteini kastélyban dolgozott komornaként Katharina von Schönburg grófnőnek, Hugo von Schönburg-Waldenburg gróf feleségének a szolgálatában. A grófnő az ifjú Fleming támogatója lett, és lehetővé tette számára a megfelelő iskolai képzést. A család Fleming gyermekkorában sokat költözött, Hartensteinből Topfseifersdorfba,⁷⁹ majd Wechselburgba⁸⁰ települtek. Édesanyját korán elveszítette, de apja hamarosan megnősült, mostohaanyja, Ursula Zeher szeretettel nevelte őt és húgát, Sabinát. Abraham Fleming második felesége 1634-ben meghalt, és az apa harmadjára is megnősült. Paul Fleming a Topfseifersdorffhoz közeli Mittweidában töltött első iskolaévek után 1623 és 1628 között a lipcsei Thomasschule diákja volt, ahol az akkori kántor, Johann Hermann Schein is oktatta. Fleming 1628-ban kezdte meg egyetemi tanulmányait Lipcsében, ahol filozófiai, dialektikai, retorikai és orvosi tanulmányokat folytatott, illetve egy költészettel és zenével foglalkozó hallgatói kör tagja lett.⁸¹

Lipcse a harmincéves háború ezen éveiben a császári és a svéd csapatok ösztüzében volt, akik a város feletti jogokért küzdöttek. 1631. február 20. és április 12. között ülésezett a Lipcsei Konvent, amely gyűlésen számos evangélikus fejedelem és birodalmi rend kereste a kiutat a háborúból.⁸² A császári csapatok 1631. május 10-én Tilly generális vezetésével bevették Magdeburgot, majd augusztus 30-án elfoglalták Lipcsét, és szeptember 4-én felgyújtották az elővárosokat. Szeptember 7-én zajlott a breitenfeldi ütközet a Gustav Adolf vezette svéd csapatok és a Tilly vezette császári csapatok között. A harcot a szászokkal szövetséges svéd csapatok nyerték, de hatalmas áldozatok árán.⁸³ Lipcsét 1632 októberében újra tűz alá vették a császári csapatok, ezúttal Wallenstein és Holk vezetésével. 1632. november 6-án került sor a döntő ütközetre Lütznél, ahol, mint ismeretes, Gustav Adolf életét vesztette. A

⁷⁹ Abraham Fleming 1615-től volt Topfseifersdorfban lelkész. Vö. *Ausgewählte lateinische Gedichte von Paul Fleming, i. m.*, 6.

⁸⁰ Abraham Fleming 1628-ban lett Wechselburgban lelkész. Vö. *Uo.*, 6.

⁸¹ Az alkotásban egymást támogató baráti kör tagja volt többek között Georg Gloger (művészneve: Daphnis), Johann Georg Schilach (művészneve: Hortulan), Gottfrid Wilhelms (művészneve: Tityrus), Martin Christenius von Jägerndorf, Georg Ernst Kademan (művészneve: Hylas), Martin Rinkart, Gottfried Finckelthaus, Christian Brehme. Fleming művészneve ebben a körben Sylvius volt. Vö. FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 860–863.

⁸² ENTNER, *Paul Fleming ...*, i. m., 193–201.

⁸³ *Uo.*, 254.

szászföldön folyó harcoknak, Lipcse pusztulásának, Gustav Adolf halálának és a lützeni vereségnek Fleming három költeményt szentelt.⁸⁴

Fleming 1633. május 2-án megszerezte az *artium et philosophiae doctoris* magiszteri címet, de orvosi képzését a város lerombolása és a háborús állapotok miatt már nem tudta Lipszében befejezni. Ez volt az egyik oka annak, hogy tanára és tudós barátja, Adam Olearius (1603–1671) tanácsára jelentkezett mint udvarnok és asztalnok egy Oroszországba és Perzsiába tartó, holsteini küldöttségbe, amelynek feladata az volt, hogy III. Frigyes, Holstein-Gottorp hercegének megbízásából a Perzsia felé tartó szárazföldi kereskedelmi útvonalat felderítse. A csillagászattal és földméréssel foglalkozó Adam Olearius volt a küldöttség titkára. A hercegi tervek mögött a német császár és Habsburg Spanyolország állt, akik ezen az úton kívánták Portugália, Anglia és Hollandia tengeri hatalmát Indiában és Perzsiában megtörni. Erről valószínűleg a küldöttség tagjai nem tudtak, talán csak a két követ, Philipp Crusius és Otto Brüggemann.

A tulajdonképpeni expedíció egy moszkvai utazással kezdődött, amelynek a célja az volt, hogy kieszközölje a cár engedélyét arra, hogy a küldöttség átvonulhasson az országon keresztül Perzsia irányába.⁸⁵ Ennek okán küldték előre Fleminget néhány társával Narvából Nagy-Novgorodba, ahol ők 1634 márciusától augusztusig tartózkodtak. A sikeres moszkvai tárgyalások után a küldöttség 1635 áprilisában visszatért Gottorpba, Fleming azonban más résztvevőkkel együtt az expedíció végleges elindulásáig Revalban (ma Tallin) maradt csaknem egy éven át (1635. január – 1636. március). Az egykor a Hansa és a Német Lovagrend által uralt Reval 1629-től Svédországhoz tartozott, de a városban továbbra is erős volt a német befolyás. Fleming bejáratos volt több német nemesi családba, kereskedők, tanárok és egyházi személyek alkották társaságát. Az élénk társasági és tudományos érintkezés az 1631-ben alapított revali gimnázium professzoraival⁸⁶ nagy jelentőséggel bírt a revali tartózkodás idején. Fleming segítségével és támogatásával fejlődött ki Revalban az alkalmi költészet, amely irodalmi mozgalomnak az élén ő állt legközelebbi barátaival, Timotheus Polussal és Reiner Brockmannal együtt.⁸⁷ Revalban gyűlt szerelemre Fleming egy Hamburgból származó, gazdag kereskedő, Heinrich Niehusen középső leánya, Elsabe

⁸⁴ *Danklied*, 1632 (Od. I, 1), *Auf die seligmachende Geburt unsers Erlösers Jesu Christi*, 1632 (Od. I, 2), *Neujahrsode 1633, darinnen über zweimalige Verwüstung des Landes, denn auch über königl. Majest. aus Schweden Todesfall geklaget und der endliche Friede erseufzet wird* (Od. I, 3).

⁸⁵ Az expedíció útvonalához lásd az 1. mellékletben lévő térképet.

⁸⁶ Heinrich Vulpius (†1646), Timotheus Polus (1599–1642), Heinrich Arninck (1610–1662) és Reiner Brockmann (1609–1647) tudósoknak, akik a holsteini küldöttség látogatásának idején a revali gimnázium tanárai voltak, köszönhető a revali alkalmi költészet kialakulása. Vö. Martin KLÖKER, *Entfaltung und Verortung literarischer Kultur: Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts = Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallin in der Frühen Neuzeit: Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region*, hrsg von Mari TARVAS, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2011, 16.

⁸⁷ *Uo.*, 22.

Niehusen iránt, ám szerelme hosszú távon viszonzatlan maradt. Elsabe nem tudta elfogadni Fleming elutazását és távozását Revalból, és hamarosan férjhez ment a család házi tanítójához, aki hamarosan Dorpatban (ma Tartu) lett professzor.

A revali tartózkodás után Fleming Novgorodon keresztül Moszkvába ment. A küldöttség moszkvai tartózkodása alatt Nizsnyij-Novgorodban hajót építettek számukra, amellyel lehajóztak a Volgán, majd Asztrahánból kiindulva végighajóztak a Kaszpi-tenger nyugati partján. Derbentől délre azonban a hajó viharba került és megfeneklett. Az utazást így a hegyeken keresztül folytatták, Észak-Írán homoksivatagjain át, Ardebil, Kazvin, Kum és Kásán városain keresztül, az akkori perzsa főváros, Iszfahán irányába, amelyet végül 1637. augusztus 3-án értek el. Az utazás második, megerőltető szakaszán nem született sok költemény, ebből az időszakból főként az oroszországi tartózkodás bizonyult termékenynek. Fleming a bejárt városokról és azok népeiről szól verseiben, amely költemények szellemtörténeti szempontból azért különlegesek, mert gazdagok történeti és természettudományos adatokban, amely ismeretek származhattak Fleming orvostudományi tanulmányaiból vagy Olearius földmérői ismereteiből is. Az oroszországi és a perzsiai utazás részleteiről Olearius útleíró munkáiból kapunk teljes képet, amelyek gondoskodtak arról, hogy a küldöttség útja ismertté és híressé váljon. Az utazás leírását és tapasztalatait Olearius először 1647-ben *Offt beehrte Beschreibung der newen orientalischen Reise* címen, majd 1656-ban *Vermehrte neue Beschreibung der muscovitischen und persischen Reyse* címen adta ki. Adam Olearius útleírásába Fleming tizenöt versét, illetve versrészletét vette fel, amelyek közül tizenhárom német és kettő latin nyelvű.⁸⁸

Az utazások alatt Fleming soha sem vesztette szem elől hazáját és nem felejtette el szoros kötődését az otthonhoz, illetve a németországi állapotokhoz. A keleti utazás tapasztalatait újra és újra kapcsolatba hozta, és párhuzamba állította költeményeiben az otthoni állapotokkal.

⁸⁸ *Auf ... Oleariens Rede über deroselben erlittenem Schiffbruche ...* (PW, IV, 46), *In Groß-Neugart der Reußen, M.Dc.XXXIV.* (PW, IV, 20, 33–132. verssorok), *Über den Zusammenfluß der Wolga und Kamen ...* (Son. III, 36), *Auf den Jungferberg in Nagaien der Reußen* (Son. III, 38), *Über einen andern, unferne diesem gegenüber* (Son. III, 39), *Auf den Kosakenberg* (Son. III, 40), *Über den ungewöhlichen Sturm ...* (Son. III, 43), *Als der kunstreiche Johan Rudolf Stadelers ... jämmerlich niedergesäbelt ward* (Son. II, 8), *Jano Rudolpho Statlers ... vere Martyri hodierno* (Epigr. V, 53), *Epitymbium* (Epigr. V, 56), *Auf den lustigen Flecken Rubar in Gilan ...* (Son. III, 55), *Auch daselbst* (Son. III, 56), *An Herrn Hartman Grahman ... In welchem der Verlauf der Reise nacher Moskaw und Persien meistens angefüret wird* (PW, IV, 53, 365–368 verssorok), *Zu Terki in Zirkassen, im Rückzuge aus Persien* (Son. III, 57), *An Herrn Hartman Grahman ...* (PW, IV, 53, 377–390. verssorok). Vö. Dieter LOHMEIER, *Gedichte Paul Flemings in der Reisebeschreibung = Adam OLEARIUS, Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen vnd Persischen Reyse*, Schleswig 1656, hrsg. von Dieter LOHMEIER, Tübingen, Niemeyer, 1971 (Deutsche Neudrucke: Reihe Barock, 21), 98.

Fleming versei az oleariusi útleírásban díszítő és illusztráló jellegűek, újabb tárgyi ismeretekkel nem gazdagítják a prózai szövegben leírtakat. A flemingi szövegeknek, ahogyan más verseknek is az útleírásban, hasonló a funkciójuk, mint a szöveget kísérő metszeteknek.

A követség több mint négy hónapot töltött a perzsa fővárosban, ahol végül a tárgyalások sikertelenül zárultak. 1637 decemberében indultak el hazafelé Iszfahánból, és 1639 tavaszán érkeztek meg ismét Revalba, majd 1639. augusztus 1-jén Gottorpba. Fleming Revalban maradt, ahol júliusban eljegyezte Anna Niehusent, Elsabe fiatalabb lánytestvérét. Fleming az eljegyzés után hamarosan útra kelt, feltételezhetően leendő apósa ösztönzésére, Leidenbe, hogy az egyetemen befejezze megszakított orvosi tanulmányait. Leidenben 1640. január 23-án megkapta az orvostudományok doktora címet.⁸⁹ Itt rendezte gyűjteményekbe kéziratait, amelyeket végül a költő halála után Adam Olearius adott ki. Fleming 1640 márciusában elhagyta Leident, hogy visszatérjen Revalba, ahol már felkínált orvosi állás várta. Az úton hazafelé azonban Hamburgban megbetegedett, valószínűsíthetően tüdőgyulladás miatt esett ágynak, és április 2-án meghalt. A hamburgi Szent Katalin templomban helyezték örök nyugalomra a Niehusen család sírboltjában.

Flemingnek a Niehusen család otthonában maradt, saját tulajdonú könyveiből 22 mű maradt fenn nyolc kötetben, amelyek jelenleg az Észttudományos Akadémia könyvtárában találhatóak. A St. Olai templomhoz tartozó revali könyvtár könyvjegyzéke alapján 1660-ban Elisabeth Niehusen, Elsabe és Anna nővére, 26 művet adományozott tíz kötetben a könyvtárnak, amelyek egykor Fleming magánkönyvtárának részét alkották. A könyvjegyzékben szereplő művek fele poétikai témájú, másik része pedig orvosi.⁹⁰

Fleming poétikai tárgyú könyvei között megtalálhatóak voltak az idősebb Jan de Meurs (1579–1639) holland filológus,⁹¹ Conrad Bachmann (1572–1646) német historiográfus és filológus,⁹² Salomon Codomann (1560–1637) evangélikus teológus és költő,⁹³ Guillaume de

⁸⁹ A codex actorum academicorumban 1640. január 16-ára vonatkozólag a következő állt: „Concessus est M. Paulo Flamingo, ad disputandum pro summo gradu in medicina dies huius mensis XXIII. qui erit dies Lunae.” FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 892.

⁹⁰ Robert KYRA, *Der Büchernachlass Paul Flemings in der Bibliothek der Estnischen Akademie der Wissenschaften*, Daphnis, 1993/1, 27–39.

⁹¹ Johannes Meursiusnak, aki latin és görög írók műveinek kiadásával szerzett nagy érdemet, és aki először adta ki Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császárnak a műveit, amelyek Magyarország történetére vonatkozólag fontos adatokat tartalmaznak, a saját költeményeit tartalmazó műve (jambi morales, elegiae, epistolae Heroidum, epigrammata, varia) volt fellelhető Fleming könyvtárában, vö. *Révai nagy lexikona*, XIII, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1915, 689.

⁹² Conrad Bachmann válogatott költeményeit tartalmazó kötet volt Fleming birtokában: *Apospasmata poetica, in singulos libros, sacrorum, lyricorum, epicorum, phaleucorum et elegiarum, epigrammatum distributa*, Giessae, 1610, vö. Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf ietzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schrifften aus den glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden*, heraus gegeben von Christian Gottlieb JÖCHER, I, Leipzig, in Johann Friedrich Gleditschens Buchhandlung, 1750, 690; <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00363716> (Hozzáférés: 2012. 03. 07.).

⁹³ Salomon Codomann, Ansbachban, Kitzingenben és Giessenben tevékenykedő teológustól egy Vergiliusról szóló költői beszéd, amelyet a szerző Vergilius születésnapján adott elő 1609. október idusán Gießenben, maradt fenn Fleming könyvtárából, vö. JÖCHER, *i. m.*, I, 1750, 1989; <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00523742> (Hozzáférés: 2012. 03. 07.).

Salluste Du Bartas (1544/45–1590/1591) francia diplomata és költő,⁹⁴ Caspar Cunradi (1571–1633) orvos és koszorús költő,⁹⁵ illetve Catharinus Dulcis (1540–1626) francia filológus⁹⁶ művei. Ezek mellett Fleming birtokában volt két olyan kötet is, amelyek Horatius *Ad Melpomenen* (Od. III, 30) című ódájára írt, különböző költők tollából származó átköltéseket tartalmaznak. Fleming költészeti tárgyú könyvei azt mutatják, hogy a szerző fontosnak tartotta a kortárs szerzők munkáinak gyűjtését és olvasását. A revali könyvjegyzék arról sajnos nem tanúskodik, hogy Flemingnek voltak-e saját példányai a régen élt autoritások munkáiból, amelyeket például utazása előtt Lipcsében hagyhatott.

Fleming orvosi, kémiai és iatrokéimiai könyvei között megtalálhatóak voltak Daniel Sennert (1572–1637) német orvos és természettudós, Heinrich Petraeus (1589–1620) német orvos,⁹⁷ Oswald Croll (ca. 1560–1609) német orvos,⁹⁸ Johann Nicolas Stupann (1542–1621) svájci orvos, Pierre Morel francia orvos, Jean Béguin (1550–1620) francia kémikus és orvos,⁹⁹ Georg Phaedro (1560–70 körül) orvos és Tobias Kober (1570–1612/1625) német orvos¹⁰⁰

⁹⁴ Guillaume de Salluste Du Bartas leghíresebb *La semaine ou création du monde* (1578) című munkájának, amelyet spanyol, olasz, angol és német nyelvre is lefordítottak, magyarázó jegyzetekkel és összefoglalásokkal ellátott, latin nyelvű fordítása volt Fleming tulajdonában, vö. JÖCHER, *i. m.*, IV, 1751, 62–63; <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01234104> (Hozzáférés: 2012. 03. 07).

⁹⁵ Caspar Cunradi Breslauból származó orvos és koszorús költő (1601) Martin Opitz generációjának sziléziai költőit támogatta, célja volt egy *opus biographicum universale* megalkotása, amelyet *Prosopographiae melicae millenaria* címen, három kötetben (1615, 1615, 1621) adott ki, és amely mintegy háromezer neves embernek címzett disztichont tartalmaz, az aposztrofált személyek legfontosabb életrajzi adataival kiegészítve. Fleming tulajdonában az első két kötet volt megtalálható, illetve Cunradi *Theatrum symbolicum* című műve, amely ezer tudós és neves embernek Cunradi választott mottójára írott költeményeit tartalmazza, vö. *Allgemeine deutsche Biographie*, IV, Leipzig, Duncker und Humblot, 1876, 643–644; JÖCHER, *i. m.*, I, 1750, 2252; <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00387450> (Hozzáférés: 2012. 03. 07.); http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/AUT_BIO/cunradi.html (Hozzáférés: 2012. 03. 07.).

⁹⁶ Catharinus Dulcisnak, a Konstantinápolyt, Palesztinát, Koppenhágát, Svédországot, Lengyelországot, Angliát és Itáliát beutazó, végül Marburgban letelepedett francia filológusnak a legjelentősebb munkája, a *Schola italica* című, mintegy 700 oldalas, olasz tankönyv volt Fleming tulajdonában. Catharinus Dulcis volt ez első olyan tanár, aki német egyetemen rangjához méltóan professzori honoráriummal oktatta az olasz és francia nyelvet, vö. JÖCHER, *i. m.*, II, 1750, 238; <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01376924> (Hozzáférés: 2012. 03. 08.); <http://www.dulcis-info.de/vita.html> (Hozzáférés: 2012. 03. 08.).

⁹⁷ Heinrich Petraeusnak, aki bejárta Németalföldet, Angliát, Franciaországot és Itáliát, majd 1610-ben az anatómia, a seborvoslás és a botanika professzora lett Marburgban, egyik legjelentősebb munkája a Fleming birtokában is meglévő *Nosologia harmonica, dogmatica et hermetica* című, kétkötetes, korabeli orvosi téziseket összefoglaló értekezésgyűjtemény (1615), az első olyan orvosi munkák egyike, amelyek szisztematikusan osztályozzák a betegségeket, vö. JÖCHER, *i. m.*, III, 1751, 1433–1434.

⁹⁸ Oswald Croll, aki Marburgban, Heidelbergben, Straßburgban és Genfben végezte tanulmányait, majd Christian von Anhalt-Bernburg fejedelem házi orvosa lett, Paracelsus-követő volt. Fleming tulajdonában a *Basilica chymica* és a *Tractatus de signaturis rerum internis* című munkái (1609) voltak fellelhetőek, vö. JÖCHER, *i. m.*, I, 1750, 2210.

⁹⁹ Jean Béguin Fleming tulajdonában is meglévő *Tyrocinium chymicum* című munkájának (1608) és Oswald Croll fent említett munkáinak a magyarországi jelenlétéről és használatáról olvashatunk: KNAPP Éva, *Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból: Szegények patikája*, Magyar Könyvszemle, 2001, 301–317.

¹⁰⁰ Tobias Kober, Lipcsében és Helmstedtben tevékeny orvos és szépíró, II. Rudolf császár seregének táborigorvosa volt Magyarországon, majd Sopron városi főorvosa lett. Fleming könyvtárában Kober *Sol sive Marcus Curtius* című tragédiája volt megtalálható, amelyet a szerző a hazaszeretet és az önfeláldozás eszméinek szentelt a törökök elleni hadviselés kontextusában, vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Budapest, Hornyánszky, 1893, 86–87; *Allgemeine deutsche Biographie*, XVI, Leipzig, Duncker und Humblot, 1882, 359–360; JÖCHER, *i. m.*, II, 1750, 2129; <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00996855> (Hozzáférés: 2012. 03. 07.).

munkái. Fleming rendelkezett a korszakban használt, és az adott városok szerint engedélyezett orvosságok aktuális jegyzékével, a *Pharmacopoeia Augustana* 1623-as kiadásával is. A fennmaradt kémiai és orvosi kötetek alapján kijelenthető, hogy Fleming rendelkezett korának legújabb orvosi eredményeit tartalmazó szakmunkáival, amelyek többsége iatrokémiai, paracelsusi tanokat közvetítő munka. Ez, illetve az a tény, hogy Fleming költői szövegeiben iatrokémiai utalások olvashatóak, felvetette azt a kérdést, hogy Fleming milyen mértékben tekinthető Paracelsus-követőnek. Oswald Feis egy orvostörténeti folyóiratban megjelent tanulmányában¹⁰¹ Lappenberg Fleming német nyelvű költeményeinek kiadása alapján mutat be néhány, a versek szövegében megjelenő orvostudományi utalást, amelyek bepillantást engednek a kor tudományosságába. Vizsgálatának középpontjában Fleming szintén medicinát tanuló barátjához, Georg Glogerhez, illetve a küldöttség seborvosához, Hartmann Grahmannhoz írt alkalmi költeményei állnak. A tanulmány kiemelten kezeli Fleming szifiliszről írt, orvosi disszertációját¹⁰² is, amely számos szakmai információval szolgál a betegség okait, tüneteit és kezelését illetően. Az orvosi disszertációról részletesebb képet ad Marian R. Sperberg-McQueen, akinek sikerült fellelnie Fleming értekezésének egy példányát.¹⁰³ Az értekezés nyolc számozatlan negyedret ívből áll, és a címoldal hátulján egy Adam Oleariusnak, Hartmann Grahmannak¹⁰⁴ és Wendelin Sibelistnek¹⁰⁵ írt dedikáció olvasható. Fleming értekezése 27 számozott paragrafusból áll. Fleming az 1–4. fejezetekben a szifilisz különböző neveit sorolja fel, majd definiálja a betegséget; az 5–8. fejezetekben a betegség okait fejt ki, majd a 9. fejezetben a típusokat osztályozza. A 10–11. fejezetek a venusi betegség tünetit tárgyalják, a 12. fejezetben röviden arról olvashatunk, hogyan hasznosítható a higany a betegség kezelésében a paracelsusi hagyomány szerint. A 13. fejezetben Fleming a betegség kimeneteli esélyeit mutatja be, a 14–26. fejezetekben a kezelési eljárásokat tárgyalja részletesen. Az értekezés utolsó fejezete éberségre és gondosságra

¹⁰¹ Oswald FEIS, *Paul Fleming und seine Beziehungen zur Medizin*, Archiv für Geschichte der Medizin, 1916/4, 185–199.

¹⁰² *Disputatio medica inauguralis de lue venerea, quam ... publicae disquisitioni subjicit m. Paulus FLEMINGUS Hartensteinensis variscus, ad diem 23 Januarij, horis locoque consuetis, Lugduni Batavorum, ex officina Wilhelmi Christiani, MDCXL [1640].* Fleming orvosi disszertációjával a legutóbbi időben Jörg Robert foglalkozott, aki tervezi az értekezés kommentált szövegkiadását, vö. Jörg ROBERT, *Der Petrarkist als Pathologe: Bemerkungen zu Paul Flemings medizinischer Dissertation De lue venerea (1640) = Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTIG, Berlin, Boston, Gruyter, 2012, 75–95.

¹⁰³ Ez a példány a Kieleti Egyetemi Könyvtárban van, és egy kolligátum (Sig.: Ke 9978–503) egyik tagja. A kolligátum szerzői alfabetikus rendben tartalmaz számos disszertációt, amelyekből a legfrissebb a 19. századból származik, vö. Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *Paul Fleming's Inaugural Disputation in Medicine: A „Lost“ Work Found*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1984/1, 6–9, itt: 6.

¹⁰⁴ Grahmann a küldöttség hazatérte után az orosz cár, Mihail Fjodorovics Romanov szolgálatába állt, vö. *Uo.*, 7.

¹⁰⁵ Wendelin Sibelist a holsteini herceg orvosa volt, aki őt később beajánlotta az orosz cárnak az elsőszámú személyi orvos posztjára. Sibelist a holsteini küldöttséggel utazott Moszkváig, ahol 1634-ben foglalta el hivatalát, vö. *Uo.*, 7.

figyelmeztet a betegség kezelésére vonatkozólag.¹⁰⁶ Sperberg-McQueen a 12. paragrafussal kapcsolatban érdekesnek találja azt a tényt, hogy bár az irodalomtudomány számára – Fleming életének egyes körülményeiből és költészetének egyes szakaszaiból (pl. Johann Michaelishez¹⁰⁷ vagy Hartmann Grahmannhoz¹⁰⁸ írt költeményeiből) következtetve – evidens az, hogy a költő gondolkodását jelentősen befolyásolta a paracelsusi orvosi-filozófiai hagyomány, az értekezéséből azonban az olvasható ki, hogy Fleming nem volt lelkes Paracelsus követő.¹⁰⁹ Sperberg-McQueen azzal érvel, hogy bár az értekezés témája a Paracelsus-követők egyik kedvelt témája volt, és Flemingnek az értekezés keretében lehetősége nyílt volna a paracelsusi tanok részletes kifejtésére és mesterségbeli tudásának bizonyítására, ő nem élt ezzel a lehetőséggel. A betegség kezelési módszerei között nem a paracelsusi, kémiai módszereket, hanem a hagyományos, növényi hatóanyagokkal történő gyógyítást javasolja hangsúlyosabban. Fleming paracelsusi hagyományban való jártassága a disszertáció alapján nem több, mint az, amely az 1630-as és 1640-es években egy orvostanhallgatótól elvárható volt.¹¹⁰ Fleming fentebb említett orvosismerősökhöz írt alkalmi versei és Reiner Brockmann egyik Fleminghez írt levele¹¹¹ is mutatják, hogy a paracelsusi tanok a költő mesterségbeli tudástárának részét alkották, de ezek a tények – ahogyan ebben Sperberg-McQueen is óvatosságra int¹¹² – nem bizonyítják azt, hogy Fleminget egyértelműen Paracelsus-követőnek kellene tekintenünk. Az értekezés orvostudományi szempontú ismerete így alátámasztja azt, hogy a versszövegekben előforduló, a paracelsusi hagyományra vonatkozó utalások szintén a költői *elocutio* eszközei, a *Buchwissen* újabb megnyilvánulási formái, amelyet az empirikus szerző szintjére kell helyezni. Ez a tudás mint a szerzői kútfő egyik újabb ismerete, folyik át a szövegek absztrakt szerzőjének a szintjére. A versszövegek nem tematizálnak orvostudományi ismeretanyagot, Fleming nem tekinthető szoros értelemben véve *poeta medicus*nak, de bizonyos verseiben fellelhetőek a korabeli orvoslást és az orvosi szakmát megítélő orvos ábrázolások is.¹¹³

¹⁰⁶ *Uo.*, 7.

¹⁰⁷ *Auf Herrn Johan Michels sein Doctorat. 1631 Mai 26.* (PW, IV, 8), FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 117–120.

¹⁰⁸ *An Herrn Hartman Grahmannen, Fürstl. Holstein. Gesandten nacher Moscov und Persien u.s.w., Leibarzt, als derselbe, nachdem er Großfürstl. Bestallung in Reußen überkommen, sich nach Deutschland umb Doctor zu werden begabe. 1635 Mai 21.* (PW, IV, 31), FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 143–147.

¹⁰⁹ SPERBERG-MCQUEEN, *i. m.*, 8.

¹¹⁰ *Uo.*, 8.

¹¹¹ „Non potui, dulcissime Flamini, quin hisce Chymico tuo labori obstreperem, cujus amore ita flagras, ut Amico visitando nihil temporis dare velle videaris.” *R. Brocmani ad P. Flaminium epistola. 31. Mai 1639*, FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 599–600.

¹¹² SPERBERG-MCQUEEN, *i. m.*, 9.

¹¹³ A versekben a gyógyító két markáns típusa jelenik meg: a tudós orvos, aki olvasott és csak elméleti szinten – főként írással – tudja a tudását hasznosítani, illetve *Christus medicus* figurája, vö. Stefanie AREND, *Was vermag die Medizin?: Figurationen des Arztes in Paul Flemings Gedichten = Was ein Poëte kan!?: Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTIG, Berlin, Boston, Gruyter, 2012, 59–73.

Paul Fleming írói munkásságának elsődleges jellemzője, hogy kizárólag lírai műfajokban alkotott, és szorosan az opitzi poétikában felsorakoztatott eszközökkel élt a versmértékek, a verssorok és a műformák tekintetében: költészete funkcióját és a műfaji formákat illetően tradicionális volt. Költeményeit jambusokban és trocheusokban, alexandrinusokban, ill. négyes és ötös mértékben írta, fő műformái a szonett, a páros rímű, alexandrinusban írt költemény, az óda és az epigramma voltak. Fleming ugyanolyan hangsúlyt fektetett a latin és a német nyelvű költemények írására, szám szerint megközelítőleg 900 latin nyelvű és 500 német nyelvű költeményt írt.¹¹⁴ Költeményeinek összkiadására a költő életében nem került sor. Német nyelvű költeményeit 1641-ben adta ki Adam Olearius Fleming apósának, Heinrich Niehusennek a támogatásával *D. Paul Flemings poetischer Gedichten, so nach seinem Tode haben sollen herauß gegeben werden prodromus* címmel.¹¹⁵ A kötet ajánlásában Olearius leírja, hogy Flemingnek szándékában állt költeményeinek kiadása, de halála sajnos megakadályozta ebben. Halála előtt azonban rendezte, könyvekbe sorolta, könyvcímekkel és részben verscímekkel ellátva adta át azokat barátjának.¹¹⁶ A német nyelvű költeményeket újra kiadták 1642-ben Hamburgban, majd 1646-ban Lübeckben, 1651-ben, 1652-ben, 1660-ban, 1666-ban Jénában és 1685-ben Merseburgban.¹¹⁷ A latin nyelvű versek csak később jelentek meg először kötetben,¹¹⁸ ami mutatja, hogy az anyanyelvű költészet elsőbbséget élvezett és kezdte háttérbe szorítani a latin nyelvű műveket. A német nyelvű verseket tartalmazó kötetek közül az 1646-os lübecki, az 1651-es, az 1660-as, az 1666-os jénai és az 1685-ös merseburgi kiadásokat¹¹⁹ sikerült kézbe vennem, és Lappenberg kiadásával összehasonlítanom abból a szempontból, hogy mennyiben követte a flemingi korpusz első kritikai közreadója a német nyelvű versek első megjelent kötetének könyvekre és versekre történő felosztását. Az autopszia alapján megállapítható, hogy a költemények

¹¹⁴ KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 110.

¹¹⁵ D. Paul FLEMINGS *Poetischer Gedichten, so nach seinem Tode haben sollen herauß gegeben werden prodromus*, Hamburg, gedruckt bey Hans Gutwasser, in Verlegung Tobiae Gundermans Buchhändlers, anno MDCXLI [1641].

¹¹⁶ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 845.

¹¹⁷ Vö. FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 845–850; SCHEER, 9. jegyzetben *i. m.*, 1–16; Gerhard DÜNNHAUPT, *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur*, I, Stuttgart, Hiersemann, 1980, 611–627.

¹¹⁸ Adam Olearius kiadásában jelent meg a Pauli FLEMINGI Germani medic. doct. et poetae laur. caes. *Epigrammata Latina ante hac non edita*, Amstelodami, apud Johannem Blaeu, 1649.

¹¹⁹ D. Paul FLEMINGS *Teütsche Poemata*, Lübeck, in Verlegung Laurentz Jauchen, [1646] (ÖNB Wien, Sign. 1408–A.); *Geist- und Weltliche Poëmata* Paull FLEMMINGS med. d. et poët. laur. caes., jetzo auffs neue wieder mit churf. sächs. privilegio außgefertiget, in Verlegung Christian Forbergers seel. Wittibe in Naumburg, Jena, gedruckt bey Georg Sengenwalden, 1651 (ÖNB Wien 1407–A.); *Geist- und Weltliche Poëmata* Paull FLEMMINGS med. d. et poët. laur. caes., an itzo wieder auffs neue mit churf. sächs. privilegio außgefertiget, in Verlegung Martin Müllers Buchh. in Naumburg, [Jena], gedruckt bey Georg Sengenwalden, 1660 (ÖNB Wien *38.M.83.); *Geist- und Weltliche Poemata* Paull FLEMMINGS med. d. et poët. laur. caes., anitzo wieder auffs neue mit churf. sächs. privilegio außgefertiget, [in Verlegung Martin Müllers Buchh. in Naumburg], Jena, gedruckt bey Georg Sengenwald, 1666 (UB Greifswald, 523/Bm 399); *Geist- und weltliche Poëmata* Paul FLEMMINGS med. d. et poët. laur. caes., jetzo auffs neue wieder corrigieret und ausgefertiget, in Verlegung Christian Kolbens Buchhändl. zur Naumburg, Merseburg, druckts Chr. Gottschick, F. S. Hoff-Buchdr, im Jahr 1685 (UB Greifswald, 520/Bm 399).

csoportosítása Lappenberg kiadásában igyekszik híven követni az első kiadások rendszerét, így megbízható forrást nyújt a versek szerzői szándék alapján történő csoportosítását illetően. Fleming munkásságának vázlatos bemutatását a könnyebb áttekinthetőség kedvéért érdemes részben a versek flemingi rendszerezésének és a szövegkiadások felosztásának megfelelően, részben a versek tematikája alapján tárgyalni, és nem a művek keletkezési rendjében vizsgálni. Lappenberg eredeti szándéka az volt, hogy Fleming költeményeit kronológiai sorrendben adja közre, de mivel számos költemény pontos keletkezési ideje bizonytalan, elállt ettől a tervtől.¹²⁰ Fleming a költeményeit az opitzi poétikában javasolt, és maga által a gyakorlatba híven átültetett műformák alapján rendezte könyvekbe, így születtek a német nyelvű versekből a *Poetische Wälder* öt, az *Oden* öt, a *Sonette* négy könyve és a *Buch der Überschriften*. A latin nyelvű versek felosztása a következő: *Sylvae*, *Manes Glogeriani* és *Epigrammata*. Az alexandrinusokban írt és a műfaji formák alapján felosztott kötetekbe nem illeszthető, német nyelvű költeményeket Fleming Statius és Opitz példája alapján a *Poetische Wälder* könyveire osztotta. Ezek összerendezésénél Opitzot követve a *Geist- und Weltliche Poemata* felosztást választotta. A *Poetische Wälder*, az *Oden* és a *Sonette* verseit tematikailag csoportosítva külön könyveket szánt a vallásos költeményeknek, a halotti verseknek, az esküvőkre írt verseknek, a szerelmi költeményeknek és a szerencsekívánó költeményeknek, amelyek a névnapi és a születésnapi köszöntőversek mellett az előbbi kategóriákba nem sorolható, vegyes témájú versek. A *Sylvae* verseit metrikai, műfaji és tartalmi szempontok alapján kilenc könyvre osztotta: *Hexametri*, *Elegiae*, *Odae*, *Hendecasyllabi*, *Hipponax*, *Jambi*, *Gymnasium Revaliense*, *Suavia*, *Miscellanea*. Epigrammáit a *Buch der Überschriften* és az *Epigrammata* tartalmazzák.

Fleming költői pályafutása mindössze tíz évet fog át, amelynek termékeny periódusa 1633-ban a keleti utazással kezdődött. Pályafutásának kezdetén költeményei apja saját prédikációival együtt jelentek meg, így az első önálló, latin és német nyelvű versek 1630-tól már nyomtatásban olvashatóak voltak. Ez a médium lehetővé tette, hogy már a lipcsei évei alatt költőként ismertté váljon, és megkapja a *poeta laureatus* címet.¹²¹ A lipcsei költői kör tagja volt a Habelschwerdtből származó, hat évvel idősebb, sziléziai Georg Gloger is, aki az orvoslásban és a költészetben segítette Fleminget, és megismertette vele Opitz költészetét és poétikai elveit. Glogernek ajánlotta Fleming a *Manes Glogeriani*¹²² cím alatt összefoglalt latin nyelvű verseit, amelyek nagy részét Gloger halálára írta.¹²³ A költő korai lírájában

¹²⁰ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, II, 895.

¹²¹ 1631 végén vagy 1632 elején koronázta költővé Wechselburgban Jeremias Äschel, a Schönburg grófi család tanácsosa, vö. *Ausgewählte lateinische Gedichte* ..., 76. jegyzetben i. m., 7.

¹²² A *Manes Glogeriani* hét könyve: *Amores*, *Cupidines*, *Vota*, *Desideria*, *Suspiria*, *Lacrymae*, *Tumuli*.

¹²³ Gloger 1631. október 16-án halt meg, vö. *Ausgewählte lateinische Gedichte* ..., 76. jegyzetben i. m., 7.

meghatározó volt a protestáns dalköltészet mintája is, amelyet gimnáziumi évei alatt sajátított el Johann Hermann Scheinnek köszönhetően.¹²⁴

A lipcsei időszakban születtek a grófi családhoz írt versei: *Arae Schönburgicae exstructae a Paulo Fläming* (1630, versgyűjtemény), *Taediae Schoenburgicae Paulli Flemmingi* (1631), *An die Herrn Hans Heinrichen und Herrn Christianen, Herren von Schönburg* (1630), *Auf das Ableben der Fräulein Maria Juliane von Schönburg-Waldenburg* (1630), *Auf Herrn Christianen und Fräulein Agnesen, beider von Schönburg, herrliches Beilager zu Hartenstein* (1631), *Früelings-Hochzeitgedichte* (1631), *Auf des Herrn August Siegfrieds, Herrn von Schönburg Ableben* (1632), *Auf des Fräulein Agnesen von Schönburg Beisetzung* (1632). 1631-ben írta Fleming parafrázisait a Dávid-zsoltárookra,¹²⁵ 1632-ben a *Rubella seu Suaviorum liber* című munkáját, amelynek címzettje valószínűleg Fleming egykori fiatal szerelme volt, aki 1630-ban pestisben meghalt. A *Suavia* versei Catullus verseinek parafrázisai.¹²⁶ Ebben az időszakban keletkeztek a Gustav Adolffhoz írott röplapköltemények is, 1631 szeptemberében pedig az a latin epigrammákból és ódákból álló gyűjtemény, amelyet Fleming Gustav Adolffnak és a szász választófejedelemnek ajánlott.¹²⁷ Kiemelendő a politikai és történelmi vonatkozású versei közül a Lipcsei Konvent alkalmából írt, *Germaniae exulis ad suos filios sive proceres regni epistola 1631* című heroikus episztula (Sylv. IX, 7), amelyet megírt németül is *Schreiben vertriebener Frau Germanien an ihre Söhne oder die Churfürsten, Fürsten und Stände in Deutschlande* (PW, IV, 1.) címmel. A háború apropóján több történelmi személynek szánt verset, nem csupán Gustav Adolfot (Sylv. III, 4, Sylv. V, 1) dicsőítette, Tillyhez (Epigr. V, 19, Sylv. IX, 8, 32, Sylv. III, 2) és Wallensteinhez (Epigr. VIII, 20) is írt verset, és IV. Keresztény dán királynak is (Epigr. XI, 1). A prágai béke után, amelyet 1635-ben kötött a császár és Szászország, Fleming II. Ferdinándot dicsőítette (Epigr. IV, 43, Epigr. VII, 26), magasztalta III. Ferdinándot (Epigr. IV, 26) és XIII. Lajost is (Epigr. VII, 1). Protestánsként tisztelte Gusztáv Adolfot, de később írt verset VIII. Urbán pápához is (Sylv. IV, 5). Latin epigrammaiban megidézte a múlt jelentős alakjai között Szent Ágostont (Epigr. II, 5, Epigr. II, 12), Erasmust (Epigr. VII, 34) és Paracelsust (Epigr. V, 8). Rajtuk kívül olyan autoritásoknak szánt dicsőítő költeményeket, akik kortárs vagy 16. századi példaképei voltak, de nem nyúlt vissza az ókori példaképekhez. Ezzel összefüggésben megemlítendő az is, hogy fordításai és parafrázisai is kortárs, illetve a kortársak által még jól ismert szerzők művei alapján készültek. A következő szerzők költészetének nagysága és

¹²⁴ Az 1632-ben írt, August Buchnernek ajánlott, *Über das unschuldige Leiden und Tod unseres Erlösers* című vers alkotása során szem előtt tartotta a Schütz és Schein által alkalmazott motettakompozíciót.

¹²⁵ PW, I, FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 3–32.

¹²⁶ FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 112–138.

¹²⁷ Paulli FLEMMINGII *Promus miscellaneorum epigrammatum et odarum, omnem nuperorum dierum historiae penum abundanter extradens*, Lipsiae, 1631. (Sylv. IX, 8), FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 192–203.

munkásságának jelentősége előtt hódol: Martin Opitz (Sylv. V, 7, Epigr. VIII, 39), August Buchner (Epigr. III, 23, Epigr. VIII, 16), Johannes Secundus (Epigr. IX, 2), Daniel Heinsius (Sylv. V, 11, Epigr. IV, 13), Caspar van Baerle (Sylv. V, 12, Epigr. X, 44), Justus Lipsius (Man. Glog. VII, 33), Julius Caesar Scaliger (Man. Glog. VII, 34), Philipp Nikodemus Frischlin (Epigr. V, 6), Paulus Schede Melissus (Epigr. V, 7), David Chytraeus (Epigr. V, 9), Philip Sidney (Epigr. X, 42), John Owen (Epigr. V, 80), Ambrosius Lobwasser (Epigr. V, 14), Maciej Kazimierz Sarbiewski (Epigr. IV, 10), Hugo Grotius (Epigr. IV, 11), Julius Wilhelm Zingref (Epigr. IV, 12), John Barclay (Epigr. V, 13). A kor jelentős orvosainak is szán verseket, pl. Daniel Sennertnek (Epigr. IV, 5).

A latin nyelvű versek a lipcsei időszakban domináltak, 1633 után a német nyelvű költemények kerültek túlsúlyba. Az 1633 utáni időszakban született latin nyelvű, személyes alkalmi költeményeknek a címzettjei egyrészt a holsteini küldöttség tagjai voltak: pl. Adam Olearius (Sylv. II, 7, Sylv. II, 12, Sylv. II, 16, Sylv. IV, 4, Epigr. III, 46), Philipp Crusius jogász, a küldöttség egyik vezetője (Sylv. II, 9, Sylv. II, 21, Sylv. III, 10, Sylv. V, 8, Sylv. VI, 2), Otto Brüggemann kereskedő, a küldöttség másik vezetője (Sylv. II, 17) vagy Hartmann Grahmann seborvos, Fleming egyik közeli barátja (Sylv. II, 8), másrészt revali polgárok és gimnáziumi professzorok: pl. Reiner Brockmann (Sylv. IV, 1, Sylv. V, 3, Sylv. V, 10) és Timotheus Polus (Sylv. II, 22, Sylv. IV, 2). Fleming a *Sylvae* VII. könyvét teljes egészében a revali gimnázium professzorainak szánta (*Gymnasium Revaliense*, Sylv. VII, 1–10).

Az oroszországi és a perzsi utazás alatt írt költemények többsége német nyelvű, és az utazás alatt adódó közösségi vagy privát eseményekre született alkotások: névnap és születésnap köszöntő versek, halotti búcsúztató versek, hálaadó költemények, szerelmes versek, az utazás állomásait és eseményeit reflektáló költemények. Ezek a versek is a fent említett, és Opitz által preferált műfajokban íródtak. Opitz szoros követését mutatja az is, hogy Fleming Opitz *Schäfferey von der Nimfen Hercinie* című munkájához hasonlóan írt egy a pásztorköltemény műfajába sorolható művet *Auf des ehrvesten und wolgelahrten Herrn Reineri Brockmans, der griechischen Sprache Professorn am Gymnasio zu Reval, und der erbarn viel ehren- und tugendreichen Jungfrauen Dorotheen Temme Hochzeit, 1635 April.* (PW, III, 6) címmel, amely egy 495 verssorból és prózai betétekből álló, a kölcsönös hűség koncepcióját tematizáló epithalamium.

Fleming munkássága kapcsán érdemes szólni még fordításairól és átdolgozásairól.¹²⁸ A fent említett zsoltárparafrázisok mellett fordított, illetve átdolgozott latin, holland, francia és olasz költeményeket. Mintegy harmincöt ilyen költeménye van, a két sorostól kezdve a több mint

¹²⁸ Fleming fordításairól és átdolgozásairól részletesen szól POHL, 2. jegyzetben *i. m.*

hetven soros versekig.¹²⁹ Ezekén túl van két szonettje (Son. IV, 13 és Son. IV, 14), amelyek saját latin versei alapján készültek.¹³⁰ Az alapul vett latin nyelvű szövegek Kaspar Barhtól, Daniel Heinsiustól, Hugo Grotiustól, John Owentől, Maciej Kazimierz Sarbiewskitől, Julius Caesar Scaligertől, Andrea Alciatotól és Johann Stephan Verbesiustól származtak.¹³¹ A holland szövegek esetében Daniel Heinsius, az olasz szövegeknél pedig Giambattista Guarini *Il pastor fido*-ja volt a forrás.¹³² A francia forrás nem tisztázott, csupán a flemingi vers címe utal arra, hogy franciából történt a fordítás (*Aus dem Französischen*). Ez a széleskörű fordítási tevékenység is mutatja, hogy Fleming jó Opitz-tanítvány volt:¹³³ fordításaival mint példákkal hozzájárult az egységes német irodalmi nyelv kialakulásához, és egyike volt azoknak a szerzőknek, akik ebben a nyelvfejlődési folyamatban tevékenyen részt vettek.¹³⁴

¹²⁹ *Uo.*, 89.

¹³⁰ *Uo.*, 89.

¹³¹ *Uo.*, 89–123.

¹³² *Uo.*, 124–174.

¹³³ Vö. „Eine guete art der vbung aber ist / das wir vns zuweilen auß den Griechischen vnd Lateinischen Poeten etwas zue vberstzen vornehmen: dadurch denn die eigenschafft vnd glantz der wörter / die menge der figuren / vnd das vermögen auch dergleichen zue erfinden zue wege gebracht wird.” Martin OPITZ, *Buch von der deutschen Poeterey (1624): Studienausgabe*, hrsg von Herbert JAUMANN, Stuttgart, Reclam, 2002, 71.

¹³⁴ A jelenkori Fleming-recepció egyik érdekes példája Wilfried Stroh, klasszika-filológusnak a latin nyelv történetét a kezdetektől napjainkig tárgyaló, populáris igényű munkája, amelyben a szerző több helyen hivatkozik Fleming költészetére, példázva azt, hogy a kora újkor egyes költői a latin nyelvvel ellentétben a nemzeti nyelvet részesítették előnyben: Fleming a sírversében a német múzsáknak mond köszönetet azért, hogy hírneve tovább élhet, vö. Wilfried STROH, *Meghalt a latin, éljen a latin!: Egy nagy nyelv rövid története*, ford. DÉVÉNY István, Budapest, Typotex, 2011, 236–237, 242.

2.2 A Fleming-kutatás

A Fleming-kutatásban a már korábban említett Johann Martin Lappenberg 1863-ban és 1865-ben kiadott Fleming-kiadásai szolgálnak a mai napig mérvadó forrásul. Ez a bár átfogó, de pozitivistá szemléletű kommentárral ellátott kiadás, amely egyúttal számos helyen datálási és kommentárbeli pontatlanságokat tartalmaz,¹³⁵ mára elavult, újabb kritikai kiadás azonban azóta sajnos nem készült. Lappenberg 19. századi kutatómunkája és a szövegkiadások óta kerültek elő újabb Flemingnek tulajdonított versek,¹³⁶ de a költő műveit nem vizsgálták felül, és az újabb versekkel kiegészítve nem rendszerezték újra. A Fleming-életmű új kritikai kiadásának a terve már megfogalmazódott a németországi kora újkor kutatás körében. Új Fleming-kiadás elkészítését szorgalmazza jelenleg Klaus Garber,¹³⁷ aki legújabb munkájában olyan verseket közölt újra, amelyek szükségessé teszik a Fleming-korpusz felülvizsgálatát.¹³⁸

Fleming művei a Lappenberg kiadás óta gyűjteményes kötetekben¹³⁹ szerepelnek, de ezek csak válogatások, és a latin nyelvű költeményeket nem tartalmazzák. A latin nyelvű költeményeknek egyetlen egy válogatott kiadása jelent meg 1901-ben német fordításban.¹⁴⁰ Az antológiákba a személyes kicsengésű versek kerültek, a rendelésre készült, személyes alkalmi költeményekből kevés található bennük. Ezekon kívül Fleming zoltárparafrázisai és az evangélikus egyházi énekek alapjául szolgáló dalai hagyományozódtak a 21. századra.

¹³⁵ Vö. Liselotte SUPERSAXO, *Die Sonette Paul Flemings: Chronologie und Entwicklung*, Diss., Zürich, 1956; POHL, 2. jegyzetben *i. m.*, 4.

¹³⁶ Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *Gedichte von Paul Fleming in der Stolbergschen Leichenpredigten-Sammlung*, Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft, 26(1982), 1–8; *Zwei unbekannte Gedichte auf Martha Elisabeth Aechsel, geb. Herold (1631)*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1984/1, 10–14; Henry F. FULLENWIDER, *Paul Flemings Carmen für Johannes Matthaeus Meyfart*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1986/2, 74–77; Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *Paul Fleming: A Report on a Newly-found Poem and Imprints in Zwickau and Wrocław*, Michigan Germanic Studies, 1986/2, 105–132; Klaus GARBER, *Paul Fleming in Riga: Die wiederentdeckten Gedichte aus der Sammlung Gadebusch = Daß eine Nation die ander verstehen möge: Festschrift für Marian Szyrocki*, hrsg. von Norbert HONSZA und Hans-Gert ROLOFF, Amsterdam, Rodopi, 1988, 255–308; Martin KLÖKER, *Paul Fleming anonym in Riga: Der bislang unbekannte Erstdruck von Oden IV, 31 = Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit mit einem Ausblick in die Moderne*, hrsg. von Klaus GARBER, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Frühe Neuzeit, 87), 283–301.

¹³⁷ Klaus GARBER, *Paul Fleming (1609–1640): Zum 400. Geburtstag des Dichters*, Zeitschrift für Germanistik, 2009/3, 626–630; Dieter MARTIN, *Plädoyer für eine neue Fleming-Ausgabe = Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609–1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTING, in Verbindung mit Sonja GLAUCH und Martin KLÖKER, Berlin, Gruyter, 2012, 441–449.

¹³⁸ Klaus GARBER, *Martin Opitz, Paul Fleming, Simon Dach: Drei Dichter des 17. Jahrhunderts in Bibliotheken Mittel- und Osteuropas*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2013 (Aus Archiven, Bibliotheken und Museen Mittel- und Osteuropas, 4). A professzor úrral folytatott személyes levelezésem alapján, első kézből kapott információ is megerősíti azt a tényt, hogy napirenden van egy új Fleming-kiadás.

¹³⁹ *Deutsche Barocklyrik*, Ausw. und Nachw. von Max WEHRLI, Zürich, Manesse, 1977 (Manesse-Bibliothek der Weltliteratur); Paul FLEMING, *Sei dennoch unverzagt: Eine Auswahl*, Berlin, Rütten und Loening, 1977; Paul FLEMING, *Deutsche Gedichte*, Stuttgart, Reclam, 2000; vö. 76. jegyzet.

¹⁴⁰ *Ausgewählte lateinische Gedichte...*, 76. jegyzetben *i. m.*

Ahogyan az értekezés bevezetésében már felvázoltam, a Fleming-kutatás a 19. századtól kezdve a költő életművét szoros kapcsolatban kezelte a költő biográfiájával, így a verseket nem irodalmi művekként, hanem kordokumentumként olvasták. Nem Fleming poétikájára irányult a figyelem, hanem a szövegek keletkezési körülményeit próbálták meghatározni, azt vizsgálták, hogy a szerző melyik verset hol, mikor és kihez írta, és így sorolták be a költeményeket mint életrajzi adathalmazt a szerző biográfiájába. Még az 1990-es évek kutatásában is fellelhetők ilyen vizsgálatok, mint például Maria Cäcilie Pohnlál, aki a flemingi költeményeket a korabeli valóság hű leképezésének tartja.¹⁴¹ Az életrajzi szubsztrátumra felépített szövegelemzések így gyakran félrevezethetnek. A 20. század második felében készültek olyan vizsgálatok, amelyek kiléptek a biografikus diskurzusból, és poétikai, illetve retorikai kérdések felé fordultak.

A kutatás egyik fontos csoportját alkotják a forrás- és kiadástörténeti munkák,¹⁴² másik területét Fleming munkásságának egyes területeiről készült disszertációk és kisebb monográfiák költői nyelvéről,¹⁴³ a versek metrikájáról,¹⁴⁴ szonettjeiről,¹⁴⁵ szerelmi költészetéről,¹⁴⁶ antik forrásairól,¹⁴⁷ vallásos költészetéről,¹⁴⁸ recepciójáról.¹⁴⁹ Ezt kiegészítik a komparatív vizsgálatok,¹⁵⁰ illetve munkásságának átfogó jellegű áttekintései.¹⁵¹ Tematikailag a harmadik csoportot az egyes költeményekről írt tanulmányok, főként a legismertebb verseiről (*An sich, Grabschrift, Wie er wolle geküsst sein*) készült

¹⁴¹ „wahrheitsgetreu über das Geschehene” POHL, 2. jegyzetben *i. m.*, 64.

¹⁴² Johannes BOLTE, *Zwei Stammbuchblätter Paul Flemings*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 43(1890), 78–80; Barbara BECKER-CANTARINO, *Drei Briefautographen von Paul Fleming*, Wolfenbütteler Beiträge, 1981/4, 191–204; John Roger PAAS, *Ergänzende Einzelheiten zu Paul Flemings deutschen Einblattgedichten*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1984/1, 14f.; Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *Neues zu Paul Fleming: Bio-bibliographische Miscellen*, Simpliciana, 7(1985), 173–183; Heinz ENTNER, *Die Paul-Fleming-Werkhandschrift der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1990/2, 73–82; Robert KYRA, *Der Büchernachlass Paul Flemings in der Bibliothek der Estnischen Akademie der Wissenschaften*, Daphnis, 1993/1, 27–39; illetve lásd 136. jegyzet.

¹⁴³ Gottfrieda RÜGENBERG, *Paul Fleming: Versuch einer Darstellung seiner Dichtungsmotive und seiner Sprache*, Würzburg, Aumühle, Triltsch, 1939.

¹⁴⁴ Friedrich Wilhelm SCHMITZ, *Metrische Untersuchungen zu Paul Flemings deutschen Gedichten*, Straßburg, Trübner, 1910 (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker, 111).

¹⁴⁵ SUPERSAXO, 135. jegyzetben *i. m.*

¹⁴⁶ PYRITZ, 12. jegyzetben *i. m.*

¹⁴⁷ Stephan TROPSCH, *Flemings Verhältnis zur römischen Dichtung*, Grazer Studien zur deutschen Philologie, 1895/3. Tropsch mintegy 240 átvételt igazolt, amelynek nagy része csak egy-egy szó vagy bizonyos frázisok átvételére korlátozódik, és nem hosszabb helyek idézésére.

¹⁴⁸ Hermann von STADEN, *Paul Fleming als religiöser Lyriker*, Diss., Heidelberg, 1908.

¹⁴⁹ Albert BORNEMANN, *Die Überlieferung der deutschen Gedichte Flemmings*, Diss., Sediti, Hessenland, 1882; Dietmar SCHUBERT, *Paul Fleming: Monographische Studie unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte nach 1945*, Diss., Potsdam, 1984.

¹⁵⁰ Eva DÜRRENFELD, *Paul Fleming und Johann Christian Günther: Motive, Themen, Formen*, Diss., Tübingen, 1964.

¹⁵¹ Karl Wilhelm SCHMITT, *Paul Fleming nach seiner literaturgeschichtlichen Bedeutung dargestellt*, Marburg, Elvert, 1851; Gustav NAUMANN, *Paul Fleming: Eine Charakteristik*, Diss., Güstrow, Ebertsche Rathsbuchdruckerei, 1874; Konrad UNGER, *Studien über Paul Flemings Lyrik*, Greifswald, Kunike, 1907; POHL, 2. jegyzetben *i. m.*

interpretációk alkotják.¹⁵² A negyedik csoportba tartozik az életrajzi ihletettségu monográfia,¹⁵³ az ötödikbe pedig a szerző életéről készült szépirodalmi alkotások, regények.¹⁵⁴

A Lappenberg-kiadás után a Fleming-kutatás második nagy mérföldköve Hans Pyritz munkája Fleming latin és német nyelvű szerelmi költészetéről.¹⁵⁵ A flemingi szerelmi költészet teljességét átfogó monográfia 1963-ban jelent meg, amelynek a latin nyelvű költészetet tárgyaló része már 1932-ben napvilágot látott. Pyritz munkájában is nagyon erős még a biografizmus, amely a korabeli líraértelmezésből adódott. Pyritz monográfiájának érdeme, hogy kimutatta Fleming költészetének petrarkista vonásait, de hiányossága az, hogy Fleming szerelmi költészetének területén a petrarkizmuson kívüli, más tradíció jelenlétét nem vette figyelembe.

A kutatás harmadik mérföldkövének Hans-Georg Kemper líratörténeti munkájának Fleming költészetét tárgyaló fejezete áll,¹⁵⁶ amely átfogó képet ad költészetének témáiról és alakulásáról a költő életszakaszait követve, illetve tárgyalja azokat a tradíciókat (opitzi hagyomány, petrarkizmus, neosztoicizmus, újplatonizmus), amelyekhez Fleming kapcsolódott. A Kemper-féle bemutatást kiegészítik azok a tanulmányok, amelyek a flemingi szövegekben megjelenő szubjektum konstitúciójának kérdésével foglalkoznak.¹⁵⁷

A kutatás legújabb irányvonalát a költő születésének 400. évfordulója kapcsán szervezett tallini konferencia tematikai súlypontja jelöli ki,¹⁵⁸ Fleming revali éveinek a költészete és a költő revali irodalmi kapcsolatai kerültek a vizsgálatok középpontjába. Ennek az iránynak a képviselői többek között Klaus Garber és Mari Tarvas.¹⁵⁹ Emellett megemlíthető az

¹⁵² A publikációkat lásd az 5.1.2 és 5.4 alfejezetekben.

¹⁵³ ENTNER, 69. jegyzetben *i. m.*

¹⁵⁴ Lásd a 8. és a 9. jegyzetben.

¹⁵⁵ PYRITZ, 12. jegyzetben *i. m.*

¹⁵⁶ KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*

¹⁵⁷ Barbara BAUER, *Naturverständnis und Subjektconstitution aus der Perspektive der frühneuzeitlichen Rhetorik und Poetik = Künste und Natur in Diskursen der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Hartmut LAUFHÜTTE, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 35), 69–132; Jochen SCHMIDT, „Du selbst bist dir die Welt“: *Die Reise nach Utopia als Fahrt zum stoisch verfassten Ich: Paul Flemings Gedicht „In groß Neugart der Reussen“*, Daphnis, 2002/1–2, 215–233; Barbara NEYMEYR, *Das autonome Subjekt in der Auseinandersetzung mit Fatum und Fortuna: Zum stoischen Ethos in Paul Flemings Sonett „An sich“*, Daphnis, 31(2002), 235–254; Konstanze FLIEDL, *Das Gedicht an sich: Paul Flemings Trostsonett*, MLN, 117(2002), 634–649; Thomas BORGSTEDT, *Paul Flemings stoizistische Liebesdichtung und die Latenz des Subjekts in der Frühen Neuzeit = Die Kunst der Aufrichtigkeit im 17. Jahrhundert*, hrsg. von Claudia BENTHIEU und Steffen MARTUS, Tübingen, Niemeyer, 2006, 279–295.

¹⁵⁸ A konferenciát 2009. szeptember 17. és 19. között tartották a Tallini Egyetem és az Erfurti Egyetem közreműködésében, *Paul Fleming, Reiner Brockmann und ihre Nachwirkungen: Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt im Baltikum* címmel.

¹⁵⁹ GARBER, *Paul Fleming in Riga...*, 136. jegyzetben *i. m.*, 255–308; UŐ, *Das Erbe Opitzens im hohen Norden: Paul Flemings Revaler Pastoralgedicht = Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit mit einem Ausblick in die Moderne*, hrsg. von Klaus GARBER, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Frühe Neuzeit, 87), 303–317; *Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallin in der Frühen Neuzeit: Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region*, hrsg. von Mari TARVAS, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2011.

évforduló kapcsán tartott erlangeni konferencia is, amelynek előadásai egyrészt felvázolták a Fleming-kutatás eddigi jelentősebb irányvonalait, másrészt felhívták a figyelmet a kutatás által eddig kevésbé kiaknázott területekre, többek között a versek politikai és orvostudományi aspektusaira.¹⁶⁰

A kutatás következő csomópontját a tervezett, új szövegkritikai kiadás, és az azt alapul vevő újabb súlypontú vizsgálatok jelölhetik majd ki. Ennek első lépését tette meg a fent említett Klaus Garber, aki a Baltikum jeles könyvtáraiban és archívumaiban kutatva lelt rá Fleming néhány versének első kiadásaira. A tartubeli Gadebusch gyűjtemény¹⁶¹ példányai alapján tette közzé a versek szövegeit, amelyek sorrendjét a versek Schwartz gyűjteménybeli¹⁶² sorrendje határozta meg.¹⁶³ A latin nyelvű szövegeket német nyelvű fordításokkal egészítette ki, és kiadástörténeti, illetve szövegkritikai kommentárokat fűzött a latin és német nyelvű versekhez. Garber Fleming kilenc versét közölte így újra,¹⁶⁴ megteremtve ezzel a Fleming szövegek újrakiadásának első filológia lépéseit.

¹⁶⁰ A nemzetközi konferenciát 2009. szeptember 24. és 27. között tartották. A konferencia előadásait a *Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)* című kötet tartalmazza.

¹⁶¹ Friedrich Konrad Gadebusch (1719-1788), rügeni születésű történész, jogász és bibliofil gyűjtő, Észtországban telepedett le. Munkássága Észtország és Németország történetével kapcsolatos munkákat, jogtörténeti tanulmányokat, nyelv-, irodalom- és könyvtártörténeti írásokat foglal magába. Magánkönyvtárának állománya és hagyatéka szétszóródott, amelyek rigai és tartui gyűjteményekben találhatóak meg. Halálát követően a könyveiről katalógus készült, amely alapján a hajdan tulajdonában lévő Fleming versek első nyomatai fellelhetőeknek bizonyultak. Vö. GARBER, 138. jegyzetben *i. m.*, 173–180.

¹⁶² Johann Christoph Schwartz (1722-1804), rigai születésű jogász és tanácsos, Gadebusch tudóstársa és barátja volt. Jogi, diplomáciai és oklevéltani témájú műveket írt. A Schwartz család birtokában volt két gyűjteményes kötet, amelyekben számos Rigában kiadott, az 1630-as és 1640-es évekből származó mű volt. Az egyik kötet tartalmazza Fleming néhány versének első nyomtatását is, amelyek sorrendje alapján közli Garber az elveszteként számon tartott és újra megtalált verseket, vö. *Uo.*, 183–186.

¹⁶³ *Uo.*, 163.

¹⁶⁴ Három szöveg olvasható még a kötetben: két epicédium Fleming halálára és a *Rubella* ciklus, amelyek kétnyelvű, kommentált, szövegkritikai kiadását Beate Hintzen tervezi.

3. Az értekezésben használt lírafogalom és az értekezés módszertana

A flemingi lírai költemények elemzésének előfeltétele a líra fogalmának tisztázása és az értekezésben alapul vett lírafogalom pontos körülhatárolása. A líra – amely a 17. században csak műfajilag és nem műfajelméletileg rögzített fogalom – meghatározására, az elbeszélő és a drámai műfajoktól történő elhatárolására a 18. századtól kezdve számos kísérlet született, amelyek tágabb vagy szűkebb értelemben próbálták a lírai költemény és a líraiság fogalmait meghatározni.¹⁶⁵ A jelen értekezésnek nem célja a líraelmélet történetének részletes bemutatása,¹⁶⁶ és a lírai költemény egy újabb lehetséges megközelítésének a felvázolása sem. Értekezésem ezen részében azokat az elméleti megközelítéseket tárgyalom, amelyek a flemingi költemények elemzésének líraelméleti megalapozásához szükségesek. A líraelméleti kutatások területén a – részben az angolszász elméleteket is reflektáló – német tudományosság álláspontjaira támaszkodom, amelyek többnyire a német nyelvű irodalomból vett példákon keresztül fejtik ki elméleteiket. Az értekezésben használt lírafogalomnak olyan megközelítésűnek kell lennie, amely alkalmazható az alteritás korának költészetére is. A lírát a szubjektivitás, az érzelmek kimondása és az élményszerűség kategóriáival meghatározó definíciók szemléltetési példáikat a klasszikus és a romantikus költészetből vették, és kategorikusan képviselték azt az álláspontot, hogy a korábbi korszakok ezzel a definícióval nem értelmezhetőek.¹⁶⁷

Líraértésem alapjául Hans-Georg Kemper líradefiníciója szolgál, amelyet ő a kora újkori költészetre is érvényesnek ítélt líra meghatározással, mint „a forma dominanciájával megalkotott (vers-)beszédet” (*formdominant >verdichtete< (Vers-)Rede*)¹⁶⁸ határoz meg. Kemper definíciója Dieter Lamping beszédkritériumán alapul, amely szerint a lírai költemény „egyéni beszéd verssorokban” (*Einzelrede in Versen*),¹⁶⁹ és Barbara Wiedemann azon líradefinícióján, amely szerint a költeményben mint nyelvi szövegben domináns a forma szemantikája.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Martin Opitztól és Charles Batteuxtól kezdve napjainkig, vö. *Lyriktheorie: Texte vom Barock bis zur Gegenwart*, hrsg. von Ludwig VÖLKER, Stuttgart, Reclam, 1990.

¹⁶⁶ A líraelmélet öt jelentősebb, különböző szemléleti irányáról (szubjektivitás-elmélet, additív elmélet, nyelvelmélet, formaelmélet és a nyelv- és formaelmélet kombinálása) Dieter Lamping ad áttekintést, vö. Dieter LAMPING, *Lyrikanalyse = Handbuch Literaturwissenschaft: Gegenstände, Konzepte, Institutionen*, hrsg. von Thomas ANZ, Stuttgart, Weimar, Metzler, 2007, II, 139–155.

¹⁶⁷ Vö. Dieter LAMPING, *Das lyrische Gedicht: Definitionen zu Theorie und Geschichte der Gattung*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1993², 12.

¹⁶⁸ Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit: Barock-Humanismus: Krisen-Dichtung*, Tübingen, Niemeyer, 2006, 69.

¹⁶⁹ LAMPING, *Das lyrische Gedicht...*, i. m., 63.

¹⁷⁰ Barbara WIEDEMANN, *Von Fischen und Vögeln: Überlegungen zum modernen Gedichtbegriff*, Poetica, 1995/3–4, 396–432, itt: 431.

A Dieter Lamping által képviselt líraelmélet egy nyelv- és formaelméletet kombináló elmélet, amely két általános irodalomelméleti előfeltevésekből indul ki. Lamping egyik kiindulópontja az, hogy minden irodalom beszéd, vagyis nyelvileg megformált, másik alapelve pedig az, hogy a beszédnek két formája – vers és próza – van, és három struktúrája – a (monologikus) egyéni beszéd, a (dialogikus) váltakozó beszéd és az (epikus) közvetítő beszéd – létezik.¹⁷¹ Ez a minimál definíció lehetővé teszi a lírai költemény meghatározásának tág értelmezését azáltal, hogy a definíció gerincét alkotó meghatározás konkretizálható a fogalom történeti vizsgálatával és annak történeti jellemzőivel. A lírai költemény így Lamping értelmezésében egyéni beszéd verssorokban, amelynek formai kritériuma a verssorokból álló forma, strukturális kritériuma pedig az egyéni beszéd. A lírai költemény mint beszéd, monologikus (ellentétben a két beszélőjű, váltakozó, dialogikus beszéddel), és strukturálisan egyszerű (ellentétben a szerkezetében komplexebb dialogikus beszéddel vagy egy epikus elbeszélés közvetítő beszédjével).¹⁷²

Kemper Lamping definícióján túlmutatva bevonja értelmezésébe Barbara Wiedemann fent említett definícióját, ezáltal kiemeli azt, hogy a beszéd szegmentálási módja és a lírai szöveg formaisága nem csupán releváns jellemzője a kora újkori lírának, hanem jelentősen meghatározó, domináns eleme. Wiedemann tanulmányában¹⁷³ a modern lírafogalmat igyekszik meghatározni, miközben a versbeszédet és a prózabeszédet hasonlítja össze különböző irodalmak műveiből vett részletek alapján, amelyekben mindkét említett beszédforma előfordul. Szerinte a versbeszéd legfőbb jellemzője az, hogy a verssorok alkotta határoknak, amelyek adott esetben feszültségben állnak a szintaktikai felépítéssel, értelem konstituáló szerepük van. A szöveg verssorokra történő szegmentálásának a következménye az, hogy a szintaxisnak a szöveg mondanivalója szempontjából csökken a szerepe, visszafogottabbá válik a beszédtempó, a ritmikai megformáltság pedig előtérbe kerül.¹⁷⁴ A versbeszéd esetében a beszéd jelentős elemei, vagyis a szintaktikai-szemantikai viszonyok, modulálódnak a versszegmentálás során, amely olyan eljárás, amely nem tartozik a nyelv alapelemei közé.¹⁷⁵ A versbeszéd kiválóan alkalmas arra, hogy a formáján keresztül kerüljenek olyan tartalmak a szövegébe, amelyek a szövegfelszín szemantikája által, vagyis a szó- és mondatszemantikában közvetített tartalmak által nem jelennének meg minden további nélkül.¹⁷⁶ Wiedemann lírafogalma a forma relevanciája mellett, amely bizonyos fokig minden

¹⁷¹ A struktúrát tekintve a beszéd három lehetséges formája: *Einzelrede, Wechselrede, vermittelnde Rede*.

¹⁷² LAMPING, *Das lyrische Gedicht...*, i. m., 63.

¹⁷³ WIEDEMANN, i. m., 396–432.

¹⁷⁴ *Uo.*, 421. A szerző különböző nemzeti irodalmakból vett példái igazolják meghatározásának nacionális függetlenségét.

¹⁷⁵ *Uo.*, 422.

¹⁷⁶ *Uo.*, 427.

irodalmi műalkotásra érvényes, a forma dominanciáját hangsúlyozza, és így olyan műfajokat is be tud illeszteni a fogalomba, pl. a prózai költeményt, amelyet Lamping nem tudott a saját líradefiníciójába besorolni.¹⁷⁷

A kemperi lírafogalom – „*formdominant >verdichtete< (Vers-)Rede*“ – tehát két dimenzióval dolgozik: egyrészt a kora újkori lírát (vers)beszédként értelmezi, másrészt a lírai költemények formai dominanciáját hangsúlyozza. A lírai szövegek esetében a verssorokba rendezettség esetleges, amelyet mutat a „*(Vers-)Rede*” megfogalmazás, ám annál jelentősebb a forma dominanciájából adódó poeticitás és művészi alkotásmód, amelyet a „*formdominant >verdichtet<*“ összetétel fejez ki. A *Verdichtung*, vagyis a sűrítés poétikai aktusát és folyamatát Kemper ezen a helyen nem értelmezi hangsúlyozottan, megfogalmazásából ítélve a sűrítés elsődleges forrása számára a formaiság és a formák szemantikája. Kemper a komikus líráról szóló munkájában ír hosszabban a *Verdichtung* fogalmáról,¹⁷⁸ amelyet értelmezésében elsősorban a rím, a verssor, a zeneiség és a rövidség valamelyikének megléte határoz meg.¹⁷⁹ A sűrítés jellemzőiként kiemeli a nyelvi, a motivikus, a metaforikus, a ritmusbeli és a fonológiai technikák mellett¹⁸⁰ azokat a szövegtévképző eljárásokat, amelyek az elhajlás (*Abweichung*), a túlstrukturáltság (*Überstrukturierung*) és a kihagyás (*Aussparung*) elvei mentén működnek.¹⁸¹ A hétköznapi beszédetől való eltérés, az elvárt, normál nyelvi struktúra felülírása nehezebben dekódolható struktúrák használatával, és a rövidítések, illetve az elhallgatás a lírai sűrítés legjellemzőbb elemei.¹⁸²

¹⁷⁷ Vö. LAMPING, *Lyrikanalyse...*, i. m., 144.

¹⁷⁸ Hans-Georg KEMPER, *Komische Lyrik, lyrische Komik: Über Verformungen einer formstrengen Gattung*, Tübingen, Niemeyer, 2009.

¹⁷⁹ *Uo.*, 42.

¹⁸⁰ *Uo.*, 41.

¹⁸¹ *Uo.*, 42–43.

¹⁸² A forma uralmán alapuló líralméleti modell mellett vannak még olyan líramodellek, amelyek azt a jelenséget próbálják megragadni, hogy a szó- és a mondatszemantika közvetítő szintje alatt lezajlanak mediális, retorikai és szemiotikai történések, amelyeknek jelentésképző potenciáljuk van. Ezek az elméletek az eltérő megismerési érdekek alapján alakították ki eltérő fogalomrendszereiket. A nyelvelméleti, a rendszerelméleti, a narratológiai megközelítések mellett megemlíthetők a paktumelmélethez csatlakozó líraelméleti fejtegetések, vö. Rüdiger ZYMNER, *Theorien der Lyrik seit dem 18. Jahrhundert = Handbuch Lyrik: Theorie, Analyse, Geschichte*, hrsg. von Dieter LAMPING, Stuttgart, Weimar, Metzler, 2011, 21–34.

Ha a korai újkori költeményeket (is) beszédként értelmezzük,¹⁸³ akkor túl kell lépniünk Lampington – nem csupán a formaiságot tekintve, ahogyan ezt Wiedemann teszi – hanem a beszéd kommunikációs struktúrájának kibontásában is. Ebben a Kemper által a formaiság poétikáját illetően több helyen hivatkozott Dieter Burdorf¹⁸⁴ elméletét vehetjük alapul, aki a kommunikációs struktúra különböző szintjeit feltárva meghatározza az empirikus szerző, az absztrakt szerző és a lírai beszélő szintjeit. Burdorf lírafogalma, miszerint a líra az a műfaj, amely minden verset és költeményt magában foglal, és a lírai fogalma pedig egy szöveg vagy egy szóbeli beszéd ezen műfajhoz tartozását jelenti,¹⁸⁵ és amely definíciót Lamping jogosan túl tág meghatározásnak tekint,¹⁸⁶ nem szolgál további útmutatással. Burdorf munkájának hozadéka a költeményekben feltáruló személyi és kommunikációs struktúrák elemzése.¹⁸⁷ Az értekezés lírafogalmának alapvető kérdései tehát a következők: Ki beszél a versben? Milyen státuszuk van a versben beszélőknek, illetve azoknak az instanciáknak, akiktől a beszéd származik? Kihez szól a beszéd, illetve kiről szól a beszéd?

Burdorf a nyelvészeti és a kommunikációelméleti orientációjú narratológia nézeteit felhasználva, illetve a lírai én kategóriáját problematikusnak értékelve a következő beszélő és megszólított instanciákat állítja fel. A beszélői oldalon a reális (empirikus) szerző (*Textproduzent*), az absztrakt szerző (*Textsubjekt*), a (csak a fikcionális költeményekben megjelenő) fiktív elbeszélő, és az artikulált én (illetve szerep-én vagy figura-én) jelennek meg. A befogadói oldalon a reális, az empirikus szerzővel kortárs olvasó, vagy a reális, későbbi olvasó, az absztrakt olvasó (*intendierter Leser*), a (csak a fikcionális költeményekben

¹⁸³ A beszéd kritériumát a költészet műfajainak osztályozásánál már Platón (Politeia 2. és 3. könyve, különösképp Politeia 3, 392D–394C) és Aristotelés (Poetica, 1–3. fejezet, különösképp Poetica 3, 1448a19–28) is használták, de nem integrálták a lírai költészetet az elbeszélő és a drámai műfajokat elkülönítő rendszerükbe. Sem a platóni hármas fogalomrendszer, sem az aristotelési kettős fogalomrendszer nem tekintette a lírát külön műnemnek. Platón és Aristotelés az osztályozásnál csupán az epikus és a drámai kategóriákat különítette el, Platónnál a különbözőség meghatározásának alapjaként a költészet mint diégézis, Aristotelésnél pedig mint mimézés jelenik meg. A platóni három kategória az egyszerű elbeszélő műfaj (*haplé diégésis*), pl. a *dithyrambos*; az ábrázoló műfaj (*mimésis*), pl. a tragédia és a komédia; és a kettőt vegyítő, kevert műfaj, pl. az eposz. Az aristotelési két kategória a tudósító *mimésis* (*apangellon*) és az a *mimésis*, amely minden személyt cselekvőként visz színre. A tudósító mimésisnél különbséget tesz a szűkebb és a tágabb értelemben vett tudósítás között: az egyik esetben a tudósító nem lép ki szerepéből és mindvégig ugyanaz marad, erre Aristotelés nem hoz példát, a másik esetben a tudósító a szó szerinti beszéd gazdag felhasználásával mindig más bőrébe bújik, mint ez a homéroszi eposzoknál megfigyelhető. A személyeket cselekvőként felvonultatató mimésis műfajai a tragédia és a komédia, ahogyan ez Sophoklésnél vagy Aristophanésnél látható, vö. Oliver PRIMAVESI, *Aere perennius? Die antike Transformation der Lyrik und die neuzeitliche Gattungstrinität = Sprachen der Lyrik von der Antike zur digitalen Poesie: Für Gerhard Regn anlässlich seines 60. Geburtstags*, hrsg. Klaus W. HEMPFER, Stuttgart, Steiner, 2008 (Text und Kontext: Romanische Literaturen und Allgemeine Literaturwissenschaft, 27), 24–26 és Klaus W. HEMPFER, *Überlegungen zur historischen Begründung einer systematischen Lyriktheorie = Uo.*, 33–60.

¹⁸⁴ Dieter BURDORF, *Einführung in die Gedichtanalyse*, Stuttgart, Weimar, Metzler, 1997.

¹⁸⁵ *Uo.*, 20.

¹⁸⁶ Lamping a fogalmi meghatározás következtetlenségén kívül azt kritizálja Burdorf elméletében, hogy Burdorf azért, hogy minden költeményt lírainak tart, elveti a lírai költemény kettős fogalmát, és így megszünteti többek között a lírai, az epikus és drámai költemények közötti határvonalat, vö. LAMPING, *Lyrikanalyse...*, i. m., 143.

¹⁸⁷ BURDORF, i. m., 181–213.

megjelenő) fiktív hallgató, és az artikulált én (illetve a szerep-én vagy a figura-én) címzettje (pl. a megszólított te).¹⁸⁸ Nyelvészeti szempontból is igazolható, hogy minden „én”-kijelentés implizit módon tartalmaz már egy „te”-t is, mivel a befogadó feltételezése nélkül lehetetlen és egyúttal értelmetlen lenne az „én”-nek „én”-ként megjelölnie magát. Ez fordítva is igaz, egy „te” vagy „ti” egy „én”-re vagy „mi”-re utal, abban az esetben is, ha az „én” vagy a „mi” nem kap szót. Az első vagy a második személy tehát minden esetben a dialógus alapszituációját konstituálja, akkor is, ha a dialógus résztvevőinek csupán az egyike beszél.¹⁸⁹

Burdorf kommunikációs struktúrát feltáró elméletéhez kapcsolódóan releváns az értekezés lírafogalma szempontjából Eva Müller-Zettelmannak¹⁹⁰ a líra és a narratológia kapcsolatát vizsgáló gondolatmenete, amely kiemeli az empirikus szerző és a fiktív beszélői figura közötti ontológiai határ figyelembevételének, illetve a lírai kommunikációs és közvetítő struktúra elméleti megközelítésének fontosságát.¹⁹¹ A narrativitást nem egy kizárólagos műfaj disztinktív minőségének tekinti, hanem egy fokozható, műfajokon és médiumokon átívelő jelenségnek, és rámutat a lírai műfaj generikus heterogenitására.¹⁹² Javasolja a lírai szövegszubsztrátum felosztását a *histoire* és a *discours* szintekre, amelyek közötti interakció jelentésgeneráló erővel bír. A lírai *histoire*-t (re-)konstruálni kell, amelynek a kifejlődési irányát csak a *discours* szint teljes feltárása után lehet megállapítani, mivel a szubszemantikai *discours* szint támogatja a szöveg elsődleges szemantikáját, és ezáltal viszi színre a leírtat.¹⁹³ Müller-Zettelmann vizsgálva azt, hogy mely narratológiai kategóriák alkalmazhatóak a líraelemzés során, hangsúlyozza a líra műfajának medialitását, és vizsgálatának középpontjába helyezi a szövegen belüli, fiktív, mediációs instanciacsoporthoz, amelyen keresztül a kijelentés megszólal. Ez az instancia lehet egy olyan beszélő, aki múltbéli dolgokat ábrázol, és azokat egy jelzetten jelenbeli perspektívából kommentálja, és csupán megszólaltató (*versprachlichend*) instanciaként működik, vagy lehet egy olyan beszélői figura, aki nem áll a történéseken kívül, hanem a leírtak belső, fiktív forrásaként működő figurája (*erlebend*) a cselekménynek.¹⁹⁴ A lírai szubjektivitás máig vitatott terminusát úgy olvassa, hogy a fogalom a lírának a szubjektív látásmód erőteljesebb fókuszálására való hajlandóságát jelenti. A beszélői perspektívát hangsúlyozza azáltal, hogy nem beszélői szubsztanciáról, hanem beszélői instanciáról, nem a kimondottról és a kijelentettről, hanem az önmagát kifejező instanciáról, nem az objektumként jelenlévő világról, hanem a

¹⁸⁸ Uo., 203.

¹⁸⁹ Uo., 202.

¹⁹⁰ Eva MÜLLER-ZETTELMA, *Lyrik und Narratologie = Erzähltheorie transgenerisch, intermedial, interdisziplinär*, hrsg. von Ansgar NÜNNING, Trier, WVT, 2002, 129–153.

¹⁹¹ Uo., 131.

¹⁹² Uo., 133.

¹⁹³ Uo., 135–136.

¹⁹⁴ Uo., 137–140.

szubjektumról és annak percepciójáról beszél. A kimondott szöveg hangsúlyosan szubjektív színezete szerinte bizonyos technikák alkalmazásán alapul, amelyeknek célja egy (beszélő, író vagy gondolkodó) én-origó evokálása. Így a lírai szöveg szubjektivitása Müller-Zettelmann értelmezésében az esztétikai illúzió recepcióesztétikai elvének részjelensége.¹⁹⁵ A textuálisan rögzült, proilluzionista stimulusok azok, amelyeknek a kölcsönhatása és recepcióesztétikai összjátéka szuggerálja a befogadó számára a szubjektív beszédet.¹⁹⁶ A szerző a szubjektivitást a líra műfajának tipikus kategóriájaként értelmezi, amely a nyelvvel és a nyelven végzett különös alkalmazás, amelynek célja egy én-origó illúziójának a generálása.¹⁹⁷

Müller-Zettelmann gondolatmenetének az értekezés számára releváns elemeit, miszerint a szubjektivitás, illetve a szöveg mint szubjektív beszéd létrejötte a szövegben rejlő illúziókeltő potenciálból adódik, alátámasztja Dieter Burdorf *offener Deixis* fogalma is. Burdorf Kaspar H. Spinner *Leerdeixis* fogalmából¹⁹⁸ kiindulva vizsgálja a versekben megjelenő perszonalitást mint a személyi és kommunikációs struktúrák rendszerét, és hangsúlyozza, hogy a versek olvasása széles játékeretet biztosít ahhoz, hogy a különböző olvasatok a csupán strukturálisan behatárolt, de szemantikailag nem meghatározott személyes névmásokkal betöltött helyeket folyamatosan aktualizálják, újra és másként különböző tartalmakkal megtöltsék.¹⁹⁹ Ezzel kapcsolatban kiemelendő Spinner azon álláspontja is, miszerint a szövegben megjelenő lírai én nem egy kommunikációs szituációban definiálódik, hanem azokon a kijelentéseken keresztül, amelyek a szövegen belül a lírai énről²⁰⁰ szólnak. Az én így egyúttal az az absztraktum (*das abstrakte Etwas*), amelynek a vers tulajdonságait, cselekedeteit, tapasztalatait tulajdonítják,²⁰¹ az én-deixis pedig azt a fiktív helyet jelöli, amelyből az én-vers tér- és időkonstellációja kifejlődik.²⁰² A beszélői kommunikációs struktúra a szövegen belüli nyelvi funkciók összehangolása mellett szabályozza a recepció folyamatot is, és a befogadói

¹⁹⁵ *Uo.*, 142–143.

¹⁹⁶ *Uo.*, 146.

¹⁹⁷ *Uo.*, 148.

¹⁹⁸ Kaspar H. Spinner a lírai én fogalma kapcsán használja a *Leerdeixis* fogalmát, és a lírai ént mint üres deixist határozza meg. A lírai én nem egy bizonyos vagy nem mindig egy konkrét személyre, a lírai beszéd tulajdonosára utal, hanem a lírai én az olvasó által egy identifikáló folyamatba helyezve esetlegesen betölthető, vö. BURDORF, *i. m.*, 191.

¹⁹⁹ *Uo.*, 194.

²⁰⁰ A líra fogalmának meghatározásához hasonlóan folyamatos vita tárgya a líraelemzési kategóriaként működő lírai én fogalma is, vö. Kaspar H. SPINNER, *Zur Struktur des lyrischen Ich*, Frankfurt am Main, Akademische Verlagsgesellschaft, 1975; Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten*, Poetica, 1995/1–2, 38–57; Jörg SCHÖNERT, *Empirischer Autor, Implizierter Autor und Lyrisches Ich = Rückkehr des Autors: Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs*, hrsg. von Fotis JANNIDIS, Tübingen, Niemeyer, 1999, 289–294; Matías MARTÍNEZ, *Das lyrische Ich: Verteidigung eines umstrittenen Begriffs = Autorschaft: Positionen und Revisionen*, hrsg. von Heinrich DETERING, Stuttgart, Weimar, Metzler, 2002, 376–389.

²⁰¹ „Das Ich definiert sich durch die Aussagen, die über es im Text gemacht sind ... Damit verweist die Deixis aber immer noch nicht auf eine faßbare Person: das Ich ist gleichsam das abstrakte Etwas, dem die Eigenschaften, Handlungen, Erfahrungen des Gedichts zugeschrieben sind.” SPINNER, *i. m.*, 17.

²⁰² „Ihre Funktion gewinnt die Leerdeixis im Rezeptionsvorgang. [...] Im Gedicht ist ein Mittel, eine neue Orientierung zu schaffen, die Ich-Deixis, die den fiktiven Ort kennzeichnet, von dem aus das Raum/Zeitgefüge des Ich-Gedichts sich entwickelt.” *Uo.*, 18.

aktivitás mint egyfajta szimuláció (Spinner)²⁰³ komplementert képez a szöveg Müller-Zettelman értelmezésében vett, illúziókeltő potenciáljával.

A versbeszélői instanciák kijelölése és a mediációs, narratológiai szempontok bevezetése megfelelő eszközt biztosít ahhoz, hogy az értekezés számára mérvadó, kora újkori költeményeket a beszélői önmeghatározás tekintetében megvizsgálhassuk. A transzgenerikus narratológia területéről még szükséges bevonnai a kifejezetten a líra és a narratológia elméletével és gyakorlatával foglalkozó hamburgi kutatócsoport²⁰⁴ eredményeit. Peter Hühn és Jörg Schönert²⁰⁵ narratológiai elemzési eljárásokat alkalmaz a líra műfajára, amely elképzelés azon a megállapításon nyugszik, hogy a lírai szövegek jelentős része két alapvető kategóriában hasonlóságot mutat az elbeszélő irodalommal: az időben rendezett történeti folyam (a szekvencialitás) és annak perspektivikus közvetítése (a mediáció) tekintetében.²⁰⁶ Arra keresve a választ, hogy hogyan manifesztálódik líraspecifikusan a narrativitás a költeményekben, Schönert hangsúlyozza, hogy a szövegek egy kommunikatív cselekvés, egy beszédaktus eredményei, ahol a beszédaktus kezdeményezője az empirikus szerző. Az 'érzékkelhető hang' három különböző szerveződési formában jelenhet meg: egyéni beszédként (*Einzelrede*), amelynek egy beszélője van; osztott beszédként (*verteilte Rede*), amely beszéd legalább két beszélőre oszlik, akik egyazon megnyilatkozási szinten cselekszenek; és hierarchikusan felépített beszédként (*gestaffelte Rede*), amelyben több megnyilatkozási szint épül hierarchikusan egymásra.²⁰⁷ Schönert értelmezésében minden beszélő alapvetően konstruálnak tekintendő. A mindenkori konstrukciók a beszéd textúrájában végbemenő eljárásokban és fogásokban érhetőek tetten, és ezúton írható le a beszélői viselkedés.²⁰⁸ A kommunikáció szintjei az empirikus szerző kommunikációs szándéka (*Textproduzent*), az absztrakt szerző organizációs és kompozíciós teljesítménye (*Kompositionssubjekt*), a konstruált beszélő megnyilatkozása (*Sprecher/Erzähler im [Fiktions-]Zusammenhang der Erzählung*), és a fiktív konstellációk, ill. a fiktív valóság figuráinak a beszéde

²⁰³ „Der Leser muß sich, um den Text zu verstehen, die durch die Ich-Deixis geschaffene Blickrichtung in einer Art Simulation aneignen.” *Uo.*, 18.

²⁰⁴ <http://www.icn.uni-hamburg.de> (Hozzáférés: 2014. 03. 30.)

²⁰⁵ Peter HÜHN, Jörg SCHÖNERT, *Zur narratologischen Analyse von Lyrik*, *Poetica*, 2002/3–4, 287–305; Jörg SCHÖNERT, *Normative Vorgaben als ‚Theorie der Lyrik‘?: Vorschläge zu einer texttheoretischen Revision = Norm, Grenze, Abweichung: Kultursemiotische Studien zu Literatur, Medien und Wirtschaft: Michael Titzmann zum 60. Geburtstag*, hrsg. von Gustav FRANK, Wolfgang LUKAS, Passau, Stutz, 2004, 303–318; Peter HÜHN, Jörg SCHÖNERT, *Einleitung: Theorie und Methodologie narratologischer Lyrik-Analyse = J. SCH., P. H., Malte STEIN, Lyrik und Narratologie: Text-Analysen zu deutschsprachigen Gedichten vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Berlin, New York, Gruyter, 2007 (Narratologia: Beiträge zur Erzähltheorie, 11), 1–18.

²⁰⁶ HÜHN, SCHÖNERT, *Zur narratologischen Analyse...*, *i. m.*, 287; HÜHN, SCHÖNERT, *Einleitung...*, *i. m.*, 2, 6–12.

²⁰⁷ SCHÖNERT, *Normative Vorgaben als ‚Theorie der Lyrik‘? ...*, *i. m.*, 307.

²⁰⁸ „Jeder Träger von Rede (jeder Sprecher) ist grundsätzlich als ‚konstruiert‘ anzusehen; die jeweiligen Konstruktionen werden in den textuell vollzogenen ‚Inszenierungen‘ der Rede deutlich: Das ‚Sprecher-Verhalten‘ kann somit ‚beobachtet‘ und beschrieben werden.” *Uo.*, 307.

(*Protagonist/Figur*).²⁰⁹ Hühn és Schönert értelmezésében a *histoire* az esemény összességét jelöli, a *discours* pedig annak a kiválasztás és az elrendezés által szervezett, perspektivikusan felépített, értelemmel ellátott és nyelvileg közvetített előadását (*Darbietung*) az elbeszélő szövegben.²¹⁰ A közvetített események pszichikai-mentális folyamatokra vonatkoznak, a történetet elsősorban mentális és pszichikai (belső) események jelentik,²¹¹ ahol a történetek többnyire belső jelenségekre, mint észlelésekre, gondolatokra, elképzelésekre, érzésekre, emlékekre, kívánságokra, imaginációkra, hozzáállásokra vonatkoznak, amelyeket a cselekvő egy monologikus reflexiós és tudati folyamat során a maga számára mint történetet alkot meg.²¹²

A versszövegben megfogalmazott kijelentés narratológiaiailag értelmezhető úgy, mint a beszélő által önmagáról elbeszélte történet (többnyire epizódszerű, mentális és pszichikai folyamat formájában), kezdettel, kifejtéssel és lezárással, amely történetnek az önmagára vonatkoztatása által a beszélő emocionálisan és kognitív módon meghatározza, vagy egy krízishelyzetben narratíván restabilizálja önmagát.²¹³ A beszélői figura a versszöveg kimondási folyamata által alkotja meg magát, az elbeszélte, magára vonatkoztatott történet médiumában, az elbeszélte (múltbéli) történetet használja arra, hogy magát a jelenben megalkothassa.²¹⁴

Elhatárolandók tehát egymástól a reális személy (empirikus szerző) szintje, a szöveg organizációs szintje, és a kijelentés szintje, amely további szintekre bontható abban az esetben, ha a beszélő további beszélőket vezet be.²¹⁵ Mind Burdorf, mind Schönert a kommunikációs szintek lírai szövegben történő alkalmazásával javasolják a lírai én kategóriájának a felszámolását. Schönert a monologikus beszéd esetében tovább tipologizálja a kijelentés módját, és ideáltipikusan a dekretálás, a leírás, az átélés, ill. a reflektálás és az apellálás aktusait sorolja fel.²¹⁶ A Hühn és Schönert által felállított kategóriaséma hozadéka az, hogy a felállított kategóriákat különbözőképpen lehet alkalmazni az elemzések perspektívájától függően, amelyek az absztrakt szerzőhöz vagy a beszélő beszédformáihoz rendelhetőek. A különböző történeti és kulturális konstellációktól függ, hogy milyen formában, milyen mértékben használja és dolgozza ki a szöveg a felsorolt, lehetséges szinteket.

²⁰⁹ *Uo.*, 308.

²¹⁰ HÜHN, SCHÖNERT, *Zur narratologischen Analyse...*, i. m., 287.

²¹¹ *Uo.*, 287.

²¹² *Uo.*, 295.

²¹³ *Uo.*, 301.

²¹⁴ *Uo.*, 301.

²¹⁵ SCHÖNERT, *Empirischer Autor, Implizierter Autor und Lyrisches Ich...*, i. m., 293.

²¹⁶ *Uo.*, 294.

Az értekezésben a lírai szöveg definíciója a tárgyalt költeményeket olyan egyéni, monologikus beszédként értelmezi, amelyek beszélője a megszólalás és a kimondás által formálja és határozza meg önmagát, az Erasmus által többször hivatkozott, Apuleiusnál olvasható, és Sókratésnek tulajdonított gondolat értelmében: „Ut te videam, aliquid et loquere”.²¹⁷ A vizsgálat során a kimondott szöveg kibontásával és értelmezésével lehet a beszélő státuszát és attribútumait meghatározni, amely folyamat során Herbert Tucker álláspontjára támaszkodom, miszerint „Texts do not come from speakers, speakers come from texts.”²¹⁸

A flemingi korpusz verseit olyan szövegekként értelmezem, amelyekben a beszélő a burdorfi kategorizálás szerint az artikulált én (illetve szerep-én vagy figura-én) szintjén helyezkedik el, a schönerti sémában pedig a kijelentés szintjéhez tartozik, és konstruált beszélőként van jelen. A beszélő, aki a vizsgált szövegtartományban minden esetben egy beszélő én, önmeghatározásában nem individuális, hanem reprezentatív és konvencionális én. Az értekezés vizsgálata arra a kérdésre irányul, hogy a versekben formálódó én hogyan építi fel önmagát a monologikus és reflexiós folyamat során.

A beszélő kijelentéseinek módját érdemes a schönerti séma olykor egymással keveredő esetei (a dekretálás, a leírás, az átélés, a reflektálás, az apellálás) alapján is vizsgálni, mivel a lírai beszéd teljességének leírásához a kommunikációs aspektuson túl szükséges a kijelentéseknek mint beszédaktusoknak a figyelembevétele. A beszélői kijelentések beszédaktusokként történő értelmezésében Heinz Schlaffer²¹⁹ tézisét veszem alapul, miszerint a beszédaktusok a líra konstitutív elemeiként működnek. Heinz Schlaffer a lírai beszédaktusok közé sorolja többek között a dicséretet, az üdvözlést, a felköszöntést, az áldást, a (fel)ajánlást, a búcsúzást, a kérést, az imát, a szerencsekívánatot, az esküt, a panaszt, a kinyilatkoztatást, a köszönetet, az emlékezést, az óvást, az átkozást és a lemondást, amelyeket a német költészetből vett idézetekkel illusztrál.²²⁰ Az egyes költemények vizsgálata során bemutatja az elokúció, az

²¹⁷ A beszéd mint az ember lelki tükre, Erasmus egyik kedvenc hasonlata volt, amelyet Sókratésra vezetett vissza, és gyakran idézett. Egy helyen megadja a forrását is: Apuleius, Florida 2,1: „At non itidem maior meus Socrates, qui cum decorum adolescentem et diutule tacentem conspicatus foret, 'ut te uideam', inquit, 'aliquid et loquere.' scilicet Socrates tacentem hominem non uidebat; etenim arbitrabatur homines non oculorum, sed mentis acie et animi obtutu considerandos.” APULEI Platonicus Madaurensis *Opera, quae supersunt*, ed. Rudolf HELM, II, Lipsiae, Teubner, 1959; „Biztos másképpen tett elődöm, Socrates, mert ha egy szemrevaló ifjút pillantott meg, és az egyre csak hallgatott, azt mondta neki: „Szólalj hát meg végre, hogy láthassalak már.” Socrates tudniillik meg sem látta az olyan embert, aki nem beszélt, úgy vélekedett ugyanis, hogy az embereket nem a szemünk, hanem az értelmünk pillantásával és szellemünk tekintetével kell szemlélnünk.” APULEIUS, *A mágiáról, Virágoskert*, ford. DÉTSHY Mihály, Budapest, Magyar Helikon, 1974 (Az ókori irodalom kiskönyvtára), 127. Vö. még Platon, Charm. 154d–155a, ill. Erasmus, Adag. 2,6.

²¹⁸ Herbert TUCKER, *Dramatic Monologue and the Overhearing of the Lyric = Lyrik Poetry beyond New Criticism*, hrsg. von Chaviva HOSEK, Patricia PARKER, Ithaca, Cornell UP, 1985, 226–243, itt: 243. Idézi MÜLLER-ZETTELMANN, 190. jegyzetben *i. m.*, 142.

²¹⁹ Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten*, 200. jegyzetben *i. m.*; UÖ, *Orientierung in Gedichten*, Poetica, 2004/1–2, 1–24; UÖ, *Sprechakte der Lyrik*, Poetica, 2008/1–2, 21–42.

²²⁰ SCHLAFFER, *Sprechakte der Lyrik*, *i. m.*, 21–23.

illokúció és a perlokúció hierarchiáját, és végigjárja a lírai beszédaktusok fajtáinak időbeli változását, majd teljes eltűnésüket vagy funkcióbeli módosulásukat.²²¹ A lírában alkalmazható, csaknem két tucat beszédaktust grammatikailag az egyes szám első személyű, kijelentő módú, olykor felszólító vagy feltételes módú (imperativus, optativus), jelen idejű, aktív kijelentés jelöli,²²² és performatív igék vagy azok helyettesítő formái (pl. névszói szerkezetek) fejezik ki.²²³ A versbeszéden belül megjelenő különböző beszédaktusok váltásai kijelölik azokat a helyeket, amelyek határként, illetve valamiféle változást, váltást megelőlegezve perspektívaváltást idézhetnek elő.²²⁴ Schlaffer lírai beszédaktusokra vonatkozó fejtegetése megerősíti a kora újkori líra – és különösen a *casualcarmina* – egyik jellegzetességét, miszerint a beszédaktusok azt imitálják, mintha a költeményen kívül eső cselekedetet hajtanának végre, és a lírai megnyilatkozás mint cselekvési aktus egy társadalmi esemény (pl. születésnap köszöntése vagy halál feletti panasz) szükséges kísérője lenne. Heinz Schlaffer a versbeszélő problematikájához is nyújt némi támpontot abban adva segítséget, hogy hogyan orientálódjon a verset olvasó vagy felolvasó az adott költeményben, honnan tudhatja, hogy ki beszél kihez és miről.²²⁵ Ahogyan a líra létmódja és a lírai beszédaktusok az antikvitástól kezdve változtak, a lírai költemények szituációhoz, alkalomhoz, és rituális aktusokhoz való kötöttsége, pragmatikai kontextusa is módosult, majd részben megszűnt. Bár a kora újkori költészet még megőrizte az antikvitás költészetére jellemző beszédgestust, és a dicséret, a kérés vagy a panasz hangnemei engednek következtetni a kontextusra, a rituális aktus azonban az esetek többségében már nem zajlik le.²²⁶ Schlaffer a beszélőt, a megszólítottat és a beszéd tárgyát illetően a lírai kijelentések grammatikai és retorikai struktúrájának a feltárását, a megszólalások kohéziójának újraépítését javasolja lehetséges módszerül az olvasás, az újraolvasás vagy a felolvasás során. A kontextus meghatározásában a paratextusok közül a cím fontosságát emeli ki, amely az olvasó előzetes tudását aktiválja, és előzetes megértést generál. A kontextualizálás másik lehetséges módjaként említi a versciklusokat és a rendezett versesköteteket.²²⁷ A flemingi költemények vizsgálatánál különböző kontextusbeli elhelyezéseket alkalmazok, egyrészt alapul veszem a költeményeknek a szerző általi gyűjteményes és tematikus elrendezését, másrészt figyelembe veszem a versek műfaji hovatartozását, amely szintén segítheti a tájékozódást a lírai szövegekben.²²⁸

²²¹ Schlaffer a 18. század végéig tudja felmutatni a lírai beszédaktusok jelenlétét, vö. *Uo.*, 41.

²²² *Uo.*, 21.

²²³ *Uo.*, 23.

²²⁴ *Uo.*, 24.

²²⁵ SCHLAFFER, *Orientierung in Gedichten, i. m.*, 1–24.

²²⁶ *Uo.*, 10.

²²⁷ *Uo.*, 14–17.

²²⁸ *Uo.*, 18–19.

A narratológiai szempontú lírafogalom azonban abból a szempontból óvatosságra int a versek elemző és értelmező olvasását illetően, hogy a narratív sajátosságokat vizsgáló líraelméleti megközelítések a fikcióra és a narrativitásra alapozott irodalomfogalom felől közelítenek a lírához, és a líra jellegzetességeit a realitás és a fikcionalitás megkülönböztetésének keretében igyekeznek megragadni.²²⁹ A lírai megnyilatkozásban azonban a valós és a fiktív különbsége a megnyilatkozásnak csak feltételezett, de nem igazolható én-origójára vonatkoztatható.²³⁰ A narrativitáson alapuló megközelítésmód lehetővé teszi, hogy a flemingi szövegek líraértelmező módszere kioltsa az érzelmközpontú líraértelmezést, de emellett megfontolandó az, hogy egy narratíva megalkotása mindig ismétlés, amely egyrészt visszafordíthatatlanság, másrészt létesítés is. Ez a kettősség az, amely Flemingnél az önújraértés motorjává válik.

A lírai beszédhelyzet narratív megalkotásából származik vizsgálható többértelműség, a narratív módon szerveződő megnyilatkozási szintek hierarchikus egymásra épülése a többértelműség lehetőségét adja, és ez jelöli ki az értekezés fókuszát. A beszélői hang szerveződési formáit azonban nem kizárólag narratív szempontok jelölhetik ki, a lírai beszéd narratív sémák szerinti megközelítéséhez jól illeszkedik Heinz Schlaffer javaslata, hogy egy versbeszéden belül különböző beszédaktusok váltakoznak, és ezeket a váltási helyeket határokként lehet olvasni. Ezek a határok perspektívaváltásra készítetik az olvasót, s minthogy a beszédaktusok azt imitálják, hogy a költeményen kívüli cselekedetet hajtanak végre, így a nézőpontváltások gazdagsága a többértelműség lehetőségi feltételeit jelölheti ki. Emellett figyelembe kell venni a nyelvi figuráció olyan dinamikus eseményeit is, amelyek nem a beszélő narratív önmegalkotásának kommunikációs szintjén zajlanak le. A szintaktikai-szemantikai sűrűség érzékelése nem egyértelműen a narratív szinthez kapcsolódik, hanem a verssorhoz, a rímhez, a figuratív ismétlődéshez is, vagyis az eltérő rendszerek egymásra helyeződésének feszültségéhez. Schlaffer javaslatát, amely a líraolvasás vagy szavalás módszerül a kijelentések grammatikai és retorikai struktúrájának feltárását, a megszólalások kohéziójának újraépítését hangsúlyozza, érdemes a flemingi szövegek olvasása kapcsán az olvasói folyamatba bevonni. Ezenfelül Schlaffer, aki a szintaktikai-szemantikai sűrűsége keres magyarázatot, a *Geistersprache. Zweck und Mittel der Lyrik* című összefoglaló

²²⁹ A lírai fikcionalitás és faktualitás relevanciájának kérdése máig vita tárgya, vö. Frank ZIPFEL, *Lyrik und Fiktion = Handbuch Lyrik: Theorie, Analyse, Geschichte*, hrsg. von Dieter LAMPING, Stuttgart, Weimar, Metzler, 2011, 162–166.

²³⁰ Müller-Zettelmann is a fikcionalitásra helyezi a hangsúlyt az illúzióképzéssel kapcsolatban, és narratív líraelméleti megközelítése nem tér ki a kommunikáció befogadói oldalára, nem reflektálja többkomponensű líraelméleti modelljének a recepcióra vonatkozó elemeit, vö. MÜLLER-ZETTELMA, 190. jegyzetben *i. m.* Ezzel szemben a recepcióra helyezik a hangsúlyt azok a legújabb líraelméleti kutatások, amelyek Philippe Lejeune paktumelméletét gondolják tovább, vö. Antonio RODRIGUEZ, *Le pacte lyrique: Configuration discursive et interaction affective*, Sprimont, Mardaga, 2003; Carolin FISCHER, *Der poetische Pakt: Rolle und Funktion des lyrischen Ich in der Liebeslyrik bei Ovid, Petrarca, Ronsard, Shakespeare und Baudelaire*, Heidelberg, Winter, 2007.

munkájában²³¹ elhatárolódik egyrészt attól, hogy a költészetet „érzelemtelített magánbeszédnek” vagy „kifejezett érzelemnek” tekintse,²³² másrészt elveti azt a megközelítést, hogy a líra létének értelmezésében a vers látható és hallható formaisága a döntő szerepű.²³³ A líra létének meghatározásában a cél és az eszköz fogalmait helyezi előtérbe, és a költeményeket mint célzatos cselekedeteket értelmezi. Hangsúlyozza, hogy bár a költészet archaikus céljai eltűntek, de azok az eszközök, amelyekkel a líra ma is él, nem érthetőek meg valójában anélkül, hogy a legkorábban keletkezett költemények létrejöttének céljait ne ismernék.²³⁴ Schlaffer vizsgálja többek között az invokáció, az adás és az adomány, a nevek megjelenésének, a tánc és az ének, az ünnep, a közösség jelenségeinek a jelentőségét a líra létével és céljával kapcsolatban, és igyekszik felmutatni azt, hogy a költészet kezdeteinél a versek megalkotásában szerepet játszó elemek hogyan is élnek tovább rejtetten, és az alkotók által nem tudatosan használva a későbbi korszakok költészeti gyakorlatában. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevétele is gyümölcsöző lehet a flemingi szövegek újraolvasása és recepciója során.

²³¹ Heinz SCHLAFFER, *Geistersprache: Zweck und Mittel der Lyrik*, München, Hanser, 2012.

²³² *Uo.*, 8.

²³³ *Uo.*, 8–9.

²³⁴ *Uo.*, 9.

4. *Gelegenheitsdichtung, Erlebnislyrik, szubjektivitás*

Paul Fleming költészetének vizsgálatánál elkerülhetetlen az állásfoglalás további líraelméleti kérdésekkel kapcsolatban, mivel a szerző munkásságának recepciója azt mutatja, ahogyan ezt az értekezés bevezetésében már röviden vázoltam, hogy a költeményeket a 19. század végétől személyes és szubjektív érzelmkimondásként értelmezték. Így Fleming költészetének esetében tisztázni kell a *Gelegenheitsgedicht*, az *Erlebnislyrik*, és a szubjektivitás fogalmainak az értekezés számára releváns definícióit.

4.1 Az alkalmi költészet

Fleming líráját ma gyakran (negatívan) úgy ítélik meg, hogy nem más, csupán alkalmi költészet. Az alkalmi költemény műfaját illető kutatások terén Wulf Segebrecht 1977-ben megjelent, *Das Gelegenheitsgedicht* című monográfiája volt úttörő jelentőségű.²³⁵ Segebrecht munkájában nem célozta meg a teljes műfaj átfogó bemutatását, hanem az alkalmi költészet leggyakoribb formáiról, az esküvőkre és a temetésekre szóló költeményekről írt részletesen, hogy ezeken keresztül mutassa be az irodalomfelfogás változását. Segebrecht munkája az alkalmi költemény újraértékelését végezte el, és alapvető információkat tartalmaz az alkalmi költészetéről. Segebrecht összefoglaló monográfiája óta számos, részterületekre reflektáló tanulmány és speciális kutatási irányok eredményeit tárgyaló monográfia jelent meg,²³⁶ de hiányoznak azok az egyedi eredményt összefoglaló munkák, és az átfogó bemutatások, amelyek az alkalmi költészetet formális és tartalmi szempontból, illetve idő- és térbeli kiterjedésében komparatívan vizsgálják. Az utóbbi kutatási irány alapjául szolgál egy jelenkori osnabrücker projekt, amelynek célja a kora újkor személyes alkalmi költeményeinek az összegyűjtése és feltárása. Ennek keretében eddig huszonhat kötete jelent meg annak a *Handbuch des personalen Gelegenheitschriftums in europäischen Bibliotheken und Archiven* című kézikönyvnek,²³⁷ amelyekben harminc főként kelet-európai könyvtár, levéltár

²³⁵ Wulf SEGEBRECHT, *Das Gelegenheitsgedicht: Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart, Metzler, 1977.

²³⁶ Az 1999-ig megjelent, a témában mérvadó publikációk válogatott bibliográfiáját tartalmazza az alábbi kötet: *Göttinger Gelegenheit: Das Personalschriftums-Projekt der Forschungsstelle 'Literatur der Frühen Neuzeit' der Universität Osnabrück*, hrsg. von der Forschungsstelle 'Literatur der Frühen Neuzeit' der Universität Osnabrück, unter redaktioneller Bearb. von Stefan ANDERS und Martin KLÖCKER, Osnabrück, Rasch, 2000 (Kleine Schriften des Instituts für Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit, 3), 209–232; vö. GARBER, 138. jegyzetben *i. m.*, 324–325.

²³⁷ *Handbuch des personalen Gelegenheitschriftums in europäischen Bibliotheken und Archiven*, im Zusammenwirken mit der Forschungsstelle 'Literatur der Frühen Neuzeit' der Universität Osnabrück, hrsg. von Klaus GARBER, Hildesheim, Olms-Weidmann, 2001–.

A kötetek bibliográfiai adatai megtalálhatóak: <http://www.ikfn.uni-osnabrueck.de/238.htm>; a kötetek anyagából adatbázis készül: <http://www.ikfn.uni-osnabrueck.de/58.htm> (Hozzáférés: 2014. 03. 30.).

és múzeum (pl. Wrocław, Riga, Tallin, Tartu, Kalinyingrad) anyagát dolgozzák fel folyamatosan 1990 óta.²³⁸

A *Gelegenheitsgedicht* fogalma önmagában problémás. A fogalom definíciójának főbb kritériumai az alkalmi költeményből hiányzó 'szubjektivitás' és 'individualitás', a normák erőteljes jelenléte, miszerint ezek a költemények a korabeli poétikák szabályrendszerének termékei, és a nagymértékű retoricitás.²³⁹ A *Gelegenheitsgedicht* fogalma a 18. században jelent meg először,²⁴⁰ amikor a műfaj már túlhaladt tulajdonképpeni virágzásán. A fogalom akkor jött létre, amikor elkezdődött az elhatárolódás a kora újkori költészettől, a költészet ezen formáját és módját támadni kezdték, és így a *Gelegenheitsdichtung* mint műfaj, illetve a retoricitás mint az alkalmi költészet egyik szignifikánsan megkülönböztető jellemző fogalma, egyszerre alakult ki.²⁴¹ Ezt a fejlődést mutatja be többek között Wulf Segebrecht fent említett monográfiája is. Segebrecht vizsgálatának tükrében a *Gelegenheit* fogalma, amelynek jelentősége a német líra történetében és poétikájában nem utolsósorban azért, hogy Goethe – az őt megelőző időkkel ellentétben – a fogalmat pozitív értelemben újra használja, és amely mint 'okkazonalitás' a barokk költészet lényegi jellemzője, pozitív kategóriaként értelmezendő.²⁴² Az alkalmi költészetnek mint irodalmi műfajnak a megítélése sokáig negatív volt, a korai barokk kutatás sem tartotta értelmezhetőnek az akkori líraértelmezések módszereivel. Segebrecht Goethe *Gelegenheitsgedicht*-értelmezését²⁴³ a következő gondolatokkal összegzi: Az alkalmi költemény az idő és az alkalom egybeesésére van utalva, ebben érzékeli és ragadja meg a költő a jelenlévőt, reagál az életteli jelenre, fogadja el azokat a körülményeket, amelyek közé került. Az alkalmi költemény lényegi formája az okkazonalitása, mivel az alkalmi költemény lényegében szituációhoz kötött, és a nyilvánosság felé irányul, társadalmi aktusként megy végbe. A költő feladatának azt tartja, hogy a megfelelő pillanatban, megfelelő módon megszólítsa a nyilvánosság résztvevőit, és a különös és egyedi alkalomból kinyerje az általánosan érvényest, hogy ezáltal a pillanatnak

²³⁸ Vö. Martin KLÖKER, *Das Testfeld der Poesie: Empirische Betrachtungen aus dem Osnabrücker Projekt zur 'Erfassung und Erschließung von personalen Gelegenheitsgedichten' = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Andreas KELLER et al., Amsterdam, Rodopi, 2010 (Chloe, 34), 39–84.

²³⁹ Volkhard WELS, *Einleitung: 'Gelegenheitsdichtung': Probleme und Perspektiven ihrer Erforschung = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Andreas KELLER et al., Amsterdam, Rodopi, 2010 (Chloe, 34), 9–31, itt: 9.

²⁴⁰ Johann Christoph Gottsched használta először a fogalmat 1746-ban az *Untersuchung, ob es einer Nation schimpflich sey, wenn ihre Poeten kleine und sogenannte Gelegenheitsgedichte verfertigen* című munkájában, amelyben Georg Friedrich Meierrel szemben a műfaj pártját fogta, vö. *Uo.*, 17.

²⁴¹ *Uo.*, 18.

²⁴² SEGEBRECHT, *i. m.*, 67.

²⁴³ „Die Welt ist so groß und reich und das Leben so mannigfaltig, daß es an Anlässen zu Gedichten nie fehlen wird. Aber es müssen alles Gelegenheitsgedichte seyn, das heißt, die Wirklichkeit muß die Veranlassung und den Stoff dazu hergeben. Allgemein und poetisch wird ein specieller Fall eben dadurch, daß ihn der Dichter behandelt. Alle meine Gedichte sind Gelegenheitsgedichte, sie sind durch die Wirklichkeit angeregt und haben darin Grund und Boden. Von Gedichten, aus der Luft gegriffen, halte ich nichts.” (Goethe levele Eckermannhoz, 1832. szeptember 17.) Idézi SEGEBRECHT, *i. m.*, 321.

időtlenséget biztosítson.²⁴⁴ Goethe ezen véleménye azonban nem a kora újkor költészetére használt fogalomra, hanem az *Erlebnislyrikre* vonatkozik. Olyan korszakról szól, amikor a reprezentatív nyilvánosság által produkált, és annak szóló költészet átalakult a már privát és személyes szféra számára alkotott költészetté, amikor a retorika az érzések autenticitásának szolgálatában áll, és feladatát akkor tölti be a legmegfelelőbben, ha észrevétlen marad.²⁴⁵

A kora újkor költészetére vonatkozó, túlzottan retorikusnak tartott²⁴⁶ *Gelegenheitsdichtung* fogalmában az alkalmiság nem egy bizonyos verses műfajra vonatkozik, hanem a költészeti gyakorlatban jártas költő eredményes munkájának egyik alaptényezője, amelyet Martin Opitz poétikájának harmadik fejezetében (*Von etlichen sachen die den Poeten vorgeworffen werden; vnd derselben entschuldigung*) olvasható passzus²⁴⁷ is igazol:

„Ferner so schaden auch dem gueten nahmen der Poeten nicht wenig die jenigen / welche mit jhrem vngestümen ersuchen auff alles was sie thun vnd vorhaben verse fodern. Es wird kein buch / keine hochzeit / kein begräbnüß ohn vns gemacht; vnd gleichsam als niemand köndte alleine sterben / gehen vnsere gedichte zuegleich mit jhnen vnter. Mann wil vns auff allen Schüsseln vnd kannen haben / wir stehen an wänden vnd steinen / vnd wann einer ein Hauß ich weiß nicht wie an sich gebracht hat / so sollen wir es mit vnsern Versen wieder redlich machen. Dieser begehret ein Lied auff eines andern Weib / jenem hat von des nachbaren Magdt getrewmet / einen andern hat die vermeinte Bulschafft ein mal freundlich angelacht / oder / wie dieser Leute gebrauch ist / viel mehr außgelacht; ja daß närrischen ansuchens ist kein ende. Mussen wir also entweder durch abschlagen jhre feindschafft erwarten / oder durch willfahren den wüerden der Poesie einen mercklichen abbruch thun. Denn ein Poete kann nicht schreiben wenn er wil / sondern wenn er kan / vnd jhn die regung des Geistes welchen Ovidius vnnd andere vom Himmel her zue kommen vermeinen / treibet.“²⁴⁸

Ezúton hangsúlyozza Opitz poétikája, hogy a *furor poeticus* elsődlegessége mellett az írás teremtő faktora a *Gelegenheit*. Ez az alkalmiság nem csupán a személyekre vonatkozó alkalmi költészet tipikus fajainál, az epithalamiumoknál, az epibatériumoknál, a genethliaconoknál, a sotériáknál vagy az epicédiumoknál érvényes, hanem kissé alacsonyabb rangú műfajnál, a szerelmi költészetnél is. Ugyanezen fejezet végén olvashatjuk az előző passzusban már megjelenő gondolatmenetnek²⁴⁹ a megerősítését, miszerint a szerelem témája az, amelyen jól lehet az elmét pallérozni:

„Doch wie ehrliche / auffrichtige / keusche gemüter (welche von den auch keuschen Musen gefodert werden) derer die jhre geschickligkeit mit vblen sitten vertunckeln nicht entgelten können / so sind auch nicht alle Poeten die von Liebessachen schreiben zue meiden; denn viel vnter jhnen so züchtig reden /

²⁴⁴ *Uo.*, 324.

²⁴⁵ *WELS, i. m.*, 25–27.

²⁴⁶ *Vö. Uo.*, 9.

²⁴⁷ *OPITZ*, 133. jegyzetben *i. m.*, 16–22.

²⁴⁸ *Uo.*, 18–19.

²⁴⁹ „Dieser begehret ein Lied auff eines andern Weib / jenem hat von des nachbaren Magdt getrewmet / einen andern hat die vermeinte Bulschafft ein mal freundlich angelacht / oder / wie dieser Leute gebrauch ist / viel mehr außgelacht;“ *Uo.*, 18.

das sie ein jegliches ehrbares frawenzimmer vngeschewet lesen möchte. Man kan jhnen auch deßentwegen wol jhre einbildungen lassen / vnd ein wenig vbersehen / weil die liebe gleichsam der wetzstein ist an dem sie jhren subtilen Verstand scherffen / vnd niemals mehr sinnreiche gedancken vnd einfälle haben / als wann sie von jhrer Buhlschafften Himmlischen schöne / jugend / freundlichkeit / haß vnnd gunst reden.“²⁵⁰

A költeményekben megjelenített szerelem a 17. században még nem az érzések kifejezését sürgető élmény megnyilvánulása, hanem az ünnepléssel, a köszöntéssel vagy az elhalálózással egyenértékű alkalom a versek általi kommunikációra. Ahogyan Volkhard Wels hangsúlyozza, a *Gelegenheitsdichtung* fogalma nem megfelelő kategória arra, hogy azzal a kora újkornak csak bizonyos irodalmi jelenségeit jelöljük. Ez a kategória szisztematikusan is használható, amennyiben a fogalommal, korszakokat átívelően, olyan műformákat jelölünk mint az epithalámium vagy az epicédium, de történeti kategóriaként nem szolgál alapjául semmilyen disztinktív jellemő.²⁵¹

Értekezésemben Fleming minden versét alkalmi költeményként vizsgálom. Nem teszek különbséget a konkrét személyekhez szóló, közösségi alkalomból írt költemények (*casualcarmina*) és az alkalmi költészet szoros értelemben vett fogalmával nem illethető olyan költemények között, mint a szerelmes, az útleíró vagy a filozófiai költemények. Klaus Garber álláspontjához²⁵² csatlakozva Fleming verseit olyan költészet részeként olvasom, amely egy megszólított által határozza meg önmagát, nem egy, az (ön)kifejezést igénylő, individuális szubjektum által, ahogyan ez majd az *Empfindsamkeit* korától érvényes. Egy társadalmi és társasági keretbe illeszkedik ez a költészet, amelynek egyrészt alárendeltje, másrészt amely keretet egyidejűleg önmaga hoz létre.²⁵³ Az alkalmak széles spektruma által ez a tucatárúnak nevezett és lenézett alkalmi költészet – a poétikai előírások keretein belül – többrétegű játékeretet biztosít, amelynek minden autentikus darabja a valóság és a szubjektivitás költői feldolgozásának és megértésének a példája. Így az alkalmi költemények nem csak egy műfaj történetét gazdagítják, hanem az emberi mentalitástörténetet is,²⁵⁴ és egyesül bennük a *techné* és az *ars*, illetve megvalósul a „Machwerk” és a „Kunstwerk” (Segebrecht)²⁵⁵ összefonódása.

²⁵⁰ *Uo.*, 21.

²⁵¹ WELS, *i. m.*, 21; Wels a *Gelegenheitsdichtung* fogalmát olyannyira tágítja, hogy a kora újkor teljes prózai, drámai és lírai költészetét alkalmi költészetnek tekinti, amennyiben ez a költészet mindig egy konkrét kommunikatív keretbe ágyazódik.

²⁵² Klaus GARBER, *Gelegenheitsdichtung: Zehn Thesen in Begleitung zu einem forschlerlichen Osnabrücker Groß-Projekt = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Andreas KELLER et al., Amsterdam, Rodopi, 2010 (Chloe, 34), 33–37.

²⁵³ *Uo.*, 33.

²⁵⁴ *Uo.*, 35.

²⁵⁵ SEGEBRECHT, *i. m.*, 29.

A kora újkori alkalmi költemények az emberi élet alapszituációira irányulnak, emlékezést megalapozó és emlékezést teremtő funkciójuk van, így a versbe foglalt konkrét esemény a reflexiók és a tematikus exkurzusok kiindulópontjává válik.

4.2 Az élménylíra és a szubjektivitás

Mivel a 20. század második feléig Fleming költészetét a szubjektivitás és az individualitás kategóriáival próbálták meghatározni, és az élménymegjelenítés paradigmájába igyekeztek belehelyezni, ezért szükséges az *Erlebnislyrik* és a szubjektivitás fogalmainak a tárgyalása is, hogy tisztán látszódjon az értekezés azoktól való elhatárolódása.

Az élménylíra fogalmának meghatározásában és újraértésében a 17. századi német nyelvű irodalom kapcsán hasznos komparatív módszerekkel szolgál Michael Feldt *Lyrik als Erlebnislyrik* (1990) című munkája.²⁵⁶ A szerző a líratörténetet a mentalitástörténet részeként kezeli, amelynek feltárásához nem történeti, hanem fiktív jellegű dokumentumokat vesz alapul, és irodalmi mentalitásformákkal foglalkozik. Feldt Andreas Gryphius lírájától kezdve Conrad Ferdinand Meyer költészetéig vizsgálja a szubjektivitásformák kialakulásának és változásának a reflexióit, a vallási, szociális és retorikai univerzalizmustól való fokozatos elszakadástól kezdve az érzékelhető világ abszolútumként való meghatározásáig, majd az én szubjektumot és objektumot szintetizáló „élmény”-állapotáig.²⁵⁷ Feldt az élménylírákat mint jelenséget mutatja be, igyekszik feltárni annak sokszínűségét, és a jelenség kontinuitását 1600-tól 1900-ig olyan műveken keresztül, amelyek az élmény megjelenítésére referálnak, és a megjelenítés különböző lehetőségeivel játszanak.²⁵⁸ Az élménylíra Feldt értelmezésében azonban nem egy normatív, ahistorikus jelenség, hanem egy történeti jelenség, amely előzetes, kiteljesedési, változási és lezáró fázisokra tagolódik.²⁵⁹ Feldt hangsúlyozza, hogy az élménylíra kialakulásának előfeltétele a humanista, latin nyelvű költészeti tradíció háttérbe szorulása volt. A költői nyelv nemzetivé válásának, és annak a kényszernek a következtében, hogy a német nyelvre alkalmazható vagy a német nyelvre adaptálandó poetológiát a saját nyelvi viszonyokhoz és mentalitásformákhoz igazítsák, jöttek létre a 17. század költőinél – főként Andreas Gryphiusnál és Johann Christian Günthernél²⁶⁰ – olyan sémaeltérések,

²⁵⁶ Michael FELDT, *Lyrik als Erlebnislyrik: Zur Geschichte eines Literatur- und Mentalitätstypus zwischen 1600 und 1900*, Heidelberg, Winter, 1990.

²⁵⁷ *Uo.*, 26.

²⁵⁸ A vizsgálat alapvető megállapítása az, hogy az esztétikai élménymegjelenítés nem lehetséges az élmény esztétizálása nélkül. *Uo.*, 34–35.

²⁵⁹ *Uo.*, 13.

²⁶⁰ Fleming költészetét párhuzamba állította Johann Christian Günther költészetével DÜRRENFELD, 150. jegyzetben *i. m.*

amelyek egyre inkább felvették a poétikai individualizálódás jellegét az irodalmi normakánonnal szemben.²⁶¹

Az élménylíra létrejötte és története szorosan együtt alakult a szubjektivitás történetével. A líratörténetben már a 17. században megjelentek individualizálódások, amikor az ideológiai kötődések a vallási transzcendenciához és a politikai-kulturális, világértelmezési struktúrákhoz lazulni kezdtek, amelyek majd a 18. században feloldódtak. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a lírai kifejezőmód átalakulása a transzszubjektív ből a személyesen szubjektívbe, az affektusok is szubjektívvé váltak azáltal, hogy a transzcendenciához való kötődéstől és a normaként uralkodó, retorikai sémarendszerrel megváltak.²⁶² A spirituálisra és az általánosra irányuló értelemképzést szolgáló költői képek fokozatosan érzékelésre vonatkozóvá és individuálissá váltak, vagyis a szubjektum tapasztalási módját egy különleges szituációhoz mérten igyekeztek kifejezni. A prozódia is változott, a régi retorikai szabályrendszer kötöttségétől elszakadva a szubjektívvé vált élmény és tapasztalat tartalmi-tematikai kifejezésére alkalmasabb metrikai és ritmikai szabadságra törekedett.²⁶³ Feldt a poétikai individualizálódás első jeleit Gryphiusnál találja meg, akinél az én és annak tapasztalati potenciáljai még transzcendensek, és poetológiailag a meditatív értelmezés retorikájához kötöttek, a változást a prozodiában, a képi retorika redukálásában és egyszerűbb érzetek kifejezésében látja.²⁶⁴ Az élménylíra kialakulásában a fordulatot Matthias Claudius költészete jelenti, ahol már a belső, lelki folyamatok és a külvilági történések összekapcsolódnak, és sokrétű kölcsönhatásukban eggyé válnak úgy, hogy az esztétikai ábrázolásban fiktív módon egy élményfolyamat mint empirikus átélés konstituálódik.²⁶⁵ Először Goethénél jelennek meg az átélő szubjektum számára a keresztény transzcendenciától elváló természet és a természetnek a szépsége, mint olyan jelenség, amelynek saját azonossága van, és amely a természeti tapasztalatban tükröződő énnel az identitás megalapozását teszi lehetővé. Az én és a természet birodalmának kölcsönhatásaiban kirajzolódik az identitástapasztalat, miközben nem a transzcendenciatudat, hanem egy érzékelhető élmény biztosít a szubjektumnak identitást.²⁶⁶ Feldt munkájában egy történeti tipológiaképződést mutat be, hangsúlyozva, hogy az irodalomtörténetben nem volt az élménylíranak egy változatlan típusa, hanem az élménylíra jelenségében kontinuitás figyelhető meg, amely a 17. századtól kezdve olyan lírai műveken keresztül bontakozik ki,

²⁶¹ FELDT, *i. m.*, 14.

²⁶² *Uo.*, 22.

²⁶³ *Uo.*, 22–23.

²⁶⁴ *Uo.*, 45–61.

²⁶⁵ *Uo.*, 148–168.

²⁶⁶ *Uo.*, 17.

amelyek az élmény megjelenítésére referálnak, és a megjelenítés különböző lehetőségeit újraformálják.²⁶⁷

Feldt gondolatmenetéhez kapcsolódóan az élménylíra az értelmezésben egy történetileg behatárolt líratípus, amelynek szövege egy én-beszédhelyzetet vázol oly módon, hogy a szövegen belüli, beszélői én a szövegen kívül álló, empirikus szerzővel felcserélhetőnek vagy vele azonosíthatónak látszik. A szövegben a beszélői énnel olyan állapota kerül bemutatásra, amely individuális tapasztalat benyomását kelti, vagyis amely látszólag szociálisan nem kódolt, és semmi esetre sem tipikus. A szöveg nyelvi megformáltsága teljesíti az eredetiség feltételét, vagyis viszonylagos eltérést mutat az eddigi irodalmi modellekhez képest, és látszólag egyszerű és közvetlen, retorikai és egyéb preformációktól mentes beszédként prezentálódik.²⁶⁸

A normáknak fent vázolt lazább követése, a tradíciótól való szokatlan és újnak ható eltérés az, amelyet felfedezni véltek Fleming költészetében is a 19. század végi és 20. század eleji líratörténeti kutatások. Feldt vizsgálatának tükrében Fleming költészete még nem hordozza az élménylírába átalakulás jegyeit, ahogyan ezt Peter Krahe is vallja az irodalmi konvenció megjelenését vizsgálva Fleming költészetében.²⁶⁹ Krahe azt az álláspontot képviseli, hogy Fleming költészetének feltételezett személyessége és szubjektivitása a költői alkotásnak a barokk irodalmi konvenciókba ágyazottsága miatt nem igazolható. Fleming költészetének különössége és különállósága mellé leginkább az a nyereség vagy többlet állítható indoklásul, hogy a költő utazása számos olyan alkalmat és témát hozott, amelyeket a szerző az *elegantia* ideál értelmében a konvencionális toposzkészlettel formált versbe. Így az esetlegesen személyes élmények is az ismert és bejáratott retorikai köntösben születtek meg. A 20. század végének Fleming-kutatása már teljesen kívül áll az élménylíra paradigmáján, és nem igyekszik újragondolni a flemingi líra individualitását.²⁷⁰

Az a meggyőződés, hogy a líra a többi műfajjal ellentétben, szoros kapcsolatban áll a szubjektivitással, és különösképpen a szerző személyiségével és tapasztalati világával, akkor alakult ki, amikor a lírai kifejezési formák megváltoztak, ami a német irodalomban a 18. század folyamán ment végbe, a Sturm und Drang és a romantika idején.²⁷¹ Ez kristályosodott

²⁶⁷ *Uo.*, 34–35.

²⁶⁸ Vö. Marianne WÜNSCH, *Erlebnislyrik = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, hrsg. von Klaus WEIMAR, I, Berlin, New York, Gruyter, 1997³, 498–500, itt: 498.

²⁶⁹ Peter KRAHE, *Persönlicher Ausdruck in der literarischen Konvention: Paul Fleming als Wegbereiter der Erlebnislyrik?*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 1987/4, 481–513.

²⁷⁰ Vö. KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*; BAUER, 157. jegyzetben *i. m.*; Detlef HABERLAND, *Paul Fleming: Reise, Rhetorik und poetische ratio = Spiegelungen: Entwürfe zu Identität und Alterität: Festschrift für Elke Mehnert*, Berlin, Frank und Timme, 2005, 413–431.

²⁷¹ BURDORF, 184. jegyzetben *i. m.*, 182.

ki végül Hegel esztétikájában, miszerint „indem es endlich im Lyrischen das *Subjekt* ist, das sich ausdrückt.”²⁷² Ennek folyamata Hegel megfogalmazásában így írható le:

„Aus der Objektivität des Gegenstandes steigt der Geist in sich selber nieder, schaut in das eigene Bewußtsein und gibt dem Bedürfnisse Befriedigung, statt der äußeren Realität der Sache die Gegenwart und Wirklichkeit derselben im subjektiven Gemüt, in der Erfahrung des Herzens und Reflexion der Vorstellung und damit den Gehalt und die Tätigkeit des innerlichen Lebens selber darstellig zu machen.”²⁷³

Fleming költészete nem felel meg a hegeli szubjektivitás követelményeinek, ahogyan ezt Hiltrud Gnüg is alátámasztja.²⁷⁴ Gnüg álláspontja szerint a barokk költemény is egy szubjektum alkotása, és mégsem a lírai szubjektivitás kifejeződése, mivel az én itt még nem individuumként, szabad individuumként értelmezi önmagát, aki szembehelyezkedik az objektív adottságok hatalmával, legyen az a természet vagy a hagyományozott normák.²⁷⁵

Fleming esetében csupán a személyes és az individuális jegyek feltételezett megjelenéséről lehet beszélni.²⁷⁶ A schlafferi beszédaktus elmélet is igazolni látszik ezt abban az értelemben, hogy a lírai megszólalásban részt vevő beszédaktusok egy performatív megnyilatkozást imitálnak. Ez a performatív megnyilatkozás, amelyet a költemények grammatikai és retorikai struktúrája szuggerál az olvasónak, és annak a konkrét szituációnak a hiánya, amelyben ez a kijelentés elhangozhatna, az olvasóban azt a vélekedést kelti, hogy a kijelentés, a versbeszéd performanciája egy pszichikai belsőben zajlik le. A líra grammatikai, domináns elemei – az egyes szám első személy, a kijelentő és felszólító mód, a jelen idő – a líra eredeti funkcióját őrzik, hogy egy apellatív szituációban a megfelelő szavakat a megfelelő módon adja elő. A lírában megformálódó beszélői szerepek, és a kijelentések jelen idejű igehasználata eredményezik azt, hogy a megnyilatkozások fiktív szituációban, fiktív megszólalók által hangzanak el.²⁷⁷

Értelmezésemben a szubjektum egy retorikai képződmény, amely a lírai beszélő önmegalkotásának az eredménye. A költői nyelvben megszólaló és megformálódó beszélő nem individuumként határozza meg önmagát, nem képes megalkotni önmaga identitását,

²⁷² Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Vorlesungen über die Ästhetik*, mit einem Vorwort von Heinrich Gustav HOTH, III, Stuttgart, Frommann, 1954³ (Sämtliche Werke: Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden, 14), 424; vö. „a lírában a szubjektum fejezi ki magát” Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások*, ford. SZEMERE Samu, Budapest, Akadémiai, 1980² (Filozófiai írók tára: Új folyam, 12), III, 323.

²⁷³ HEGEL, *i. m.*, 419–420; vö. „A tárgy objektivitásából a szellem leszáll önmagába, betekint saját tudatába, s kielégíti azt a szükségletet, hogy a dolog külső realitása helyett annak a szubjektív kedélyben, a szív tapasztalatában és a képzelet reflexiójában való jelenlétét és valóságát, s ezzel magának a belső életnek tartalmát és tevékenységét ábrázolja.” HEGEL, *Esztétikai előadások*, III, 320.

²⁷⁴ Hiltrud GNÜG, *Entstehung und Krise lyrischer Subjektivität: Vom klassischen lyrischen Ich zur modernen Erfahrungswirklichkeit*, Stuttgart, Metzler, 1983.

²⁷⁵ *Uo.*, 3.

²⁷⁶ A barokk lírai szubjektivitás újraértelmezése már folyamatban van a német kutatásban is, vö. BAUER, 157. jegyzetben *i. m.*; David HEYDE, *Subjektkonstitution in der Lyrik Simon Dach's*, Berlin, New York, Gruyter, 2010.

²⁷⁷ Vö. SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten*, 200. jegyzetben *i. m.*; UÖ, *Orientierung in Gedichten*, 219. jegyzetben *i. m.*

nyelvi megszólalásai egy konvencionális szubjektum létrejöttét eredményezik. Az értekezés a flemingi textusok szubjektumának megszületési folyamatát kísérli feltárni, a beszélőnek a reflexivitásban történő önmeghatározást vizsgálva. A tematizált tapasztalások és tapasztalatok²⁷⁸ olyan emberi szituációk és történések, amelyekben hangsúlyosan megjelenik a „más”, amellyel viszonyba lépve a beszélő meghatározhatja önmagát. Az értekezés szubjektumfogalmának generáló eleme a fogalom eredeti jelentéséből (gr. *hypokeimai*, lat. *subicio* – alávetni, alapul szolgálni) táplálkozó meghatározás, ahogyan ezt Roland Hagenbüchle is megfogalmazza a szubjektivitás történetét felvázoló tanulmányában: a szubjektivitás lényegi összetevője az ember, egy olyan lény, amely önmagával, másokkal, és a környezetével meghatározott – és történetileg mindig új – viszonyba kerül. A szubjektivitás történetének vizsgálata egy soha véget nem érő folyamatra irányul, az ember történetileg változó önmegértésére, és az ember azon próbálkozására, hogy önmaga bizonyosságát a változó kulturális viszonyok és feltételek között újra és újra megerősítse.²⁷⁹

²⁷⁸ Értekezés 1. fejezete, 10.

²⁷⁹ Roland HAGENBÜCHLE, *Subjektivität: Eine historisch-systematische Hinführung = Geschichte und Vorgeschichte der modernen Subjektivität*, hrsg. von Reto Luzius FETZ, Roland HAGENBÜCHLE und Peter SCHULZ, Berlin, New York, Gruyter, 1998 (European Cultures: Studies in Literature and the Arts, 11.1), I, 9–10.

5. A lírai beszédben teremtődő szubjektum: a tapasztalás és az önmeghatározás beszédmódjai

Bár a Fleming költészetében megnyilvánuló lírai ének vagy a látenszen jelenlévő szubjektumnak a kérdéskörével az utóbbi időben egyre több tanulmány foglalkozott, de csak egy-két verset – főként az *An sich* című szonettet – elemezték és vizsgálták, elsősorban a sztoicizmus kontextusában.²⁸⁰ Hosszan vizsgálja az én különböző ábrázolásmódjait Maria Cäcilie Pohl, aki szintén osztja azt a véleményt, hogy Fleming lírájában nem lehet személyes énről beszélni,²⁸¹ mégis azt a kérdést teszi fel, hogy hogyan is lehet az individuális, személyes hangot költészetében felfedezni.²⁸² Pohl megpróbálja feltárni Fleming lírájában azt, hogy milyen mértékben láthatóak benne az individuális írás különböző aspektusai.²⁸³ Ehhez konkrét kritériumokat állít fel: vizsgálja az „én” személyes névmást, a Fleming névvel aláírt költeményeket, azokat a költeményeket, amelyekben Fleming neve szerepel, és olyan költeményeket, amelyekben azok a földrajzi nevek szerepelnek, amely helyeken Fleming is járt. Pohl végül arra az álláspontra jut, hogy a lírai én – hol az „én”, hol a „te”, hol a „mi” formájában – a közösség és az általános megtestesítője az egyedivel szemben, individualitást nem képvisel, de a szerző életrajzi adatainak megjelenése a versekben azt mutatja, hogy ezekben az esetekben a versekben megszólaló én azonosítható Fleminggel mint individuummal.²⁸⁴ Ezt a véleményt erősíti meg Kemper is a beszélői instancia individualitását és konvencionalitását tárgyalva,²⁸⁵ ahol a normákhoz való kötöttség és a lírai én lehetséges individualitása közé felállított gát lazítását javasolja, megadva annak lehetőségét, hogy a költemény szubjektuma az individuális, empirikus szerző hangját is reprezentálhatja.²⁸⁶ Pohl vizsgálata azonban nem megy mélyebbre a versek kommunikációs struktúrájának a feltárásában, így nem tudja tisztán ábrázolni a grammatikai én, a retorikai én és a pragmatikai én, illetve az absztrakt szerző és a figura-én szintjeit.

Legújabban Mari Tarvas vizsgálta a lírai én kérdéskörét.²⁸⁷ Szerinte Fleming költészete nem csupán és nem centrálisan a lírai én egy artikulációs eszköze, hanem a költemények egy

²⁸⁰ FLIEDL, 157. jegyzetben *i. m.*; SCHMIDT, 157. jegyzetben *i. m.*; Barbara NEYMEYR, *Das autonome Subjekt in der Auseinandersetzung mit Fatum und Fortuna: Zum stoischen Ethos in Paul Flemings Sonett An sich = Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik*, hrsg. von Barbara NEYMEYR, Jochen SCHMIDT und Bernhard ZIMMERMANN, Berlin, New York, Gruyter, 2008, II, 787–805.

²⁸¹ POHL, 2. jegyzetben *i. m.*, 40.

²⁸² *Uo.*, 27.

²⁸³ *Uo.*, 25.

²⁸⁴ *Uo.*, 49.

²⁸⁵ KEMPER, 168. jegyzetben *i. m.*, 96.

²⁸⁶ *Uo.*, 96.

²⁸⁷ Mari TARVAS, *Paul Fleming und Autobiografie: Zu einigen Tendenzen der Rezeption seines Werks = Autobiografisches Schreiben von der Frühen Neuzeit bis in die Gegenwart*, hrsg. von Mari TARVAS, Frankfurt am Main, Lang, 2009, 17–28.

keretbe ágyazódnak, amelyben a lírai szövegek a mindennapok kísérői, és bizonyos alkalmakra íródtak, mint adekvát kifejezési formák.²⁸⁸ Az alkalmi költeményekben előtérbe kerülő személyesség a nyilvánosság és a közösség felé fordul, a kifejezési formája formálisan megalkotott, és figyelembe veszi az alkalmi költeményekkel szemben támasztott elvárásokat. Tarvas úgy fogalmaz, hogy Fleming többszörös szerzői identitással játszik, és tudatosan veszi fel a különböző szerepeket. A szerző artikulálja önmagát a mindenkori szituációnak megfelelően.²⁸⁹ A lírában megörökített én egy nyelvbe öntött én, Fleming egy énje, amely a költői nyelvben maradt fenn. Az én (Fleming) – Tarvas fogalmazásában – az alkalmi költeményekben imagináris, egy konstrukció, amely azt indítványozza, hogy az olvasónak a nyelvben keletkezett képeket részben autoreflexív módon kell értenie, és egy szövegen kívüli szintre kell vonatkoztatnia. Ezáltal létrejön egy metaszint, amely a szerző normákra vonatkozó tudása és tradícióismerete mellett figyelembe veszi az önprezentációt és az öninterpretációt is.²⁹⁰ Tarvas nem határolja el tisztán az empirikus szerző, az absztrakt szerző és a beszélő szintjeit, fogalmai nem definiáltak, ezért keveredik ellentmondásba önmagával, és beszél a szerző Fleming autoreflexív cselekedetéről, illetve Fleming egy énjének konstrukciójáról.

Fleming – ahogyan Klaus Garber is fogalmaz – tapasztalatot öntött formába, és mindezt azon poétikai opciók alapján tette, amelyek korábban rendelkezésére álltak.²⁹¹ A megformált tapasztalatok és élmények azonban nem egy perszonalizált lírai én közvetlen kijelentései, aki a szubjektív beszédmódon keresztül jeleníti meg saját, egyedi tapasztalatát. A flemingi költemények abban az értelemben szereplírai alkotások, hogy azokban a szöveg beszélői instanciája mint a hagyományozott normák által kulturálisan formált típus jelenik meg, és ebben konstruálja és viszi színre önmagát. Vizsgálatom középpontjában a kimondás által teremtődő alak, figura áll, aki a megszólalásban jön létre, és ebben határozza meg önmagát. A beszélő által megidézett beszélői hangok megszólalásukban emberi szituációkra, alapélményekre mint tapasztalásokra reflektálnak, elbeszélnek, és ezáltal saját magukat szituálják. A megszólaló és elbeszélő hangok hálójában és egymásra hatásában születik meg a poétikai és retorikai szinten létrejövő szubjektum. Értekezésem ezen fejezetében az előző fejezetekben vázolt elméleti alapvetések és álláspontok tükrében öt flemingi költemény részletes vizsgálatát végzem el, amely szövegekben a beszélőt narratológiai kontextusban vizsgálva próbálom feltárni a monologikus beszédben teremtődő szubjektumot, melynek során nem feltételezek egy eleve megnyilatkozó, egyértelműen azonosítható, identifikálható

²⁸⁸ *Uo.*, 23.

²⁸⁹ *Uo.*, 23.

²⁹⁰ *Uo.*, 25–26.

²⁹¹ GARBER, 137. jegyzetben *i. m.*, 629.

megszólalót, hanem a szövegből, a kimondásból igyekszem rekonstruálni a beszélőt. Kemper megfogalmazásával élve megpróbálom feltárni a flemingi szövegben „a megélt és átéléssel reflektáló én hangjának”²⁹² a működését.

²⁹² „Ton eines erlebten und erlebend reflektierenden Ichs“ Hans-Georg KEMPER, „Denkt, dass in der Barberei / alles nicht barbarisch sei!": Zur Muscowitischen vnd Persischen Reise von Adam Olearius und Paul Fleming = Beschreibung der Welt: Zur Poetik der Reise- und Länderberichte, hrsg. von Xenja von ERTZDORFF, Amsterdam, Rodopi, 2000, 315–344, itt: 320.

5.1 A *theatrum mundi* mint a tapasztalás színtere, és az állhatatlanságban való orientáció lehetséges módszerei

5.1.1 A *theatrum mundi* mint a tapasztalás színtere

„Hiszen Hérakleitosz azt mondja, hogy minden mozog és semmi sem áll, meg aztán a folyónak áramlásával hasonlítva össze a létezést, azt mondja, hogy nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba.”²⁹³ (Platón, *Kratylos*, 402a)

Mielőtt a tapasztalás és a meg-, ill. átélés állapotainak mint alapvető emberi léttapasztalatoknak a reflexióit, a versbeszélői hang önmeghatározó megnyilatkozásait részletesebben tárgyalom, szükségesnek tartom Fleming költészetében a *theatrum mundi* toposzának poétikai reflexióit felvázolni, amelynek előterében vizsgálom majd a kiválasztott költeményekben a beszélő önmeghatározó aktusainak lehetséges módjait. A *theatrum mundi* toposza a korszak egyik alapélményét jelentő folytonos (szerep)játék, az állhatatlanság és a mulandóság kifejeződése volt. Ez az élet minden színterét behálózó teátralitás a képi alakzatokban olyan poétikai kifejezőmódot implikál, amely a világ láthatatlan rendjének leképezését szolgálja a költői nyelvben megalkotott jelek kombinációjában, amelyben egyúttal a költői szöveg beszélője reprezentálódik. A színház-metaphora tudatos használata, és a színházkép gondolati modellként való rögzülése Fleming több költeményében is igazolást nyer.²⁹⁴ Buzás László az élet és a színház kapcsolatát a német barokk irodalomban vizsgálva Paul Fleming költészetére is kitér.²⁹⁵ Fleming munkájából csak azokat a költeményeket emeli ki, amelyek a színház fogalmi körébe tartozó szavakat, és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó metaforikus kifejezéseket tartalmazzák: *theatrum mundi*, *Spiel*, *Schauspiel*, *Schauplatz*, *Rolle*. Véleménye szerint Fleming a barokk hasonlatok állományának eszközeit szabálykövetően, feszültséget keltő tartalom nélkül használja. A színház-metaphora egyéb képi megformálási lehetőségeit nem vizsgálja, ám Fleming műveiben a *theatrum mundi* képiséget jelentősen árnyalja az a változatosság, amely a színjáték mozgatójának különböző formáiból adódik. A

²⁹³ PLATÓN *Összes művei*, I, ford. DEVECSERI Gábor, SZABÓ Árpád, Budapest, Európa, 1984, 772.

²⁹⁴ Vö. „Mein Frohsein ist ein Traum. Die Wahrheit zu bekennen, / diß Leben, das ich führ' ist recht ein Traum zu nennen, / der Gut und Böses nimmt und durch einander mengt / und sich in dem beschleußt, daß er stets vorn' anfängt, / [...] Du hast wol ehemals ein Schauspiel halten sehen, / bei dem du oft gewünscht: ach, wär' es schon geschehen!“ (PW, IV, 50, 37–40, 45–46, *Nach seinem Traume an seinen vertrautesten Freund, 1636 November–December*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 177; „Ich bin der Götter Spiel und Kurzweil, ihr Behagen / und lustiger Ballon, den immer himmelan / bald die, bald jene Faust, bald hin, bald her tut schlagen.“ (PW, IV, 1, 157–159, *Schreiben vertriebener Frau Germanien an ihre Söhne oder Churfürsten, Fürsten und Stände in Deutschlande, fast nach dem Lateinischen, 1631*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 106.

²⁹⁵ BUZÁS László, *Der Vergleich des Lebens mit dem Theater in der deutschen Barockliteratur*, Pécs, Kultúra, 1941, 72–74.

mozgató lehet *Gott, Fortuna, sors*,²⁹⁶ *fatum, Verhängnis* (végzet),²⁹⁷ *Glück* (jó- és balsors),²⁹⁸ *Schicksal*. Ebben a szerepben jelennek meg a csillagok (*sidera, stella, astra, Sterne, Gestirne*)²⁹⁹ is, amelyek nemcsak ismerik az emberi sorsot, hanem meg is határozzák. Az asztrális mitológia elemei is feltűnnek, mint a *theatrum mundi* szerves alkotórészei.³⁰⁰ Az ég az állhatatlanság (*Unbeständigkeit*) jelképévé válik, a Nap, a Hold és a csillagok mint az égi színpadkép táncosai járják el véget nem érő színes, forgó táncukat.³⁰¹ Az asztrális elemek a költeményekben az antikizálás és az árkádiai kép- és hangulatvilág megjelenítésének szolgálatába állítva, a retorikai előírásoknak és a reprezentációs kívánalmaknak megfelelően jelennek meg. Fleming az opitzi poétikai szabályokat szigorúan követve a metafora használatában is mestere nyomában járt, képes beszédében azonban túllépni látszik a hivatalos előírásokon. A metafora – ahogyan Ingeborg Ziemendorff³⁰² fogalmaz – mint az alkotás egy formája jelenik meg, amelyben nem a „mi” áll a középpontban, arra kérdezve, hogy milyen dolgok vannak a világban, és mit jelentenek, hanem a „milyen” és a „hogyan”, vagyis a dolgok átélésének módja s az, hogyan állnak a dolgok az én rendelkezésére a világ állandóságában.³⁰³ A költemények nyelviségében és képiségében nem az individuum szólal meg, a költemény mint metrumokba szedett rímes beszéd az egyes embert a közösség

²⁹⁶ „Ich bin verändert für und für / und standhaft nur in stetem Wandel.“ (Od. V, 11, 39–40, *Pein der Liebe*, 1635) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 403; „Sic rerum voluit pater, / sic humana suas sors agitat vices.“ (Sylv. III, 8, 29–30, *Ad Garlef Luders S., quum arcu lusurus, manuum potiore ipse graviter laesisset. Moscuae, 1634. Sept. 2.*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 59.

²⁹⁷ „Die Welt, die ist ein Glückestopf, / der stets herumher läuft; / da gilt es einen ieden Kopf, / wen das Vehängnüß greift.“ (Od. II, 9, 9–12, *Auf Herren Johan Behrs Leichbestattung. 1632 November*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 266; „Wenn das Verhängnüß bricht herein / so muß es doch geschieden sein, / es komme gleich auch wie es wolle. / Du seist verfreiet oder loß, / Von Gütern reich, von Ehren groß, / geh’, heißt es, wenn dich liest die Rolle.“ (Od. II, 6, 115–120, *Auf Herrn Peter Kuchens Ableben an die betrübt, auch kranke Witwe, 1632 Sommer*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 260.

²⁹⁸ „... Das blinde Glücke scherzt, / verwechselt Gab’ und Raub. Was ist es, das dich schmerzt?“ (PW, IV, 20, 15–16, *In Groß-Neugart der Reußen, 1634. März – Juli 31.*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 128.

²⁹⁹ „Dreimal hat Sirius gebrant den Kreis der Erden, / itz wils das drittemal nun wieder Winter werden, / seit wir zusammen tun den schweren, langen Zug, / den Fama schon vorlängst bis ans Gestirne trug.“ (PW, IV, 44, 95–96, *An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien, 1636 September*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 162; „Dei minores, ... / ... conscii meae sortis,“ (Sylv. VIII, Suav. 11, 1–10, *Ad Stellas*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, I, 116; „Astra regunt homines, dirigit astra Deus.“ (Epigr. V, 30, 6, *MDCXXXIV. V. Martii, quum Novogradiam intraret accidente vesperi eclipsi lunari*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, I, 362; „sein Verhängnüß nimmt er auf, / wie es mengt der Sternen Lauf.“ (Od. III, 9, 23–24, *Auf eine Hochzeit in Leipzig*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 303.

³⁰⁰ „Gott, der Leitstern, ist nicht trübe, / zeigt den Weg auf fremder See. / Eurer hohen Fürsten Liebesein die Brüder Helene.“ (Od. IV, 22, 37ff., *An eben Selbige [An die Holsteinischen Herren Abgesandten], 1633 November*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 361.

³⁰¹ „Der Himmel treibt die Luft, die Luft bewegt die Erde, / das Wasser eilet fort, die Sonn- und Mondenpferde / die steigen auf und ab, der Sternen Pöfel tanzt, ... / Hier ist beständig nichts als Unbeständigkeit.“ (PW, IV, 5, 1 ff., *In ein Stambuch Herr Kolbens von Mutschen. Den xv. Merz M.Dc.XXXI. in Leipzig*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 115.

³⁰² Ingeborg ZIEMENDORFF, *Die Metapher bei den weltlichen Lyrikern des deutschen Barock*, Berlin, Ebering, 1933.

³⁰³ *Uo.*, 10.

tagjaként szólítja meg. Klaus Müller-Richter gondolatmenetét követve³⁰⁴ ez a metaforizálás több mint a hasonlóság evidenciája. A metafora retorikai, didaktikai, ill. poétikai mértékeknek alávetett, nyelvi megformálások gyűjtőfogalma, amely gondolkodási módként, a világról való tapasztalat szisztematizálásaként artikulálódik, és a nyelv egyik alapelveként fogható fel. Ez által az aristotelési szubsztitúciós teóriát meghaladó metaforikus, képes beszéd mód által jönnek létre a nyelvi és mentális reprezentációk.³⁰⁵ A színház-metafora esetében, amelyet alapmetaforaként értelmezek, a metafora egy állandó játék a *Sein* (a valóság, a való lét) és a *Schein* (a látszat, a látszólagosság), a lent és a fent között, egy mindig előre haladó, de önmagába folytonosan visszatérő változás és kölcsönhatás. A *theatrum mundi* toposza így értelmezésében nem csupán a beszéd művészetének tudatos alkalmazása, nem egyszerűen egy *epitheton ornans* gyakorlott felhasználása, amelynek célja, hogy a *poeta doctus* kiváló ékesszólását, a tekintélyesség, az illőség és a kecsesség meglétét bizonyítsa, hanem olyan metafora, amely ezt a világlátást mint gondolati és orientációs modellt fogalmazza meg, a világban történő tájékozódás metaforikus gondolati modellje,³⁰⁶ amely reprezentációját a költői nyelvben nyeri el.

Paul Fleming *Gedancken über der Zeit* (PW, I, 16) című versének metaforavilágát vizsgálva mutatom be ennek az egymást kiegészítő, ill. multiplikáló metaforákban élő flemingi nyelvnek az összetettségét.

Gedancken über der Zeit

Ihr lebet in der Zeit und kennt doch keine Zeit.
 So wisst Ihr Menschen nicht von und in was Ihr seid.
 Diß wisst Ihr, daß ihr seid in einer Zeit geboren.
 Und daß ihr werdet auch in einer Zeit verloren.
 5 Was aber war die Zeit, die euch in sich gebracht?
 Und was wird diese sein, die euch zu nichts mehr macht?
 Die Zeit ist was und nichts. Der Mensch in gleichem Falle.
 Doch was dasselbe was und nichts sei, zweifeln alle.
 Die Zeit die stirbt in sich und zeugt sich auch aus sich.
 10 Diß kommt aus mir und dir, von dem du bist und ich.
 Der Mensch ist in der Zeit; sie ist in ihm ingleichen.
 Doch aber muß der Mensch, wenn sie noch bleibet, weichen.
 Die Zeit ist, was ihr seid, und ihr seid, was die Zeit.
 Nur daß ihr weniger noch als was die Zeit ist, seid.
 15 Ach daß doch jene Zeit, die ohne Zeit ist käme
 Und uns aus dieser Zeit in ihre Zeiten nähme.
 Und aus uns selbst uns, daß wir gleich könnten sein
 Wie der jetzt, jener Zeit, die keine Zeit geht ein.³⁰⁷

³⁰⁴ Klaus MÜLLER-RICHTER, *Einleitung = Der Streit um die Metapher: Poetologische Texte von Nietzsche bis Handke mit kommentierenden Studien*, hrsg. von Klaus MÜLLER-RICHTER, Arturo LARCATI, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998, 6.

³⁰⁵ *Uo.*, 6.

³⁰⁶ Vö. Helmar SCHRAMM, *Karneval des Denkens: Theatralität im Spiegel philosophischer Texte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin, Akademie, 1996, 51.

³⁰⁷ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 30.

A költemény igen komplex alkotás, bonyolultságát mindenekelőtt a nehezen megfogható téma, az idő mibenléte, és az idő fogalmának különböző aspektusokból történő megközelítése adja. Ezt a verset különbözőképpen értelmezik a költemény központi mondanivalóját leírni, és a költeményt szellemtörténetileg besorolni kívánó tanulmányok: tekintették misztikus,³⁰⁸ lutheri³⁰⁹ vagy sztoikus³¹⁰ költeménynek. A vers megvilágításához fontos kiindulópontot kínál Bo Andersson,³¹¹ aki a költeményt a sírvers kontextusában elemzi.³¹²

A mű nyomtatásban először sírversként jelent meg 1632-ben egy halotti prédikáció és több latin, ill. német nyelvű sírvers mellett, az Anna Bach (1611–1632) számára készült emlékkönyvben, ahol még nem kapott címet. Nem tudjuk, hogy a temetésre készült-e a költemény, de a kontextust tekintve kiindulhatunk abból, hogy Fleming vagy az emlékkönyvet összeállító – valószínűleg Gregor Ritzsch, lipcsei nyomdász – úgy vélte, a költemény alkalmas az efféle publikálásra.³¹³

A 18 verssorból, ill. 9 pár alexandrinusból álló költemény legáttekinthetőbben 14+4 sorra osztható. Az első 14 sor általános kijelentéseket tartalmaz az idő lényegéről, az utolsó 4 sor pedig az időtlen idő utáni vágyat fogalmazza meg. A megszólítási formulák is ezt a felosztást támasztják alá: az első részben az „ihr Menschen” és a „du”, vagyis a második személyű megszólítás, kijelentő módú igékkel dominál, a második részben az első személyű „wir” megszólítás a jellemző, konjunktívban álló igékkel. A 18 sorban 17-szer jelenik meg a „Zeit” fogalma különböző jelentésmezőkben. A vers képes beszédét vizsgálva az elsődleges kérdés az, hogy mely perspektívákból kibontva jelenik meg a szövegben az idő, és hogy a flemingi szöveg mely aspektusai járulnak hozzá a költemény összképének komplexitásához.

Az első 4 sorban az idő az elmúló, időben meghatározott emberi élet (1) metaforikus aspektusaként jelenik meg. Az időben élni („Ihr lebet in der Zeit“) és ezt az időt mégsem ismerni („und kennt doch keine Zeit“), ez a gondolat a költemény kiindulási pontja. Az idő megfoghatatlanságát tekintve Fleming Augustinusnak az időről szóló fejtegetéseit követi: az

³⁰⁸ Paul HANKAMER, *Die Sprache: Ihr Begriff und ihre Deutung im sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert: Ein Beitrag zur Frage der literarhistorischen Gliederung des Zeitraums*, Bonn, Cohen, 1927, 189–190.

³⁰⁹ R. T. JURASEK, *A Study of Paul Fleming's Poetic Range*, Diss., Ohio State University, 1975. Idézi Bo ANDERSSON, *Ein titellooses Begräbnis auf Anna Bach: Zu Paul Flemings "Gedancken über der Zeit"*, Text und Kontext, 1987/1, 7–42, itt: 7.

³¹⁰ Bo ANDERSSON, *Der Begriff Zeit in der Lyrik Paul Flemings: 1, Der Begriff Zeit in der deutschen Lyrik*, Unveröffentlichte Magisterarbeit, University of Cincinnati, 1979. Idézi Uo., 7.

³¹¹ ANDERSSON, *Ein titellooses Begräbnis...*, i. m.

³¹² Fleming *Gedancken über der Zeit* című verséről alkotott esztétikai ítélet, amely Hermann von Stadentől, a 19. század esztétikájának erősen elkötelezett kutatótól származik, igazolja, hogy mennyire fontos a kontextus megadása: "Verse, nichts als Verse! ... Das schwächste [Gedicht] ist Nr. 16, "Gedancken über die Zeit" betitelt. Der Dichter reflektiert über die Zeit, was sie war und ist und sein wird, und über das Verhältnis des Menschen zur Zeit. Da jegliche Anschaulichkeit fehlt, so besteht der "Genuss" dieser Reimerei darin, dass man dem Dichter auf seinen bunten, lediglich von Wortspielereien geleiteten Gedankengängen mühsam nachstolpert, wobei einem in 18 Versen 17mal das Wort 'Zeit' vor die Füße geworfen wird." Hermann von STADEN, *Paul Fleming als religiöser Lyriker*, Diss., Heidelberg, Stade, Habersaath, 1908, 28–29.

³¹³ ANDERSSON, *Ein titellooses Begräbnis...*, i. m., 10, 19.

idő meghatározhatatlan és kiismerhetetlen.³¹⁴ Ebben az ember és az idő kapcsolatára rákérdező vizsgálódásban feltűnik az az aspektus is, hogy az ember számára nem adatott meg a betekintés lehetősége az idő rendszerébe, és hogy nem létezik válasz az ember számára arra, hogy mikor mi fog az időben történni. Ebben az összefüggésben az idő fogalma a sors, ill. a sorsfordulat (2) jelentéssel látszik kiegészülni. Ami biztosnak látszik, az a születés és a halál, de, hogy mikor történnek meg ezek az események, az bizonytalan és kifürkészhetetlen. Az idő itt tehát az ember perspektívájából egy behatárolt időbeli tér véletlenszerűen meghatározott és elhelyezett határokkal, amely teret egészében halandó jelenségek töltenek ki. Ez az evilági végzet tereként megjelenő idő, amely mint „idő-tartam” („*Zeit-Raum*“) nem csupán az élet tartamát jelenti, hanem a korszakot (3) (*Zeitalter*) is minden pusztulásra ítélt jelenségével együtt. Ezen emberi és világi időtartam előtt és után is volt idő és lesznek idők, amelyek ugyanannyira meghatározatlanok és meghatározhatatlanok, mint az élet tartama (5–6. sor). A 7. és 8. sorban ismét általános kijelentések következnek az időről, ezen vizsgálódás során az idő és az ember hasonlóságáról esik szó. Az idő mint entitás, mint valami az emberhez hasonlóan megfogható, meghatározható, anyagi, mint „was” fogalmazódik meg, amely egyszer majd az emberhez hasonlóan semmivé, „nichts”-é válik. A „was” és a „nichts” lényege és léte ugyanolyan meghatározhatatlan, sötét és kétséges, mint az élet és a halál időpontjai közötti időtartam. A következő sorokban (9–14. sor) tovább folytatódik az ember és az idő párhuzamba állítása, ahol az embernek az idővel való szoros összefonódása és összefonottsága kerül a középpontba.³¹⁵

„Der Mensch ist in der Zeit; sie ist in ihm ingleichen.“ (11. sor) Ezúttal az időfelfogás két lehetősége jelenik meg, amelyek egy objektív és egy szubjektív perspektívából tekintve keletkeznek. Az első esetben az ember az idő alárendeltje, a második esetben azonban az idő – az embernek alávetve – az emberi tudat egy funkciójaként jelenik meg. Habár „die Zeit ist, was ihr seid und ihr seid, was die Zeit,“, vagyis az ember és az idő feloldhatatlan egymásban valóságban léteznek, illetve az ember és az idő bizonyos szempontokból egyenrangúak, a megváltoztathatatlan igazság és fátum az, hogy „doch aber muß der Mensch, wenn sie noch bleibet, weichen” (12. sor) és „nur daß ihr wenger noch, als was die Zeit seid” (14. sor). „Die

³¹⁴ „Mi hát az idő? Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom,” illetve „Megvallom neked Uram, hogy én még mindig nem tudom, mi az idő.” SZENT ÁGOSTON *Vallomásai*, ford. VASS József, Budapest, Szent István Társulat, 2002³, 319, 331; vö. „Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio“ (Augustinus, *Confessiones*, XI, 14, 17), illetve „Et confiteor tibi, domine, ignorare me adhuc, quid sit tempus,“ (Augustinus, *Confessiones*, XI, 25, 32). Aurelius AUGUSTINUS, *Was ist Zeit? Confessiones XI: Bekenntnisse 11*, eingeleitet, übersetzt, mit Anmerkungen versehen von Norbert FISCHER, Hamburg, Meiner, 2000, 24, 44.

³¹⁵ Vö. „Indessen scheußt die Flut der schnellen Stunden / stets nach und nach, sie eilen für und für. / Die strenge Zeit hat uns an sich gebunden. / sie läuft mit uns, und wir laufen fort mit ihr.“ (PW, IV, 49, 17–20, *An einen seinen vertrautesten Freunde auf dessen seiner Buhlschaft ihren Namenstag. 1636 November 25., Glückwünschung*) FLEMINGs *Deutsche Gedichte*, I, 175.

Zeit ... stirbt in sich und zeucht sich auch aus sich" (9. sor), ezzel szemben az ember nem cirkuláris életutat folytat, hanem a pusztuláshoz vezető úton jár. Az idő itt mint folyamatos, spirális időfolyam (4) jelenik meg az ember végeességével szemben.

Így kering körbe minden gondolat az ember időben való bennlétéről: az időbeliség az ember egzisztenciális feltétele, azé az emberé, aki egyszer „in einer Zeit geboren“, jelenleg „in der Zeit“ él és a jövőben „in einer Zeit verloren“. Teljes összefonottságban létezik az idővel (*In-Sein*), de mégsem benső része az idő rendszerének, nem ismerheti meg belülről (*Inne-Sein*).

Az utolsó 4 sorban megjelenik az idő ötödik metaforikus aspektusa, az időtlen idő (5). Itt két idő áll egymással szemben: „diese Zeit“, a jelen idő és „jene Zeit, die ohne Zeit ist“, a jövőbeni időtlen idő. Megfogalmazódik az időtlen idő utáni vágy, az ember ki szeretne szabadulni a behatárolt és feltételekkel teli „Zeit-Raum“-ból és az abszolút feltétel nélküliségbe szeretne eljutni. Ebben a látszólagos szembeállításban egy fontosabb perspektíva is rejtőzik, az időnek már az időbeliségben történő legyőzése, amely egy misztikus metaforán nyugszik. Az időnek oly módon kellene az embert ebből a jelenlegi időből kiszabadítania, és a jövőbeni időnek az időibe vinnie, hogy az embert önmagából szabadítja ki. Az önmagunkból való kioldódás, illetve kifolyás képét, az eckharti *abegescheidenheit* állapotának leírását Fleming több helyen is alkalmazza, ahol Krisztus oldja ki önmagából az embert, és tölti meg a legfőbb jóval.³¹⁶ Ha a verset a sírvers kontextusában értelmezzük, ahogyan ezt Bo Andersson teszi, akkor ehhez a képhez kapcsolódik egy másik, hasonló gondolati tartalmat kifejező, misztikus eredetű jelenség is, az időbeli elhalásának gondolata.³¹⁷ Az örökkévalóság nyugalma és boldogsága utáni vágy azzal a kívánsággal egészül ki, hogy a túlvilági öröklét érzését már az evilági siralomvölgyben át lehessen élni. Az embernek fel kell készülnie a halálra, a halottal együtt lélekben meg kell halnia. Ez a fajta halál megmenti az embert az örök haláltól, a teljes pusztulástól, miközben az idő elhalása előzlelést ad az evilági ember számára az öröklétből.³¹⁸ Fleming egy másik költeményének gondolataival élve: „Wer eh' stirbt, als er stirbt, der stirbt nicht, wenn er stirbt".³¹⁹ Ebben a költeményben azonban az időbeli elhalásának gondolata kiegészül azzal a kéréssel, hogy az ember az öröklétet az

³¹⁶ Vö. „Christe, decus rerum, sine tempore, temporis auctor, / ... / Eripe nos nobis.“ (Epigr. I, 49, 1 ff., *Calendae Januarii 1634*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 299; „Das höchste Gut erfüllet mich mit sich, / macht hoch, macht reich. Ich bin nun nicht mehr ich. / Trutz dem, das mich in mich zurücke reiβet!“ (Son. I, 12, 12–14, *Neuer Vorsatz*) FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 449. Ezek a szöveghelyek az arndti misztika hatását mutatják. Johann Arndt *Vier Bücher vom wahren Christentum* című munkáját Fleming valószínűleg már Lipszében megismerte. Vö. ENTNER, 69. jegyzetben *i. m.*, 334–336; ANDERSSON, *Ein titelloses Begräbnis...*, *i. m.*, 23–24.

³¹⁷ ANDERSSON, *Ein titelloses Begräbnis...*, *i. m.*, 25.

³¹⁸ *Uo.*, 25.

³¹⁹ PW, II, 14, 112, *Auf des Edlen und Hochgelehrten Herrn Philipp Krusens, der Rechten Licent. und der Zeit Fürstl. Holstein. Abgesandten nach Moscow und Persien usw. geliebten Hausfrauen Ableben. 1634*, FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 56.

időben szeretné átélni és előkóstolni, azt kívánva, hogy őnmaga az időtlen időhöz legyen hasonlatos, ahogyan ez az evilági idővel kapcsolatban is részben megvalósulhatott.³²⁰

A költemény képes beszédének vizsgálata és az idő több metaforikus aspektusának kiemelése alapján elmondható, hogy Fleming metaforaképzése túllép az opitzi előírásokon. Míg a szöveg képiségében szétszóródni, illetve megsokszorozódni látszik, a *constructio* alapját képező, 17-szer előforduló „Zeit” szó, az alanyok váltogatása, illetve a latin nyelvi szabályosságot mutató keretes elrendezés grammatikai egységbe foglalja a szöveget. Az alapmetaforaként funkcionáló színház-metafora, amelyben az idő az emberek és a világ színjátékát irányítja, ugyanazon fogalom további metaforikus jelentéseivel egészül ki. A *theatrum mundi* egyrészt az ember perspektívájából, másrészt pedig a (szín)játékot irányító hatalom perspektívájából tekintve formálódik meg. A perspektívák és a különböző időaspektusok állandó váltakoztatása és váltakozása során megsokszorozódik az ábrázolt időkép. A vers beszélőjének az antitézis használata mellett, amely az idő különböző értelmezési mezőire vonatkoztatva paradoxonok folyamát indítja el, a legszembetűnőbb beszédszervező alakzata az ismétlés. Az ismétlések sokasága modorosnak tűnhet, de a repetíció nem funkció nélküli, nem csupán patetikus hatáskeltő elem. Míg a „Zeit” szó ismétlődése újabb és újabb jelentést generál, az ismétlések csúcspontjukat a kissé módosított *reduplicatio* alakzatában érik el („Die Zeit ist, was ihr seid, und ihr seid, was die Zeit“, 13. sor). Ez mintegy tükörként működik, amelyben az ember és az idő azonosságának és az azonosság lehetetlenségének a paradoxona fejeződik ki.

³²⁰ Az időtlen idő, az örökkévalóság halál előtti átélésének és előkóstolásának képe megjelenhet olyan összefüggésben is, ahol az örökkévalóság nem a halál utáni nyugalom és megbékélés állapotát jelenti, hanem a vég nélküli kínok elszenvedését a pokol tüzében. Ebben az esetben is beszélhetünk az evilági létben véghezvihető előízlelésről, amennyiben az ember az örökkévalóságról gondolkodva, penitenciát gyakorolva, a földi életben ontott könnyek által megváltást nyerhet a pokoli kínok során elsírando könnyektől, vö. Jeremias Drexel *Lacrimae aeternitatis sacrae* (1624) című verse.

5.1.2 Orientáció az állhatatlanságban

„Minden fölött uralkodik, akinek megvan a hatalma ahhoz, hogy megvalósítsa, amit akar és elhárítsa, amit nem akar. Aki szabad akar lenni, az ne akarjon, és ne kerüljön olyasmit, aminek a megszerzése és elhárítása másoktól függ.”³²¹

(Epiktétos, *Enkheiridion*, 14)

A nem csupán szemantikailag, hanem a képiségben és a perspektívaváltásokban megformálódó állhatatlanság előterében felmerül a kérdés, hogyan reflektálja a helyét a beszélői én ebben a világi rendben a retorikai nyelvezet segítségével, amely mint reprezentációs forma olyan projekciós felszín, amelyen keresztül a gondolkodó én a világ jelenlévő rendjét értelmezi. A korszak alapvető kérdései – hol helyezi el magát az én időben és térben, hogyan kerülhetők el, illetve tarthatóak távol a világ pusztulásra váró jelenségei, hogyan ismerhető meg a világ tapasztalható jelenségei mögött rejlő láthatatlan rend – implikálják a költői szövegben egy én formálódását, amely textuális és kulturális énként reprezentálja önmagát, és ön(magában)állóságát a sztoikus életfilozófia, a neosztoikus alapelvek és a keresztény etika diskurzusaiban. Az eddigi kutatások szerint ennek az önreprezentálásnak a flemingi korpuszban két költemény a legmegfelelőbb példája, az *An sich* (Son. III, 26) és a *Grabschrift* (Son. II, 14) című szonettek. A *Grabschrift* című verset röviden az 5.4 alfejezetben vázolólok, ebben a részben az *An sich* című költeményen keresztül kívánom bemutatni, hogy a flemingi szöveg beszélője milyen szerepben határozza meg magát a *theatrum mundi* felépítményében. A beszélő önmeghatározásának, és általa az orientációs lehetőségek megfogalmazásának bemutatása előtt szükséges egy vázlatos kitekintés a sztoikus és a neosztoikus filozófiára, mivel az *An sich* című költeményben – ahogyan több más költeményben is – a *theatrum mundi*-nak a sztoicizmus által erőteljesen képviselt, antropocentrikus aspektusa kerül előtérbe. Az antropocentrizmus és a sztoicizmus kapcsolatának jelentőségére kitér Hans Blumenberg is a metaforizált kozmológiáról szóló írásában,³²² ahol a kopernikuszi fordulatot tárgyalva kiemeli a geocentrizmus fontosságát a heliocentrikus reform metaforikájának elterjedésében. Blumenberg álláspontja az, hogy a neosztoicizmus döntően hozzájárult a kopernikuszi fordulat metaforikus kibontakozásához,³²³ mivel a sztoa a geocentrikus kozmoszt mint metaforát használta az antropocentrikus teleológiája számára.³²⁴ Blumenberg hangsúlyozza, hogy az ember a sztoikus elképzelés

³²¹ EPIKTÉTOS *Kézikönyvecskéje vagyis A sztoikus bölcs breviáriuma*, KERÉNYI Károly előszavával SÁROSI Gyula fordításában, Budapest, Officina, 1943² (Kétnyelvű Klasszikusok: Szövegek, 8), 29.

³²² Hans BLUMENBERG, *Paradigmen zu einer Metaphorologie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999², 142–165.

³²³ *Uo.*, 147.

³²⁴ *Uo.*, 150.

szerint metafizikai szempontból kiváló helyen él a dinamikus világmindenségben, a Földön, amely a világ középpontjában található. Az ember jogosan vonatkoztathatja magára ezt az egész kozmikus felépítményt, miáltal önmaga a kozmosz közepévé és vonatkozási pontjává válik, és a *contemplator caeli* kiemelkedő státusza tulajdonítható neki.³²⁵ A sztoa számára a geocentrizmus és az antropocentrizmus kongruenciája a viláértelmezés alapelve, az *omnia hominum causa* pedig a világ megértésének egyik fő premisszája.³²⁶ A teleologikus szempontból tökéletesen felépített világban az isteni erő uralkodik, a mindent tervszerűen irányító és rendező *logos*, amelyből a dolgok, és a történések célszerű rendje származnak. Ez a szilárd és determinált rend az előre elrendelt szükségszerűség, a *heimarmené*, a *fatum*.

Fleming költészetében számos ponton nyomon követhető az antik sztoát felélesztő, németalföldi Justus Lipsius (1547–1606) gondolatainak ismerete és felhasználása,³²⁷ különösen a *De constantia libri duo* (1584) című művének³²⁸ hatása, amelyben a szerző többek között megvilágítja a *theatrum mundi* rendjét is. A sztoikus tradícióra utalnak Flemingnek azok a versei is, amelyek címében a beszélő adhortatív gesztussal önmagát szólítja meg: *Ad se ipsum*,³²⁹ *Ad se*,³³⁰ *Secum*,³³¹ *Sibi*.³³² Ezek a szövegek Seneca erkölcsi leveleit, illetve Marcus Aurelius elmélkedéseit idézik.

A sztoikus tanok, főként az erkölcsfilozófiai elméletek (Cicero, Seneca) a középkorban látenszen továbbéltek, majd a humanizmus és a reneszánsz korszakában kerültek tudatosan az érdeklődés középpontjába.³³³ A sztoa a kora újkorban hasonló funkcióban lépett színre, ahogyan a késő antikvitásban: a válság filozófiájaként.³³⁴ Fleming költészetében is ugyanez az alapfunkciója a sztoikus és a neosztoikus elemek megjelenésének, amelyet megerősít a

³²⁵ *Uo.*, 152.

³²⁶ *Uo.*, 153.

³²⁷ Vö. ENTNER, 69. jegyzetben *i. m.*, 332; KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 120, 133.

³²⁸ Justus LIPSIUS, *De constantia: Von der Standhaftigkeit: Lateinisch-Deutsch*, übersetzt, kommentiert und mit einem Nachwort von Florian NEUMANN, Mainz, DVB, 1998.

³²⁹ „Susceptum sic ponis opus damnasque lituris? / Illud erat votum, lente poeta, tuum? / Adde manus, animum revoca calamumque resume / promissamque diis manibus urge fidem. / Vita volatilibus fugit irrevolubilibus alis, / prona repentinum Parca minatur iter. / Cras, quod heri poteris, poteris succumbere fato. / Pergito: jam capitis pars perit, ecce, tui.” (Man. Glog. IV, 26, *Ad se ipsum*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 255.

³³⁰ „Fortunatus eras et multi dives amici, / creber et in denso stabat amante petens. / Nunc sterilis, nunc solus agis viduumque sodale / hoc et, et hoc quereris, nulle poeta, latus. / Quid facias? quid non? Vacuas venaberis auras, / dum tibi, qui minor es, magnus amator amor. / Contine te, nec quaere foris, quod non capis intra. / Si modo te, tibi sic sufficienter habes.” (Epigr. IV, 30, *Ad se*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 342–343.

³³¹ „Rideo, si patrias meminere rediturus ad oras, / si spatium, quod abest, supputo, triste fleo. / Taedet, ubi pleni per iter reminiscimur anni, / sed piget: ad reliquas non facit ille moras. / Ridentes flemus, flentes ridemus et una / lacryma sub siccis risibus uda cadit. / Risero sed frustra, frustra sed flevero, donec / jus habet in sensus ille, nec illa meos.” (Epigr. V, 26, *Secum*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 361.

³³² „Fama mihi rebus prior est, prior omnibus una, / humida quam Clario dat mihi crena vado. / Non moriar cunctus, sed sera per ora virorum / orbis in exequiis noster ovabit honor. / Rem dabit et quicquid vulgo facit esse beatum, / et Venus et Coi praesens Apollo fori. / Sin, bonus excedam, nulli malus, omnibus aequus. / Irus an, an fuerim Croesus, ab arte colar.” (Epigr. IX, 40, *Sibi*) FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, 431.

³³³ Günter ABEL, *Stoizismus und Frühe Neuzeit: Zur Entstehungsgeschichte modernen Denkens im Felde von Ethik und Politik*, Berlin, New York, Gruyter, 1978, 43; Florian NEUMANN, *Nachwort* = LIPSIUS, *i. m.*, 442–443.

³³⁴ ABEL, *i. m.*, 44.

háborús helyzetben tett vagy megteendő utazás dilemmájának a lipsiusi műben is megjelenő tárgyalása.³³⁵

Lipsius állhatatosságról szóló dialógusában a színházként értelmezett világ legfőbb instanciái és irányítói Isten (*Deus*), a Gondviselés (*Providentia*) és a Végzet (*Fatum*). A mindenség *moderatora* és *gubernatora* Isten, benne olyan hatalom és erő létezik, amely által önmaga mindent lát, mindent tud, és mindent irányít, ez az erő pedig a *Providentia*. Míg ez a hatalom Istenben van, a *Fatum* a dolgokban létezik, és azok része (I, 19).³³⁶ Istennel és a *Providentiával* szemben nem létezik az ember számára autonómia, de a *Fatummal* szemben van egyfajta relatív szabadság. A *Fatum* egy *praesultor*, egy előtáncos, aki a világmindenségben folyó táncban előírásokat ad úgy, hogy eközben adódik számunkra lehetőség az akarás és a nem-akarás számára, másra azonban nem (I, 20).³³⁷ Az embernek részt kell vennie ebben a táncban, és lépéseit az előírásoknak megfelelően kell igazítani. Hasonlóan fogalmazott Epiktétos (50–130), az egyik legjelentősebb császárkori sztoikus is, ahogyan ez az Arrianos által kiadott kompendiumban, a *Kézikönyvecskében* olvasható (*Enkheiridion*, 17):

„Emlékezz arra, hogy színész vagy egy olyan drámában, amelyet a betanítója akar: ha rövide szabja a szereped, rövid ideig, ha hosszúra, sokáig játszol. Ha a koldus szerepét osztja rád, azt is a természethez hűen alakítsd. Éppen úgy cselekedj, ha nyomorék, uralkodó, egy polgár szerepét osztja rád, mert a te kötelességed az, hogy a rád bízott szerepet szépen eljátszd; a szerep kiválasztása másra tartozik.”³³⁸

Az ember feladata, hogy erős legyen, minden látszólagos szerencsétlenségnek és bajnak ellenálljon, azáltal, hogy az állhatatosság erényét birtokolja, és tudja, hogy álarcot visel, illetve, hogy a világnak mint színpadnak álcájellege van. A *constantia*, az állhatatosság fogalma Lipsiusnál olyan léleknek a helytálló és mozdulatlan erősségét jelenti, amely a külsődleges és véletlen dolgoktól nem válik sem dölyfössé, sem elnyomottá. Ennek a léleknek az erőssége pedig abban nyilvánul meg, hogy a lélekben benne lakozik egy erő, amelyet nem a látszólagos vélemény, hanem a megalapozott ítélet és a helyes értelem szült (I, 4).³³⁹

Lipsius ezzel a munkájával egy gyakorlati kézikönyvet adott olvasói kezébe, amelyben a *constantia* és a *sapientia* fogalmait mint a cselekvés és az aktív tett, a praxis állapotait írja le. Lipsiusnál az állhatatosság erényét gyakorló nem egy ideális, elérhetetlen állapotot testesít

³³⁵Vö. KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 120.

³³⁶„Nam Providentiam non aliter capio aut considero, quam ut in Deo vis sit et potestas omnia videndi, sciendi, gubernandi ... At Fatum ad res ipsas magis descendere videtur, in iisque singulis spectari. Ut in quam sit digestio et explicatio communis illius Providentiae distinctae per partes. ... Bene ergo dixi, in deo illam [Providentiam] esse: hoc [Fatum] a deo quidem, sed intellegi in rebus.” LIPSIUS, *i. m.*, 138, 140.

³³⁷„Fatum veluti praesultor est, et funem ducit in mundi ista chorea: sed ita ut partes aliquae nostrae sint volendi semper aut nolendi, nec ultra.” LIPSIUS, *i. m.*, 152.

³³⁸EPIKTÉTOS, *i. m.*, 31.

³³⁹„Constantiam hic apello, rectum et immotum animi robur, non elati externis aut fortuitis, non depressi. Robur dixi, et intellego firmitudinem insitam animo, non ab opinione, sed a iudicio et recta ratione.” LIPSIUS, *i. m.*, 26, 28.

meg, a *sapiens* nála nem a szó szoros értelmében vett, a *perfecta ratio*-val rendelkező embert jelenti, hanem a szó másik jelentésszintjén, hétköznapi értelemben azt az embert, aki következetes és tudatos, a természettel összhangban lévő, helyénvaló cselekedetekkel (*kathékonta, officia*) tűnik ki.³⁴⁰ A *constantia* így a mindennapi életvezetés egy módszereként jelenik meg, amely egyrészt magában foglalja az ellenállás (*resistere*) és az alkalmazkodás (*parere*) kettősségét, de másrészt a törekvésre és az előbbre vivő cselekvésre buzdít.³⁴¹ Ebben a kontextusban az *apatheia* is egy dinamikus létformát jelent, amelyben az ember gondolataiban és tetteiben ráhangolódik a gondviselő értelem törekvéseire, illetve gondosan választ a természetnek megfelelő dolgok között.³⁴²

Lipsiusnál a sors fogalma ugyanolyan pogány fogalom, mint a sztoikusoknál. Lipsius, bár nála Isten teljhatalommal bír, és az emberi akarat szabadsága sértetlen marad, nem szól Istennek az emberek iránti szeretetéről, a megváltásról vagy az ember Isten birodalmába kerüléséről.³⁴³ Lipsius az ókori *fatum*-elméletből³⁴⁴ kiindulva építi fel saját rendszerét, míg azonban a sztoikusoknál a sors a tudatos gondviselés, ahogyan ez például Senecánál is olvasható (*Naturales Quaestiones*, II, 45), addig Lipsiusnál megszűnik a *Juppiter-fatum-providentia-natura-mundus* rendszer tagjainak egyenrangúsága és felcserélhetősége:

„De még csak azt sem hitték [a régiek], hogy egy olyan Iuppiter hajigálja kezével a villámokat, amelyet a Capitoliumon és a többi szentélyben tisztelünk: ők is ugyanazt értik Iuppiter alatt, akit a mieink: a világmindenség irányítóját és őrzőjét, a világ lelkét és lélegzetét, ennek a műnek gazdáját és mesterét, akire minden név ráillik. Végzetnek akarod nevezni őt? Nem tévedsz: őtöle függ minden, ő minden okoknak oka. Gondviselésnek akarod mondani? Helyesen teszed: hiszen az ő terve gondoskodik erről a világról, hogy akadálytalanul fejlődjék és bontakoztassa ki tevékenységeit. Természetnek akarod hívni? Nem hibázol: őbelőle teremt minden, az ő lélegzete által élünk. Világegyetemnek akarod hívni? Nem csalatkozol: amit látsz, az mind-mind ő; benne van saját részeiben, megtartva magát és mindazt, ami az

³⁴⁰ Vö. SZEKERES Csilla, *Az oikeiósizmus Seneca filozófiai műveiben = Tempora et mores: Etikai normák és beszédmódok változása Rómában a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. között*, szerk. SZ. Cs., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 141–159, itt: 156.

³⁴¹ Vö. ABEL, i. m., 69, 76; Werner WELZIG, *Constantia und barocke Beständigkeitsidee*, Deutsche Vierteljahrsschrift, 1961/3, 416–432.

³⁴² BENE László, KENDEFFY Gábor, *Hellenisztikus filozófia = Filozófia*, főszerk. BOROS Gábor, Budapest, Akadémiai, 2007 (Akadémiai kézikönyvek), 184.

³⁴³ Vö. Xaver STADLER, *Formen des barocken Stoizismus: Der Einfluss der Stoa auf die deutsche Barockdichtung: Martin Opitz, Andreas Gryphius und Catharina Regina von Greiffenberg*, Bonn, Bouvier, 1976 (Studien zur Germanistik, Anglistik und Komparatistik, 39), 23.

³⁴⁴ Vö. „Tehát az ésszerűség készítet minket annak elismerésére, hogy minden a végzet rendeléséből történik. Végzetnek pedig azt nevezem, amit a görögök *heimarmené*-nek, azaz az okok sorának, láncolatának, mivel az okokhoz fűzve hozza létre magából az esetet. Ez pedig öröktől fogva folytonos, soha el nem múló igazság. Minthogy ez így van, azért semmi sem történt, aminek nem kellett történnie, és hasonlóképpen semmi sem fog történni, aminek előidézhető okai nem rejlenek magában a természetben.” (Cicero, *De divinatione*, I 55, 125), Marcus Tullius CICERO, *A jóslásról*, ford., jegyz. HOFFMANN Zsuzsanna, Szeged, Belvedere Meridionale, 2001 (Belvedere segédkönyvtár, 3), 60; vö. „Fieri igitur omnia fato ratio cogit fateri. Fatum autem id apello, quod Graeci *εἰμαρμένην*, id est ordinem seriemque causarum, cum causae causa nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod cum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non causas id ipsum efficientes natura contineat.” M. Tullii CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, recognovit C.F.W. MUELLER, partis IV vol. II, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1890, 192.

övé. Így látták az etruszok is, és azért mondták, hogy a villámokat Iuppiter küldi, mert nélküle semmi nem történik.”³⁴⁵

Lipsiusnál nem egyazon erő, isteni létező különböző lényegű aspektusairól van szó, hanem egy hierarchikus rendszerről, amelynek tagjai Isten, a gondviselés és a végzet. Lipsius a sztoikusok *fatum* fogalmából kiemeli a mindent teremtő és irányító eredetet, Istent (I, 20), akinek alárendeli a gondviselést és a végzetet. Bár általános tévedésnek ítéli a *fatum* felosztását *fatum mathematicum*-ra, *fatum naturale*-ra, *fatum violens*-ra és *fatum verum*-ra (I, 17), azok részletes kifejtése után (I, 18) írja le a szerinte egyedül érvényes valódi *fatum* fogalmát. Pico della Mirandolára hivatkozva a következőképpen határozza azt meg: a *fatum verum* az okoknak az isteni tervtől függő sorozata és rendje. Saját szavaival kicsit homályosabban, de finomabban így fogalmaz: a *fatum* a gondviselésnek egy megváltoztathatatlan határozata, amely a változékony dolgokban lakozik, és minden egyes dolgot a saját rendje, helye és ideje szerint szilárdan létrehoz (I, 19).³⁴⁶

Ez a sorsértelmezés értekezésünk szempontjából azért mérvadó, mert azáltal, hogy egy konfesszióhoz sem kapcsolódik, és teret enged az értelem, a *ratio* működésének, pontosan válaszolja a flemingi költeményekben megjelenő beszélő orientációs lehetőségeinek háttérét. A *constantia* erényének tárgyalásánál Lipsius kiemeli a *recta ratio* jogosultságát, és ezáltal középpontba helyezi az ember egyéni felelősségét, illetve az ebből adódó szabad akaratot. A külvilág káosza, az állhatatlanság, a bizonytalanság okot ad a ki- és visszavonulásra, de egyúttal arra ösztönöz, hogy az ember életvezetésében rendet valósítson meg.³⁴⁷ Mivel a *fatum* nem szünteti meg a szabad akaratot, az embernek lehetősége van arra, hogy az isteni döntéshez alkalmazkodva, a külső és a belső világ tényezőivel harcba szálljon, azért, hogy életét, és abban önmagát megőrizze (*conservatio sui*).³⁴⁸ Lipsius a szabad akarat működését a *fatummal* való viszonyában a hajó metaforájával szemlélteti: az ember a hajó fedélzetén fel és alá sétálhat, de eközben a legkevesbé sem képes a hajó mozgását jó vagy rossz irányba fordítani. Ehhez hasonlóan a *fatum* hajóján is, amelyen mindannyian utazunk, lehetőségünk

³⁴⁵ Ford. Kopeczky Rita, *SENECA Prózai művei*, ford., jegyz. BOLLÓK János, KOPECZKY Rita, KOVÁCS Mihály, SZÓKE Ágnes, TAKÁCS László, II, Budapest, Szenzár, 2004, 559; vö. „Ne hoc quidem crediderunt, Iovem, qualem in Capitolio et in ceteris aedibus colimus, mittere manu sua fulmina, sed eundem quem nos Iovem intellegunt: rectorem custodemque universi, animum ac spiritum mundi, operis huius dominum et artificem, cui nomen omne convenit; vis illum fatum vocare, non errabis: hic est, ex quo suspensa sunt omnia, causa causarum; vis illum providentiam dicere, recte dices: est enim, cuius consilio huic mundo providetur, ut inoffensus exeat et actus suos explicet; vis illum naturam vocare, non peccabis: hic est, ex quo nata sunt omnia, cuius spiritu vivimus; vis illum vocare mundum, non falleris: ipse enim est hoc quod vides totum, partibus suis inditus, et se sustinens et sua. Idem Etruscis quoque visum est, et ideo fulmina mitti dixerunt a Iove, quia sine illo nihil geritur.” L. Annaei SENECAE *Naturalium Quaestionum libri VIII*, edidit Alfred GERCKE, Stutgardiae, in aedibus Teubneri, 1970, 79.

³⁴⁶ „Fatum enim Verum definitio sive cum illustri Pico: pendentem a divino consilio seriem ordinemque causarum. Sive nostris verbis, obscurius sed subtilius: inhaerens rebus mobilibus immobile providentiae decretum, quod singula suo ordine, loco, tempore, firmiter reddit.” LIPSIUS, *i. m.*, 138.

³⁴⁷ Vö. ABEL, *i. m.*, 74.

³⁴⁸ *Uo.*, 76.

van a szabad akaratunkat ide vagy oda mozdítani, de a szabad akarat nem tudja a *fatum* irányát megváltoztatni, vagy a *fatumot* feltartóztatni (I, 20).³⁴⁹

Lipsius neosztoicizmusa tehát olyan világértelmezési és önmeghatározási háttérrel kínál, amely a determinizmus által megengedett térben aktív cselekvésre szólít fel. A *De constantia*, amelynek elsődleges célja a sztoikus tanok felélesztése, és a 16. századi történelmi, társadalmi és politikai viszonyokra való alkalmazása, nem nyilatkozik konfesszionális kérdésekről. Lipsius a *fatum* és a szabad akarat viszonyának tárgyalásánál is óvatosan jár el, a transzcendencia kérdését egyáltalán nem érinti.³⁵⁰ Ez a konfessziókon felülemelkedő etika párhuzamba állítható a flemingi költeményekben képviselt etikai nézetekkel, amelyek inkább filozófiai, mint evangélikus irányultságúak. Bár Flemingnél, Lipsiusszal ellentétben, erőteljes a keresztény – lutheri – vallás jelenléte, és megfigyelhető a lutheri és a sztoikus etika egybefonódása, a költemények beszélői azonban véleményem szerint nem a *keresztény és sztoikus*, hanem a *sztoikus és keresztény is* szerepében nyilatkoznak.

Fleming a neosztoicizmus fő forrása mellett felhasználta a sztoicizmus alapszövegeit is, visszanyúlt Seneca és Cicero koncepcióira.³⁵¹ Ezen feltevésemet arra is alapozom, hogy a *septem artes liberales* képzésében jelentős szerepük volt az ókori szövegeknek, közöttük az erkölcsfilozófiai értekezéseknek. Fleming Lipsiusnak a sztoikusok filozófiáját felélesztő és értelmező munkáinak ismeretében közvetlenül találkozhatott az eredeti sztoikus gondolatokkal azáltal, hogy Lipsius a szövegeiben sűrűn idézi a görög és a római sztoikusok kijelentéseit és álláspontjait. Ez kifejezetten igaz a sztoikus filozófia fizikáját és ismeretelméletét részletesen bemutató későbbi munkáira, a *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604)³⁵² és a *Physiologia stoicorum* (1604)³⁵³ című művekre. Lipsius a *Manuductio* III. könyvében a sztoikus gondolatok rövid rendszerezését adja, ahol a sztoikus alapelveket értelmezi a sztoikus bölcs tulajdonságait felsorolva. Ezek közül a paradoxonok közül kiemelem azokat az elveket, amelyek kontextusában a flemingi versek beszélőinek sztoikus szerepei kibontakoznak. A sztoikus bölcs ideális állapotának jellemzői: A bölcs mindig egy saját magával, és örömeire szolgál ez az állapot,³⁵⁴ a bölcs még kínzás közben is boldog,³⁵⁵ a bölcs mentes a szenvedélyektől és rendíthetetlen,³⁵⁶ a bölcs nem ítél a látszat

³⁴⁹ „Ut in navi ambulare mihi fas, et per foros discurrere aut transtra, sed nihil minutus hic motus valet ut impediatur eius cursum: sic in fatali hac navi, qua omnes vehimur, currant licet voluntates nostrae et transcurrant, non via eam eijciant aut sistant.” LIPSIUS, *i. m.*, 152, 154.

³⁵⁰ NEUMANN, *Nachwort ...*, *i. m.*, 441.

³⁵¹ KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 134; NEYMEYR, 157. jegyzetben *i. m.*

³⁵² Justi LIPSII, *Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres*, L. Annaeo SENECAE, aliisque scriptoribus illustrandis, Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1604.

³⁵³ Justi LIPSII, *Physiologiae stoicorum libri tres*, L. Annaeo SENECAE, aliisque scriptoribus illustrandis, Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1604.

³⁵⁴ „Sapientem sibi parem et gaudio semper esse”, LIPSIUS, *Manuductionis...*, *i. m.*, 145.

³⁵⁵ „Sapientem vel in tormentis beatum esse”, *Uo.*, 149.

alapján, egyszersmind nem tudatlan, nem csalódik, és nem hazudik,³⁵⁷ a bölccsel semmi nem történik várakozáson felül,³⁵⁸ a bölcs elegendő saját magának, vagyis pusztán önmagával megelégszik.³⁵⁹ Minden a bölcsé, vagyis egyedül őt kell gazdagnak ítélni,³⁶⁰ egyedül a bölcsnek kell szabadnak, mindenki mást szolgának tartani,³⁶¹ a bölcs Istenhez hasonló,³⁶² a bölcs mindent helyesen tesz, még az ujja kinyújtásakor is, és vétkek nélküli.³⁶³ A bölcsök csak egymás között barátok, csak a tudók (a bölcsök) szeretnek,³⁶⁴ egyedül a bölcs szép, nemes, jó polgár, hivatalnok, jós, szónok, etc.,³⁶⁵ a bölcsre nem hat a jogtalanság, az örület és a mámor.³⁶⁶ A bölcs nem bocsájt meg és nem szánakozik,³⁶⁷ a bölcs bármikor vállalhatja a halált, bármikor illik hozzá ez, és bármikor kell is vállalnia, méghozzá sztoikus döntés alapján.³⁶⁸

A sztoikus világlátás alkalmas arra, hogy a viláértelmezés és az önmeghatározás dualizmusát bemutassa. A flemingi versek beszélőinek önmeghatározása a sztoikus tradíció előterében bontakozik ki, pontosabban az *oikeiōsis* tanának elvei alapján. Az odaadás, az odafordulás elmélete,³⁶⁹ a „hozzám tartozik” elmélet³⁷⁰ az alapja az önmegalkotásnak, ugyanis ebből fejlődik ki az állhatatosság.³⁷¹ Az *oikeiōsis* terminusa pontosan nem lefordítható, esetenként körülírható.³⁷² Fleming költészete szempontjából a sztoikusok által is különféleképpen és eltérő hangsúlyokkal magyarázott *oikeiōsis*-elméletből a következő aspektusokat tartom kiemelendőnek. Az *oikeiōsis* elméletében, amelyet a *consensus omnium* a sztoikusok eredeti elméletének tart,³⁷³ a filozófusok azt vezették le, hogy az ember hogyan jut el az elemi természeti javakra irányuló törekvéstől a legfőbb jóra irányuló törekvésig.³⁷⁴ Ennek a törekvésnek a célja mind az individuális, mind az egyetemes természettel való harmónia

³⁵⁶ „Sapientem apathem et inperturbabilem esse”, *Uo.*, 151.

³⁵⁷ „Sapientem non opinari, itemque non ignorare, non fallere, non mentiri”, *Uo.*, 161.

³⁵⁸ „Sapientem nihil praeter opinionem evenire”, *Uo.*, 164.

³⁵⁹ „Sapientem sibi sufficere, sive se solo contentum esse”, *Uo.*, 166.

³⁶⁰ „Omnia sapientis: et solum divitem censendum”, *Uo.*, 168.

³⁶¹ „Solum sapientem liberum, ceteros omnes servos censerem”, *Uo.*, 172.

³⁶² „Sapientem Deo parem”, *Uo.*, 177.

³⁶³ „Sapientem omnis recte facere, etiam digitum exserendo, sine peccatis esse”, *Uo.*, 180.

³⁶⁴ „Sapientes soli inter se amici, soli amare gnari”, *Uo.*, 181.

³⁶⁵ „Solum pulchrum, nobilem, civem, magistratum, vatem, rhetorem et plura esse”, *Uo.*, 184.

³⁶⁶ „Non iniuria affici, non insania, non ebrietate”, *Uo.*, 188.

³⁶⁷ „Non ignoscere, non misereri”, *Uo.*, 190.

³⁶⁸ „Sapientem sumere aliquando mortem posse, decere, debere, ex Stoico quidem decreto”, *Uo.*, 199.

³⁶⁹ Vö. *Filozófia*, kiad. Peter KUNZMANN, Franz-Peter BURKARD, Franz WIEDEMANN, Budapest, Berlin, Springer, 1996 (SH atlasz), 57.

³⁷⁰ Vö. BENE, KENDEFFY, 342. jegyzetben *i. m.*, 181.

³⁷¹ Vö. SCHMIDT, 157. jegyzetben *i. m.*, 231.

³⁷² Vö. SZEKERES Csilla, *Az oikeiōsis elmélete Rómában: Cicero = Tempora et mores: Etikai normák és beszédmódok változása Rómában a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. között*, szerk. SZ. Cs., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 93–137, itt: 96–97.

³⁷³ *Uo.*, 108.

³⁷⁴ *Uo.*, 109.

(*homologia, concordia*), amely célt természetesen csak a bölcs érhet el.³⁷⁵ Szekeres Csilla az *oikeiós* elméletének cicerói és senecai értelmezéséről írott tanulmányaiban³⁷⁶ kiemeli a *natura* központi szerepét, és nyomatékosítja a sztoikus tanokban az egyetemes természet működésének hangsúlyozását. Az *oikeiós*-elméletben megjelenő törekvési aspektus (*hormé, appetitus*), amelynek az irányát a természet határozza meg, adja a vizsgálatomnak azt a kapcsolódási pontját, ahol a sztoikus *oikeiós* mint valami vagy valaki iránti vonzódás, mint odafordulás³⁷⁷ összekapcsolódik a lipsiusi *recta ratio*-n és szabad akaraton alapuló cselekvéssel. Az értekezés a költői nyelvben létrejövő beszélő önmeghatározását abból az aspektusból kívánja vizsgálni, hogy a máshoz, az idegenhez való odafordulásban, a másra, az ismeretlenre, az újra való törekvésben, illetve ezen folyamatokban mint tapasztalásokban hogyan konstruál egy szubjektumot. Ebben az összefüggésben tartom fontosnak az autonómia megvalósításának, illetve az *eleutheria* elérésének Epiktétosnál hangsúlyosan megjelenő, központi kérdését. A szabadság a filozófus értelmezésében nem azt jelenti, hogy az ember a külső és a belső tényezőktől függetlenül tud dönteni, hanem a függőségen és a meghatározottságon, vagyis az isteni renden belül³⁷⁸ képes a külső világtól elhatárolódva a belső világban összhangra lelni. A sztoicizmusnak éppen ez a meglátása – miszerint fontos a külső és a belső világ megkülönböztetésének képessége, a hatalmunkban lévő dolgok és a hatalmunkban nem lévő tényezők elválasztása, és a magunk felé fordulás – mint a belső világ formálásának pszichológiai technikája válik jelentőssé az újplatonizmusban és a kereszténységben.³⁷⁹ A sztoikus tradícióból az értekezés számára éppen ez a gondolatmenet válik fontossá, mivel a befelé fordulás, az önismeret ad lehetőséget arra, hogy a beszélő én magába fordulva, és magából felépítve határozza meg önmagát. Míg Lipsiusnál a cselekvés a feltétele annak, hogy az ember később visszavonulhasson, a flemingi beszélők esetében úgy tűnik, hogy ők a cselekvésben igyekeznek megvalósítani a nyugalmat.

A fenti kitekintés után röviden kívánom bemutatni azt a verset, amelyet a sztoikus tradícióban megalkotott én-beszélő illusztrálására legtöbbször vizsgáltak, és értelmezték azt az önmegszólító beszédnek, az önfegyelem kifejlesztésének, a szubjektum konstitúciójának,

³⁷⁵ *Uo.*, 103.

³⁷⁶ SZEKERES, *Az oikeiós elmélete Rómában...*, i. m.; SZEKERES, *Az oikeiós Seneca filozófiai műveiben...*, i. m.

³⁷⁷ SZEKERES, *Az oikeiós elmélete Rómában...*, i. m., 97.

³⁷⁸ „Vezess, Zeus, és Te, Sors, bárhová is szántatok engem. Zúgolódás nélkül követlek benneteket. Ha nem akarnék, gyáva volnék, és mégis engedelmeskednem kellene.” (Epiktétos, *Enkheiridion*, 53) ΕΠΙΚΤΕΤΟΣ, i. m., 69.

³⁷⁹ *Filozófia*, főszerk. BOROS Gábor, Budapest, Akadémiai, 2007 (Akadémiai kézikönyvek), 196.

az autonómiára való igénynek és az identitáskeresésnek a kontextusában.³⁸⁰ Az értekezés kérdésfelvetésének megválaszolására, a beszélők önmeghatározási módozatainak vizsgálatához azonban olyan verseket választok, amelyek nem a legismertebb, a legtöbbet idézett és számos alkalommal interpretált költemények. Ahhoz azonban, hogy az 5.2 – 5.4 fejezetekben vizsgált szövegeken bemutathassam azt, hogy Fleming egyediségét és különállóságát a korszak irodalmában nem csupán egyes szerelmes és létösszegző verseinek köszönheti, szükséges azokat a köztudat és a kutatás által legjobbaknak és legsikerültebbeknek titulált költeményekkel részben összevetni.

An Sich (Son. III, 26)

Sey dennoch unverzagt. Gieb dennoch unverlohren.
Weich keinem Glücke nicht. Steh' höher als der Neid.
Vergnüge dich an dir / und acht es für kein Leid /
hat sich gleich wieder dich Glück' / Ort / und Zeit verschworen.

5 Was dich betrübt und labt / halt alles für erkohren.
Nim dein Verhängnüß an. Laß' alles unbereut.
Thu / was gethan muß seyn / und eh man dirs gebeut.
Was du noch hoffen kanst / das wird noch stets gebohren.

10 Was klagt / was lobt man doch? Sein Unglück und sein Glücke
ist ihm ein ieder selbst. Schau alle Sachen an.
Diß alles ist in dir / laß deinen eiteln Wahn /

und eh du förder gehst / so geh' in dich zurücke.
Wer sein selbst Meister ist / und sich beherrschen kan /
dem ist die weite Welt und alles unterthan.³⁸¹

Az *An sich* című szonett első pillantásra olyan önmegszólító versnek tűnik, amely retorikai és poétikai előírásoknak megfelelő, normakövető struktúrát mutat. A címben megfogalmazódik az önmegszólítás szituációja, az „én” a beszélő és a beszéd címzettje, megszólítottja is egyben. Az „én” látszólag megkettőzi magát, és így egy önmagát dialogikusan reflektáló „én”-né válik. A „te”, a megszólított másik „én” a támaszt kereső „én” szerepében jelenik meg, míg a beszélő „én” tanácsot adva etikai programot vázol fel, és ideális életvezetési stratégiát ajánl. Az ideális életvezetési tanácsok a sztoikus tradíció bölcsességei, és azokat az alapelveket fogalmazzák meg, amelyeket a megszólított „én”-nek a külvilággal való konfrontációban követnie kellene. Az első kvartettben a külvilág zavaró faktoraként

³⁸⁰ Vö. Ingrid SCHÜRK, „*Sey dennoch unverzagt*“: *Zwei barocke Sonette von der Bewältigung des Schicksals = Aus der Welt des Barock*, dargestellt von Richard ALEWYN, Stuttgart, Metzler, 1956, 56–68; Wilhelm KÜHLMANN, *Selbstbehauptung und Selbstdisziplin: Zu Paul Flemings An Sich = Gedichte und Interpretationen: 1, Renaissance und Barock*, hrsg. von Volker MEID, Stuttgart, Reclam, 1982, 160–166; BAUER, 157. jegyzetben *i. m.*; FLIEDL, 157. jegyzetben *i. m.*; NEYMEYR, 157. jegyzetben *i. m.*; KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 134; Ulrich KINZEL, *Projekt und Spiegel: Fleming und Gryphius 'über sich selbst' = An den Rändern der Moral: Studien zur literarischen Ethik*, hrsg. von U. K., Würzburg, Königshausen und Neumann, 2008, 78–88; NEYMEYR, 280. jegyzetben *i. m.*

³⁸¹ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 472.

megjelenik az esetleges, ambivalens, állhatatlan és befolyásolhatatlan *fortuna*, aki mint jó- és balszerencse veszélyezteti a lelki nyugalmat. A második kvartettben ehhez a *fatum* is csatlakozik, amely a *fortuna*val szemben a szükségyszerű kauzalitást, a természetszerű elrendeltséget jeleníti meg. Ezekkel a külvilág zavaró tényezőit megszemélyesítő, szinte emberi cselekedeteket végrehajtó erőkkel szemben, amelyek összeesküdnek az ember ellen („hat sich ... wieder dich Glück ... verschworen”), a megszólított és a tanácskérő pozíciójában lévő „én”-nek a *constantia* erényével kellene védekeznie. A rendíthetetlen és nyugodt állapotot az „én” akkor tudja megvalósítani, ha nem adja fel a harcot, küzd az affektusokkal szemben („unverzagt”, „unverloren”), nem próbálja elkerülni a végzetét („weich keinem Glücke nicht”, „nim dein Verhängnüß an”), semmit sem bán meg („laß’ alles unbereut”), a jó és a rossz dolgokat hasonlóan fogadja („acht es für kein Leid”, „was dich betrübt und labt, halt alles für erkohren”), tehát önmagával megelégedettnek kell lennie, az *autarkeia* erényét kell elérnie („vergnüge dich an dir”). Az elmét és a lelket veszélyeztető affektusokat úgy lehet elkerülni, ha az ember a *fatum* működését elfogadva tudja, hogy a dolgok rendje időben is rögzített (7–8. sor). Ennek az állapotnak az eléréséhez pedig az ember önmagába visszatérése az egyetlen módszer („eh du förder gehst, so geh’ in dich zurücke”). A kontemplációban, a külső és a belső világ azonos rendszerének felismerésében („diß alles ist in dir“), a *constantia*, a *tranquillitas animi* és az *autarkeia* erényeit birtokolva válhat az „én“ önmaga és a világ mesterévé, irányítójává (13-14. sor).³⁸²

A szonett látszólag messzemenően követi az opitzi poétikában a szonett műfajára előirányzott elveket, versmértéke hatos jambusokból álló alexandrinus. A rímséma azonban nem az opitzi szabályoknak megfelelő abba abba ccd eed képletet mutat, illetve nem csupán egy kis módosulás figyelhető meg a tercetteknel (ccd ede), ahogyan ez más szonettek esetében előfordul,³⁸³ hanem a rímek a következőképpen alakulnak: abba acca dee dee. A beszélő én retorikai érvelésének jól szerkesztettségét támogatja a kvartettek és tercettek antitetikus felépítése, és a két tercett közötti határátlépés enjambement-nal, amely az alexandrinusnak

³⁸² Vö. „Ha ebből a sárfészekből abba a magasztos magasságba emelkedünk, ott lelki nyugalom s minden tévedés elűzése után tökéletes szabadság vár reánk. Azt kérded, milyen az? Olyan, hogy sem emberektől, sem istenektől nem félünk. Sem aljas, sem mértéktelen dolgot nem akarunk. Önmagunk gyakoroljuk a legfőbb hatalmat magunk fölött. Megbecsülhetetlen jó önmagunkévá lenni.“ Lucius Annaeus SENECA, *Erkölcsei levelek latinul és magyarul*, ford. BARCZA József, Budapest, Franklin, 1906 (Görög és latin remekírók, 27), I, 523; vö. „Expectant nos, si ex hac aliquando faece in illud evadimus sublime et excelsum, tranquillitas animi, et expulsis erroribus absoluta libertas. Quaeris quae sit ista? Non homines timere, non deos: nec turpia velle, nec nimia: in se ipsum habere maximam potestatem. Inaestimabile bonum est, suum fieri.” (Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, 75, 18) L. Annaei SENECAE philosophi *Opera omnia ad optimorum librorum fidem accurate edita*, Lipsiae, ex officina Caroli Tauchnitii, 1832, III, 210.

³⁸³ Michael LUDSCHEIDT, *Paul Flemings Revaler Gelegenheitssonette = Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallin in der Frühen Neuzeit: Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region*, hrsg. von Mari TARVAS, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2011, 27–44, itt: 43.

ritmikus mozgalmasságot kölcsönöz. A szöveg hármas belső felosztottságú lesz, és az argumentációs struktúra az utolsó verssorban olvasható csattanóra irányul.

A vers korábbi értelmezéseiről elmondható, hogy a vizsgálatok többsége a sztoikus háttérelemek struktúrájára, a sztoikus és neosztoikus források felhasználására irányult,³⁸⁴ illetve annak bemutatására, hogy hogyan építi fel a megszólaló én az ideális és utópisztikus „bölc” állapotot, hogyan bontakozik ki a szöveg mint önbuzdító és önfegyelmező monológ.³⁸⁵ Vizsgálatuk alapján a szöveg retorikailag és poétikailag olyan kulturális szubjektumot inszenál, aki az etikai és társadalmi normakánonnak megfelelően bontakozik ki. Ez a szubjektum egy ideális helyzetben lévő én, akinek az önmagában állása és önállósága mint reflexió valósul meg. Barbara Bauer próbál túllépni az én megkettőződésének elméletén, ő egy természetes énről és egy kulturális énről beszél,³⁸⁶ ahol az egyik referenciapont a múlandó testben élő én, a másik pedig az írásban rögzített költői én.³⁸⁷ A verset szereplírának tekintve hangsúlyozza, hogy a mulandósága miatt elbizonytalanodó természetes én a kulturális felülírásban, a retorikai aktusban alkotja meg magát mint ideális szubjektumot.³⁸⁸ Konstanze Fliedl olvasatában³⁸⁹ nem a lírai én önmagáról szóló beszéde, hanem a vers mint önreflexív költemény jelenik meg, amely – ahogyan a cím is megelőlegezi – önmagával beszél. Fliedl rámutat a költemény látszólagosan szimmetrikus tengelyének eltolódására, amely a szemantikai többértelműségen, és az antitézisek oppozícióinak egyenetlenségén alapul.³⁹⁰ Ez az eltolódás nem csupán a barokk bináris logikáját kérdőjelezi meg, hanem az önmagát dialogikusan reflektáló én pozícióját is áthelyezi: az esztétikai szubjektumról van szó, a költőről, és annak tárgyáról, a versről.³⁹¹

Fliedl gondolatmenetét követve érdemes az *An sich* beszélői struktúráját feltárni, és megvizsgálni azt, hogy milyen beszélő jelenik meg a szemantikai és retorikai eltolódásban. Az egyes szám első személyű beszélő megszólalásával – és nem egy „te” megszólításával – dialógusba helyezi önmagát,³⁹² miközben közönsége felé fordul az *apostrophé* alakzatában. Az imperativusok kimondásával megidézi a „te” hangját, amely éppen elnémult és teret adott az „én” hangjának. A megidézett „te” objektíváló funkciót hordoz, mindenkit magában foglal,

³⁸⁴ NEYMEYR, 280. jegyzetben *i. m.*

³⁸⁵ KÜHLMANN, *Selbstbehauptung und Selbstdisziplin...*, *i. m.*; BAUER, 157. jegyzetben *i. m.*, KINZEL, *Projekt und Spiegel...*, *i. m.*

³⁸⁶ BAUER, 157. jegyzetben *i. m.*, 118.

³⁸⁷ *Uo.*, 119.

³⁸⁸ *Uo.*, 119.

³⁸⁹ FLIEDL, 157. jegyzetben *i. m.*

³⁹⁰ *Uo.*, 646.

³⁹¹ *Uo.*, 647.

³⁹² „A dialógus – a szóváltás – a nyelv legtermészetesebb formája. Mi több: még egyetlen beszélő hosszadalmas megnyilatkozásai [...] is csak külső formájukat tekintve monologikusak. Lényegük, értelmi és statisztikai felépítésük szerint viszont dialogikusak.” Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Mi a nyelv?* = UŐ, *A beszéd és a valóság: Filozófiai és beszédelméleti írások*, Budapest, Gondolat, 1986, 148.

aki a vers olvasásakor a pragmatikai én pozíciójába helyezkedik.³⁹³ Így már a beszélő első mondatában kitágul a „te” hangjának tere, túlnyúlik a beszélő egyik hangjának, a „te” hangjának a szintjén, túlnyúlik a beszélő megszólalásának szintjén, az absztrakt befogadó és a reális befogadó irányába mutat. Ha az *apostrophé* értelmezésében Jonathan Cullert követjük, akkor az odafordulás és a „te”-hang megidézésének aktusában fontos jellemző az, hogy a beszélő az *apostrophé* idejében helyezi el a megszólítottat.³⁹⁴ A beszélő megszólalása teremti az „én” és a „te” hangjait, az „én” hangja nem egy már a múltban is létező, eleve adott, elbeszélhető „te” hangjára reflektál. A „te” hangját a beszélő úgy idézi meg, hogy a beszélő én hangjának kijelentéseiben engedi a „te”-t ex negativo kibontakozni. Az én hangjának első két mondatában szereplő „dennoch” szócska adná meg a beszélői én kijelentésének koordinátáit, de sem időben, sem térben nem tudja szituálni magát. A „dennoch” szócska egyúttal a „te” hangjának elsődleges evokáló eszköze, a „mégis” állapota teszi szükségessé a „te” hangjának mint opozíciónak az előhívását. Az „én” tizenhárom imperativusban evokálja a „te” hangját, és felszólításaival a sztoikus bölcs szerepébe helyezi magát, miáltal a nem megszólaló „te” hangja a segítségkérő szerepébe kerül. Az „én” hangjának tanácsadó beszéde azonban nem megfelelően felépített, szemantikai és szintaktikai elcsúszások, felülírások és kioltások figyelhetőek meg a tanácsadás beszédaktusában. Az „én” hangja a sztoikus bölcs szerepében bizonytalan, amit azzal is kifejez, hogy a javasolt elveknek és cselekedeteknek nem az aktív és pozitív oldalát emeli ki, hanem tagadó formában fogalmaz: „unverzagt”, „unverloren”, „keinem Glücke”, „kein Leid”. Ezzel a gyakorlattal az „én” hangja nem megerősíti, hanem gyengíti a látszólag meggyőző beszéd retorikai hatását. Az egymással ellentétes szemantikai elemek hol az alexandrinus két kolónjára vannak elosztva, hol pedig egy kolónon belül található az opozíció. Egy kolónba vonja össze a beszélő az alábbi ellentétpárokat: „was dich betrübt und labt” (5. sor), „was klagt, was lobt man doch” (9. sor), „sein Unglück und sein Glücke” (9. sor), „diß alles ist in dir” (11. sor),³⁹⁵ míg az „ein jeder selbst. / Schau alle Sachen an” (10. sor) és az „eh du förder gehst / so geh’ in dich zurücke” (12. sor) sorokban a megszokott módon helyezkedik el az antitézis. A szemantikailag ellentétes fogalmak nem határolódnak el egyértelműen: a „Glück” állhat ellentétben a „Leid” vagy az „Unglück” fogalmaival, mint jószerencse (9. sor), de jelentheti a *fortunat* (2. sor és 4. sor) és a *fatumot* is (2. sor). Ezáltal a „Verhängnis” és a „Glück” fogalmai egymásba olvadnak, és nehezen különböztethetőek meg egymástól a különböző funkcióik. A „Vergnüge

³⁹³ Vö. „Das Du hat [...] eine objektivierende Funktion, es schließt jeden ein, der sich dem Gedicht öffnet.” Fritz LOCKEMANN, *Gedanken über das lyrische Du = Volk, Sprache, Dichtung: Festgabe für Kurt Wagner*, hrsg. von Karl BISCHOFF und Lutz RÖHRICH, Gießen, Schmitz, 1960 (Beiträge zur deutschen Philologie, 28), 96. Idézi: BURDORF, 184. jegyzetben *i. m.*, 208.

³⁹⁴ Jonathan CULLER, *Apostrophé*, Helikon, 2000/3, 370–389, itt: 383.

³⁹⁵ Vö. FLIEDL, 157. jegyzetben *i. m.*, 646.

dich” állapot állhat oppozícióban a „Leid”-del, de semleges értelemben a kényelem és kellemesség epikureus állapotát is jelentheti.³⁹⁶

Az „én” hangja a sztoikus bölcslet játszva a „te” hangján kívül megidéz még egy hangot, az „ő” hangját, amely egy gnómius „ő” hangja, aki szentenciaszerűen és örökérvényűen fogalmazza meg azt, amit az „én” tanácsadó beszédében felvázolt. A „Sein Unglück und sein Glücke /ist ihm ein ieder selbst” (9-10. sor) és a „Wer sein selbst Meister ist / und sich beherrschen kan / dem ist die weite Welt und alles unterthan“ (13-14. sor) szentenciákat az „én” az „ő” hangjának megidézésével építi be beszédébe, hogy megerősítse és alátámassza az eddig mondottakat. De nem készíti elő az „ő” hangjának megszólalását, az első szentenciát egy cezúra után odaaveti, és a „klagen“, a „loben“ és a „lassen“ performatív igék háromszögébe helyezi. A panaszra és a dicsőretre vonatkozó retorikai kérdés, és a „hagyd” felszólítása elveszik a szentenciaként működni kívánó érv erejét, amelyet az utolsó két sorban idézett bölcs gondolat sem tud már semlegesíteni. A „Was klagt / was lobt man doch?” kérdése nem csupán a beszélő én sztoikus hangjának a kérdése, hanem a beszélőnek a saját megszólalására vonatkozó kérdése. A beszélő megszólalása nem egy tanácsadó és ösztönző beszéd az „én”, a „te”, a „mi”, vagy a „ti” számára, hanem egy panasz, amely során a beszélő gondolataiban, szavaiban és mondataiban ide-oda ugrál, és nem tudja felépíteni mondanivalóját. Az első mondatokban lévő két „dennoch” így kapcsolódik össze a 8. sorban kétszer kimondott „noch” határozóval, és kioltja a „mégis” funkciójában szükséges és lehetséges cselekedeteket, mert a „még” és a „még mindig” állapotáról van szó, amelyet nem lépett át, és nem hagyott maga mögött a beszélő. Az *An sich* beszélője megszólalásában három különböző hangot evokál, a tanácsadó szerepben lévő „én”, a tanácskérő szerepben lévő „te”, és a gnómius „ő” hangjait. Ezeknek a hangoknak a konstellációjában határozza meg magát, és építi fel a tanácsot kérő, a tanácsot adó és a mindent tudó elemeiből önmagát. De beszédében az evokált hangok elbizonytalanodnak, határaik, idejük és terük nem meghatározott, és kijelentéseikkel nem erősítik, hanem gyengítik egymást. A sztoikus „én” hangja nem valósítja meg szerepét, nem tud meggyőző lenni, még azáltal sem, hogy maga az „én” hangja hívja létre a másik két hangot, a „te” és az „ő” hangját.

A vers beszélője a decentráltságban, a dezorientációban, és az emiatti panaszban mint performatív aktusban határozza meg magát. A beszélő által létrehozott szubjektum nem egy széthasadt, hanem egy önmagát megalkotni nem tudó szubjektum, aki az önmegalkotás performatív aktusában létezik. A beszélő mint a *δόξα* (*opinio*) perszonifikációja jelenik meg, aki a „lass deinen eiteln Wahn“ (11. sor) aktusában viszi színre önmagát.

³⁹⁶ *Uo.*, 646.

A beszélő bizonytalan önmegalkotását nyomatékosítja még az „unbereut” (6. sor) kifejezés keresztény konnotációja is, amelynek „nem panaszozni” jelentése így kiegészülhet a megbánás aspektusával. A szövegben színrevitt sztoikus felépítmény diskurzusa mellett hiányként és ki nem mondva jelen van a lutheri *homo interior* képe. A sztoikus ember önmaga felé fordulása kiegészül a keresztény ember megtérésével önmagába, és ez megnyitja a belső ember (*innerlicher Mensch*)³⁹⁷ beszélői hangját mint idézhető hangot. Luther a *homo interior* jellemzőit a *Von der Freiheit eines Christenmenschen* című traktátusában tárgyalja. A keresztény ember kettős természetéből kiindulva³⁹⁸ fogalmazza meg a keresztény ember feladatát, és tesz különbséget a belső és a külső ember szükséges cselekedetei között. A befelé fordulás előhívja a keresztény szabadság lutheri szólamait:

„A keresztény ember szabad ura mindennek és nincs alávetve senkinek. A keresztény ember készséges szolgálja mindennek és alá van vetve mindenkinek”.³⁹⁹

Míg a sztoa számára a *logos* a világ részeit áthatja, a világ részeiben létezik és azokat a céltudatos gondviselés által irányítja, addig a keresztény Isten mint teremtő a világ fölött áll és teljhatalommal irányít. Bár mindkét tanítás számára fontos az egyén befelé fordulása, a sztoikus bölcs célja az önmaga felé irányuló meg- és felszabadítás, a lutheri keresztény számára ellenben az önmagától való megszabadulás, vagyis a külső ember megfékezése a vágyott állapot. Luther megfogalmazásában

„... a lélek mindent nélkülözhet, kivéve Isten igéjét, amelyen kívül semmi más nem segít rajta. Az ige birtokában pedig gazdag, semmi hiányt nem szenved, mert az ige az élet, igazság, világosság, igazságosság, üdvösség, öröm, szabadság, bölcsesség, erény, kegyelem, dicsőség és minden jó ígérete felmérhetetlen gazdagsággal.”⁴⁰⁰

A benső keresztény embernek elegendő a hite, nincs szüksége cselekedetekre,⁴⁰¹ de a külső ember, vagyis a testben élés megköveteli a cselekvést. Amennyiben tehát a keresztény ember szabad, semmit sem kell tennie, független, a maga ura, amennyiben szolga, szabad akaratából

³⁹⁷ Martin LUTHER, *Von der Freiheit eines Christenmenschen, Von weltlicher Obrigkeit, Sermon von den guten Werken*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2004³, 7.

³⁹⁸ „... ein jeglicher Christenmensch ist zweierlei Natur, geistlicher und leiblicher. Nach der Seele wird er ein geistlicher, neuer, innerlicher Mensch genannt, nach dem Fleisch und Blut wird er ein leiblicher, alter und äußerlicher Mensch genannt.” *Uo.*, 7.

³⁹⁹ LUTHER Márton *Négy hitvallása*, ford., bev. PRÖHLE Károly, Budapest, Magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1996², 33, vö. „Ein Christenmensch ist ein freier Herr über alle Dinge und niemand untertan. Ein Christenmensch ist ein dienstbarer Knecht aller Dinge und jedermann untertan.” LUTHER, *Von der Freiheit...*, i. m., 7.

⁴⁰⁰ LUTHER Márton *Négy hitvallása...*, i. m., 35–36; vö. „... die Seele kann alles Dinges entbehren außer dem Worte Gottes, und ohne das Wort Gottes ist ihr mit keinem Ding geholfen. Wo sie aber das Wort hat, bedarf sie auch keines anderen Dinges mehr, sondern sie hat in dem Wort genug Speise, Freude, Friede, Licht, Kunst, Gerechtigkeit, Wahrheit, Weisheit, Freiheit und alles Gut überschwenglich.” LUTHER, *Von der Freiheit...*, i. m., 8–9.

⁴⁰¹ „an dem Glauben ein Christenmensch genug hat; er bedarf keines Werkes mehr, so ist er gewißlich entbunden von allen Geboten und Gesetzen; ist er entbunden, so ist er gewißlich frei. Das ist die christliche Freiheit, einzig der Glaube ...” LUTHER, *Von der Freiheit...*, i. m., 12.

cselekednie kell.⁴⁰² Ezt a hitből folyó szabadságot és szolgálatot az építő szeretetben kell gyakorolni.⁴⁰³ Ezek a lutheri gondolatok azon a ponton érintkeznek a neosztoikus etikai tanokkal, hogy az ember felelősségét hangsúlyozva a helyes életvezetésre és cselekvésre ösztönöznek.

Ha értelmezésemben bevonom a *homo interior* fent vázolt diskurzusát, akkor ez egyrészt megkérdőjelezi az „én”-hang sztoikus szerepvállalásának helyességét, másrészt pedig nyomatékossítja a beszélő megszólalását mint cselekvést, amely az önmeghatározásra irányul.

⁴⁰² „Wo er [der Christenmensch] frei ist, braucht er nichts zu tun; wo er Knecht ist, muß er allerlei tun.” LUTHER, *Von der Freiheit...*, i. m., 18.

⁴⁰³ Vö. LUTHER Márton *Négy hitvallása...*, i. m., 67–73.

5.2 A beszélő a szeretet tapasztalatáról szóló beszédben

„Novit enim is, quod qui nihil cognovit, nihil amat, et homo plane ignarus, nihil intelligit, et ad nullam rem utilis, negligatur, e contra, qui intelligit, amat, cupit, animadvertit, laborat ac discit. [...] quanto plus autem scientia ac cognitio alicuius rei crescit, eo magis amor erga eam augetur.”⁴⁰⁴ (Paracelsus, *Labyrinthus medicorum errantium*, 9)

Az előző fejezetben tárgyalt önmagunk felé fordulás, a törekvésben megnyilvánuló *oikeiōsis* és a cselekvésben megnyilvánuló szabadság kapcsolatba állíthatóak olyan elementárisan emberi cselekedetekkel, és egyben emberi történésekkel, amelyek kontextusában lehetőség nyílik a beszélő önmeghatározására azáltal, hogy a mással való viszonyában megtapasztalja és kijelöli határait.

Fleming költeményei esetében kézenfekvő, hogy a szerelmi költészetét, amely az irodalomtörténeti kutatásnak máig kedvelt vizsgálati területe, kell először közelebbről megvizsgálni. A vizsgálat kérdése arra irányul, hogy a beszélő hogyan alkotja meg magát a szerelem tapasztalatáról szóló beszédben, milyen szubjektumot hoz létre megszólalásában. A szerelem megtapasztalásának és tapasztalatának problémafelvetését számomra az is indokolja, hogy a szeretet, amely magában foglalja a szerelmet, a barátságot és az Isten iránti szeretetet is, szintén egyfajta törekvést jelent – amelynek iránya és indoka igen különböző lehet –, és az önmegalkotás folyamatának fontos része. A szeretet mint vágyódás és törekvés elsősorban az *erōs* és a *philia* fogalmait hívja elő. Vizsgálatunk szempontjából a platóni szerelem és szeretet, ill. az aristotelési barátság fogalmak játszanak döntő szerepet. Mindkét fogalom valamiféle vágyakozást és vonzalmat jelöl, az érzéki, ill. az érzékhez nem kötődő vágyat, s míg az *erōs* lehet egyoldalú vonzalom is, a *philia* a kölcsönösségen alapul. Amit Platónnál és Aristotelésnél barátságnak fordítanak, a *philia* tulajdonképpen szeretetet jelent, a platóni *Lysis philia* fogalma, amely fogalom meghatározásának középpontjában a vágy, az *epithymia* áll, lényegi azonosságot mutat a *Phaidros* és a *Symposion* dialógusok *erōs* fogalmával, ahogyan ezt Joó Mária is hangsúlyozza Platón *philia* fogalmát vizsgálva.⁴⁰⁵ A szeretet, a szerelem és a barátság feltételei annak, hogy az élet különböző szférái egységben működjenek, a harmónia

⁴⁰⁴ Saját fordításomban: Megértette ugyanis, hogy aki semmit nem ismert meg, az semmit nem szeret, és a teljesen tudatlan ember semmit nem ért meg, és aki semmilyen dologra nem használható, azt megvetik. Ezzel szemben, aki megért, az szeret, vágyódik, odafigyel, törekszik és tanul. [...] Mennél jobban növekszik valamely dolog iránti tudás és megismerés, annál inkább növekszik az iránta való szeretet. *Labyrinthus medicorum errantium* D. Theophrasti PARACELSI cum adjunctis, Noribergae, apud Valentinum Neuberum, impensis Bernhardi Vischer, anno 1553, G3v, G4r.

⁴⁰⁵ JOÓ Mária, *The Concept of Philia in Plato's Dialogue Lysis*, Acta Antiqua Hungarica 40(2000), 195–204. Ezt támasztja alá Hermann Schmitz és Mogyoródi Emese érvelése is, vö. Hermann SCHMITZ, *Die Liebe*, Bonn, Bouvier, 1993, 16; MOGYORÓDI Emese, *Akhilleusz és Szókratész: Morálpszichológia és politikafilozófia a görög archaikus és klasszikus korban*, Budapest, Gondolat, 2012, 114.

meglétét előmozdító, ill. szavatoló folyamatok és állapotok. A *philia* egybeköt, az *erős* közvetít, és kapcsot jelent az ég és a föld, a test és a szellem között, azáltal, hogy kibontakoztatja az ember erre vonatkozó képességeit és lehetőségeit a közösség vonatkozásában.

Fleming költészetéből értekezésemben két verset választottam ki részletesebb elemzésre, amelyekben a szeretet megtapasztalása, a szeretés folyamata, illetve a szeretet tapasztalata mint eredmény adják azt a kontextust, amelyben a beszélő megszólal. A szereteten belül külön vizsgálom a szerelmet és a barátságot, amelyek egyike sem választható el az Isten iránti szeretet együttes tárgyalásától. Mind a szerelem állapota, mind a barátság állapota összefonódik az Istenre irányuló vágygal, amelynek példáját az újplatonikus szerelemfilozófiákban követhetjük nyomon.⁴⁰⁶ A flemingi beszélő egyszerre játszik platóni, illetve aristotelési és újplatonikus szólásokat. Emiatt szükségesnek tartom, hogy azon költemények bemutatása előtt, amelyekben konkrétan a beszélő önmeghatározását vizsgálom, röviden felvázoljam azt, hogy milyen beszélői szerepek jelennek meg általánosan a szerelmet és a barátságot reflektáló költeményekben. A beszélői szerepek az ókori és a reneszánsz korabeli szeretetértelmezések diskurzusában jönnek létre. Fleming számára a szerelmi diskurzusok követése terén is Opitz a mérvadó, a reneszánsz mindkét prominens szerelemmodelljének, mind a petrarkista, mind a újplatonista hagyománynak a követésében.⁴⁰⁷ Habár Opitz nem sok Petrarca-sonettet fordított le,⁴⁰⁸ poétikájában hangsúlyozza Petrarca jelentőségét és mintakép szerepét a nemzeti irodalmi nyelv kialakulásában és a költészeti reformban.⁴⁰⁹ Az újplatonikus hagyományt – ahogyan erre az eddig elhanyagolt szempontra Kemper felhívja a figyelmet – éppen a leghatásosabb munkájában, a poétikájában, egy Pindaros mintájára írt esküvői ódán keresztül közvetíti.⁴¹⁰ Fleming költészetében a petrarkista, az antipetrarkista és az újplatonikus elemeket több tanulmány is vizsgálta,⁴¹¹ ennek részletes bemutatása és újragondolása nem célja az értekezésnek.

⁴⁰⁶ Sabrina EBBERSMEYER, *Sinnlichkeit und Vernunft: Studien zur Rezeption und Transformation der Liebestheorie Platons in der Renaissance*, München, Fink, 2002 (Humanistische Bibliothek: Texte und Abhandlungen, 51).

⁴⁰⁷ Vö. KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 4–9, 52–61, 136–142.

⁴⁰⁸ Sokat hivatkozott példa Petrarca 132. sonettjének fordítása *Francisci Petrarcae* címmel.

⁴⁰⁹ „Der sinnreiche Petrarca hat mehr Lob durch sein Toscanisch erjaget, als durch alles das, was er sonst jemahls geschrieben” Martin OPITZ, *Teutsche Poemata: Abdruck der Ausgabe von 1624 mit den Varianten der Einzeldrucke und der späteren Ausgaben*, hrsg. von Georg WITKOWSKI, Halle, Niemeyer, 1967, 5.

⁴¹⁰ KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 52.

⁴¹¹ PYRITZ, 12. jegyzetben *i. m.*; Jörg-Ulrich FECHNER, *Der Antipetrarkismus: Studien zur Liebessatiere in barocker Lyrik*, Heidelberg, Winter, 1966, 20–25, 73–75, 137–140; Hans-Georg KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 109–145; Jochen SCHMIDT, *Petrarkismus und Stoizismus: Die Kreuzung konträrer Diskurse in Paul Flemings Liebeslyrik = Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik*, hrsg. von Barbara NEYMEYER, Jochen SCHMIDT und Bernhard ZIMMERMANN, Berlin, New York, Gruyter, 2008, II, 771–785.

5.2.1 A beszélő a szerelmi tapasztalatról szóló beszédben: *Entsagung* (Od. V, 17)

A szerelmi tapasztalatot mint léttapasztalatot reflektáló beszélő szerepének az ábrázolását a költő diplomáciai útja során keletkezett költeményei segítségével szeretném bemutatni oly módon, hogy nem kronológiai sorrendben vizsgálom azokat, hanem megpróbálom felvázolni azt az ívet, amelyet a szerelem élménye időbeliségében és változékonyságában jelent.⁴¹² A teljesség igénye nélkül mutatom be először azt a szerelemfilozófiai kontextust, amelyben majd az *Entsagung* (Od. V, 17) című óda beszélői önmegalkotását feltárom. A barthes-i szerelmi alakzatokhoz hasonlóan töredékeket villantok fel,⁴¹³ a szerelmes kijelentéseit és kimondásait, a beszélő szavait és mondatait, amelyek a „munkában lévő szerelmes”⁴¹⁴ szerepében fogalmazódnak meg.

Erös valaminek a hiányából keletkezik, egy olyan vágy, amely a jóra irányul,⁴¹⁵ amellyel az én kapcsolatba lépve új lehetőségeket fedez fel, és ezért megpróbálja ezt a viszonyt nagy igyekezettel megvalósítani és fenntartani. Ennek a vágyódásnak transzformáló hatása van, és magában foglalja a vágyódás tárgyával való egyesülés igényét. Így a szerelem mint a másik (nem) iránti belső vonzalom egyik aspektusa, a vágyódás, amelyet a meg nem valósuló kölcsönösség kínja kísérhet. A *Flehen der Liebe*⁴¹⁶ (Od. V, 16) című ódában a beszélő a beteljesületlen szerelem miatt panaszkodik egy olyan személy irányában, aki mint „ein einigs Ein“ (26. sor) fogalmazódik meg, miközben a megszólított „te” „mein Ich“-ként (2. sor) van jelen. A partner, a másik „én” iránti vágyódás megváltoztatja az „én”-t és az örülettel hasonlatos állapotba taszítja. Egy olyan állapotba, amely Platón *Phaidrosa* szerint a beavatott, az őrző, a megszállott, a jós és a filozófus, tehát az *erastés* sajátja. A *Pein der Liebe*⁴¹⁷ (Od. V, 11) című óda antitetikus képiségével a szerelmi tapasztalat állandó változékonyságát mutatja be. A szöveg petrarcai motívumokkal és nyelvi eszközökkel él, ellentétek és paradoxonok halmozása figyelhető meg. A szerelmi állapot, mint „erfreutes Leid“ (20. sor) jelenik meg, ez fizikailag és pszichikailag is az örök nyugtalanságot közvetíti, amely nem talál középutat. A következő sorok mutatják legerősebben ezt a szemantikai és képi ellentétet:

Ich schlaf', ich träume bei dem Wachen,
ich ruh' und habe keine Ruh',
ich tu' und weiß nicht, was ich tu',
ich weine mitten in dem Lachen,
ich denk', ich mache diß und das,
ich schweig', ich red' und weiß nicht was.
Die Sonne scheint für mich nicht helle,

⁴¹² A verseket lásd a 2. mellékletben.

⁴¹³ Roland BARTHES, *Beszédtöredékek a szerelemről*, Budapest, Atlantisz, 1997.

⁴¹⁴ *Uo.*, 16.

⁴¹⁵ Vö. Sókratés beszéde, Platón, *Symposion*, 200a–200e.

⁴¹⁶ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 406–407.

⁴¹⁷ *Uo.*, 402–403.

mich kühl die Glut, mich brennt das Eis,
ich weiß und weiß nicht, was ich weiß.
Die Nacht tritt an des Tages Stelle.
Itzt bin ich dort, itzt da, itzt hier,
ich folg' und fliehe selbst für mir.⁴¹⁸ (25–36. sor)

Az „én” ezáltal már nem önmaga („nicht mehr das meine“, 17. sor), szabadságából kiszakad („meiner Freiheit entfreit“, 12. sor) és már többé nem egy önmagával („bin nicht mehr mit mir selber eins“, 41. sor). Az állhatatosság és az önmagával való megelégedés biztos útját elhagyni látszik, s úgy tűnik, elveszíti a sztoikus bölcs kiváló erényeit és ezáltal a boldogságot is szavatoló szerepét. A szerelem mint mindent felemészítő hatalom egy affektus, amellyel szemben a sztoikus bölcs szerepében állónak a sztoikus szenvedélymentesség jegyében védekeznie kellene. A szerelem mint csábítás a szépség alakjában jelenik meg, amelyet a beszélő az ókori hagyományból táplálkozó petrarcai tradíciót követve dicsér, ahogyan ezt az *An ihren Mund, als er sie umfängen hatte*⁴¹⁹ (Son. IV, 11) vagy az *Er redet der Liebsten Augen an, die er umfänge*⁴²⁰ (Son. IV, 12) című szonettek mutatják. Flemingnél a beteljesületlen szerelem petrarcai tradíciója kiegészül egy antipetrarkista beszédmóddal is, azáltal, hogy a petrarcai kép- és szókészletet a beteljesült szerelem bemutatására használja. A beteljesült, meglévő szerelem tapasztalata legerősebben a szeretett személy távollétében fogalmazódik meg. Ezen szerelmi tapasztalat perspektívája paradox módon a jelenlévő távollevőségben és a távollévő jelenlevőségben teljesedik ki. Az *Auf ihr Abwesen*⁴²¹ (PW, V, 18) című költemény arra adja meg a választ, hogy hol és hogyan próbál a beszélő, amely már nem önmaga, szilárd pozíciót találni. Már nem elegendő az „én” számára az, hogy a „te”-nél időzzön, hanem egészen eggyé kell válnia vele, benne kell lennie:

Ich irte hin und her und suchte mich in mir,
und wuste dieses nicht, dass ich ganz war in dir. (1–2. sor)
...
Ich sei auch, wo ich sei, bin ich, Schatz, nicht bei dir,
so bin ich nimmermehr selbst in und bei mir.⁴²² (9–10. sor)

Ezt az álláspontot erősíti meg az *An Basilenen, nachdem er von ihr gereiset war*⁴²³ (Od. V, 27) című óda is: „Du in mir und ich in dir, sind beisammen für und für“ (5–6. sor). Az „én” a „te”-vel, a „te” az „én”-nel szorosan összekapcsolódik és élnek közösen egy életet és halnak közösen egy halált. Az azonos érzelmű szerelmesek egymással való szerves összekapcsolódása és eggyé válása a már korábban említett újplatonikus *erós*-filozófiából és az általa integrált unio-gondolatból merítkezik. A 15. és a 16. század nagy érdeklődést mutatott a szerelemmel való elméleti foglalatosság iránt. A platóni szerelemfelfogás

⁴¹⁸ *Uo.*, 403.

⁴¹⁹ *Uo.*, 496.

⁴²⁰ *Uo.*, 496–497.

⁴²¹ *Uo.*, 219.

⁴²² *Uo.*, 219.

⁴²³ *Uo.*, 423.

keresztény értelmezésében többek között nagy jelentősége van Marsilio Ficino munkásságának.⁴²⁴ Ficino, néhány kortársához hasonlóan, arra vállalkozott, hogy a szeretet differenciált elméletét újragondolja, és azt nagyobb változtatások nélkül saját filozófiájára és kulturális közegére alkalmazza.⁴²⁵ A reneszánsz korában a platóni szerelem helyes értelmezéséről folytatott viták a szerelem pozitív értékét és jelentőségét nem kérdőjelezték meg, de némely álláspontok közvetlenül a platóni szerelem ellen irányultak, a szerelem platóni idealizálása csak egy volt a számos más elképzelés mellett.⁴²⁶ Ficino tehát a következőképpen írja le a szerelmesek egyesülési szándékának okát és az egyesülés folyamatát:

„Az is gyakran előfordul, hogy a szerelmes szeretné áthelyezni magát a szeretett személyébe. Méltán, ugyanis ember helyett istenné vágyik és igyekszik válni.”⁴²⁷

„Tehát amikor szeretlek téged, szerelmesként megtalálom magamat benned, aki felőlem gondolkozol, és visszanyerem magam általad, aki megőrizöl engem, aki magammal nem törődve elveszítettem magamat. S te is ugyanúgy teszel énbennem. ... Ha ugyanis, miután önmagam elvesztettem, általad visszanyerem magam, általad birtokolom önmagamat; ha általad birtokolom önmagamat, téged előbb és inkább birtokollak, mint magamat; közelebb állok hozzád, mint magamhoz, hiszen magamhoz a te közvetítéseden keresztül kapcsolódom.”⁴²⁸

A szeretet mint vágyódás, illetve a vágyódás tárgyához való kötődés fogalmának definíciója legfrappánsabban Dionysios Areopagitis tolmácsolásában olvasható:

„Akár az isteni, anyagi, szellemi, lelki vagy természeti szerelemről fogunk beszélni, ezen egy bizonyos veleszületett egységesítő erőt kívánunk érteni, mely a föntebbieket a lentebbiek iránti gondoskodásra készíteti, az egyenlőeket összehangolja, hogy baráti közösség legyen közöttük, és végül minden alatt lévőket figyelmeztet, hogy forduljanak a hatalmasabbak és nemesebbek felé.”⁴²⁹

A 15. és a 16. század újplatonizmusa egyesítette a késői antikvitás újplatonizmusát a kereszténységgel, és vallási aspektusokat olvasztott be a szépségről és a harmóniáról szóló filozófiai tanokba. A ficinói kommentár ennek kapcsán két kulcsfontosságú elemet emel ki: a

⁴²⁴ EBBERSMEYER, 406. jegyzetben *i. m.*, 249.

⁴²⁵ *Uo.*, 13.

⁴²⁶ *Uo.*, 15.

⁴²⁷ Második beszéd, 6. fejezet, Marsilio FICINO, *A szerelemről: Kommentár Platón A lakoma című művéhez*, ford. IMREGH Mónika, Budapest, Arcticus, 2001, 22, vö. „Illud quoque evenire saepenumero solet, ut se in amati personam quisque transferre cupiat. Nec immerito. Deum namque pro homine fieri cupit, atque coantur.” (Oratio II, cap. 6.) Marsilio FICINO’s *Commentary on Plato’s Symposium*, the text and a translation, with an introduction by Sears Reynolds JAYNE, Columbia, University of Missouri, 1944 (The University of Missouri Studies, 19), 48.

⁴²⁸ Második beszéd, 8. fejezet, FICINO, *i. m.*, 25, vö. „Equidem dum te amo me amantem, in te de me cogitante me reperio, et me a me ipso negligentia mea perditum in te conservante recuperio. Idem in me tu facis. ... Nam ego postquam me ipsum amisi, si per te me redimo, per te me habeo. Si per te habeo, te prius ac magis habeo quam me ipsum; tibi propinquior, quam mihi sum. Quippe cum mihi non aliter quam per te medium inhaerescam.” (Oratio II, cap. 8.) FICINO’s *Commentary ...*, *i. m.*, 50.

⁴²⁹ Harmadik beszéd, 1. fejezet, FICINO, *i. m.*, 29–30, vö. „Amorem sive divinum, sive angelicum, sive spiritalem, sive animale, sive naturalem dixerimus, insitivam quandam intellegimus commiscentemque virtutem, quae superiora quidem ad inferiorum providentiam movet, aequalia rursus ad socialem sui invicem communionem conciliat, ac postremo inferiora quaeque admonet, ut ad potiora sublimioraque convertantur.” (Oratio III, cap. 1.) FICINO’s *Commentary ...*, *i. m.*, 53.

szépséget, amely tulajdonképpen Isten fényessége, és a szeretetet, illetve a szerelmi vágyódást (*amor*). A szerelem mint a világmindenség létrehozó és megtartó princípiuma nem más, mint a szép eredete iránti vágyódás, az Isten utáni vágy, olyan ösztönző erő, amely az önmagában való széppel és az önmagában való jóval létesített egyesülésre készlet. Ez az égi szerelem ellentétes pólusát a földi szerelemben találja, vagyis a földi szépségben. A szeretett személy szépségét, amely indirekt úton az isteni szépséghez vezet, abban az értelemben, miszerint az ember Isten képmása, mutatja be az *Er betrachtet ihre Schönheit und Treue*⁴³⁰ (Son. IV, 32) című szonett, egy vallási és neosztoikus szempontból fontos erény kiemelésével egyetemben. A szépségnek mint az önmagában való jónak, amelyre szerelmi kapcsolatban vágyódunk, a protestáns etika és a neosztoicizmus elveinek megfelelően a hűséggel együtt mint „*treue Schönheit*“ és „*schöne Treue*“ (1. sor) kellene léteznie. Az *Elsgens treues Herz*⁴³¹ (Od. V, 30) és az *An Elsabe*⁴³² (Od. V, 31) című ódák beszélője is a hűség betartását hangsúlyozza. A lét *vanitas*ában és a *fortuna* változékonyságában a beszélő a hűséges szív meglétének fontosságára hívja fel a figyelmet, és arra, hogy ebben az összefüggésben fontos az én azon állapota is, hogy tudja és övé az a bizonyosság, miszerint a hűséggel megalapozott kapcsolat létezik. Ha a hűség kölcsönös, akkor valósulhat meg az „én” és a „te” ideális uniója, ahogyan ez az *An Elsabe* című versben olvasható:

Sei unterdessen meine,
 mein mehr als ich
 und schau' auf mich,
 dass ich bin ewig deine.
 Vertraute Liebe weicht nicht,
 hält allzeit, was sie einmal spricht.⁴³³ (13–18. sor)

A hűség gondolata a *Treue Pflicht*⁴³⁴ (Od. V, 32) című ódában éri el a csúcspontját. Itt is deklarálódik, hogy a szerelem egy affektus, amelyet a beszélőnek a sztoikus bölcs szerepében állva az *apatheia* veszélyeztetettsége miatt kerülnie kellene. Ezért az ideális szerelemnek magába kell foglalnia a „*Scham, Schönheit, Jugend, Zucht*“ (27. sor) tulajdonságokat mint erényeket. Az értelem és a lélek megzavarodhat a szerelem affektusa által, de, ha a szerelem hűségre épül, megőrizhető a *constantia*. A kölcsönös és tartós hűség, a szépség és egyéb erények megléte alapján az evilági Mennyország „*ein weltlichs Himmelreich*“ és a halandók Paradicsoma „*ein sterblichs Paradeis*“ (14. sor) érhetőek el, ahogyan ezt Fleming az *Er verwundert sich seiner Glückseligkeit*⁴³⁵ (Son. IV, 88) című szonettjében is megfogalmazza. A hűség elvének a kimondásával, a „*treues Herz*” mint maxima felállításával eltávolodik a

⁴³⁰ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 505.

⁴³¹ *Uo.*, 426.

⁴³² *Uo.*, 427.

⁴³³ *Uo.*, 427.

⁴³⁴ *Uo.*, 428–432.

⁴³⁵ *Uo.*, 529–530.

beszélő az affektusok okozta, petrarkista én-széthullás, illetve a sztoikus *autarkeia* és önmegtalálás szólamaitól, és középutat talál, amely egyenrangú az állhatatossággal.

Viszont a földi boldogság és a földi szerelem *fortuna* által uralt világában a hűség is állhatatlannak bizonyulhat. A *Zur Zeit seiner Verstoßung*⁴³⁶ (Son. IV, 57) című szonettben megjelenik az élet tengerén hányódó hajó allegóriája, amelynek segítségével a beszélő eltaszíttóságának állapotát írja le. Legsúlyosabb vesztesége („teuerster Verlust“, 13. sor) saját maga, miközben az „én”-nek a megszólított „te”-t, a másik „én”-ként megszólítottat, amellyel egykoron egységet alkotott, teljesen nélkülöznie kell. Ez a fájdalmas szerelmi élmény hasonlatos a boldogsággal teli szerelmi tapasztalathoz, ez ugyanaz az állapot, amely az elmét és a lelket csábítja, megzavarja és a sztoikus szenvedélymentességet veszélyezteti. A hajótörés motívuma konkretizálja az érzelmi állapotot, és egyúttal metaforizálja az isteni gondviselésben megnyilvánuló védettséget.

Az *Entsagung*⁴³⁷ (Od. V, 17) című ódának, amely a *Treue Pflicht*⁴³⁸ (Od. V, 32) című óda pandanja, a beszélője fogalmazza meg szentenciaként azt a gondolatot, amely mögött a flemingi szerelem- és szeretetkoncepció – a társra, biztos pontra vágyó kapcsolatteremtés minden aspektusára vonatkoztathatóan – megjelenik („Wer sich der Weisheit ganz ergiebet, der liebet recht und wird geliebet“, 102–103. sor). A szenvedő „én” sztoikus bölcseséggel ad tanácsot arra az esetre, ha a körülmények változásával megszűnik az az „én”-en kívül álló pont, amellyel együttes reláció a bizonyosságot és a biztonságot jelentette. Abban az esetben, ha a szerető személyek hűsége hűtlenségre vált, erős sziklaként kell állni és még inkább az erénynek szolgálva belső tartást és önbizonyosságot kell találni („dien’ ich nur der Tugend“, 99. sor). Az „én” feladata, hogy a szerelmi tapasztalat affektusát közömbösséggel szemlélje, azért, hogy elérhető legyen számára az önmagával megelégedés állapota („Auch ich bin Niemand mehr als meine“, 108. sor). A felállított elvek betartása, az erények megőrzése azonban csak korlátozott formában lehetséges: az elmúlt szerelem mint léttapasztalat mégis („dennoch“, 1. sor) egy kapcsolódási és viszonyítási pontot jelent, és egyidejűleg egy újabb ösztönzést arra, hogy az én a szeretett személytől elszabadulva, a szerelmi béklyóból kiszabadulva a saját *libertasára* vágyva annak keresésére induljon. Ebben az összefüggésben jelenik meg a szerelem mint múlt és emlékezés az *Über Gedächtniß seiner ersten Freundin*⁴³⁹ (Son. IV, 73) című szonettben. A szerelem egyrészt mint affektus kihívást jelent a vágyott sztoikus erények elérésében, másrészt a vágyódás és igyekezet transzformáló hatása által mint ösztönző erő önmagunk megváltoztatásához vezethet. Ebben az értelemben a *constantia* nem

⁴³⁶ *Uo.*, 516.

⁴³⁷ *Uo.*, 407–410.

⁴³⁸ *Uo.*, 428–432.

⁴³⁹ *Uo.*, 523.

eltűró, mozdulatlan szenvedélymentességet jelent, hanem tudatos előre haladást. A szerelem így egy közvetített, az „én”-en átáramló és általa alakított tapasztalat, egy önmagáévá tett, kontrollált állapot, amely a világ és az élet szisztematikus rendjének megfelelni látszik. Habár a szerelmi kapcsolat az affektusok kontrolljára int, egyúttal segít az autonómia és az „én” önmagában való bizonyosságának a keresésében.

A szeretet (a szerelem) olyan létállapot, amelyben az ember a jó elérésére és önmaga megtalálására törekszik. A szeretet (a szerelem) az élet célja és eszköze is egyben, olyan eszköz, amely a tettben valósul meg. Ebben az állapotban az egyén önmagához való viszonyának a megmérése is fontos, mivel a szeretett és vágyott társban mintegy önmagunk mását keressük. A flemingi szeretetábrázolásban éppen ez az aspektus, vagyis az én keresése a másikkal való kapcsolatban, kap hangsúlyt. Az egyedül a hit általi, cselekedetektől független üdvözülés tudata mellett az autonóm erkölcsi világ megteremtésében fontos szerepet játszik nem csupán a *caritas*, hanem az a típusú szeretet is, amely az önmegvalósítás, az én önmagával való egyesülésének vágyában realizálódik, és amely tulajdonképp az önazonosság alapjául szolgál.⁴⁴⁰

A szerelmi diskurzus különböző aspektusainak a bemutatása után rátérek annak bemutatására, hogy a flemingi nyelvben hogyan határozza meg magát a beszélő a lehetséges szerepek játékában. A beszélői hangok összetettsége jól nyomon követhető az *Entsagung* (Od. V, 17) című óda szövegében.

Entsagung

Und soll es nun nicht anders gehen,
ich muß von ihr gehasset sein?
So laß die eiteln Sachen stehen,
mein Sin, und gieb dich nur darein!
5 O wol dem, welcher ist vergnüget,
wie sein Verhängnüß sich auch füget!

Kein beßrer Rat ist, als ertragen
diß, was man doch nicht ändern kan.
Ein feiger Mut hebt an zu zagen.
10 Beständig sein, das tut ein Man,
sieht Beides an, gleich in Geberden:
erfreuet und betrübet werden.

Zwar ofte werd' ich seufzen müssen,
wenn ich erwäge jene Zeit,
15 da ich den schönen Mund zu küssen

⁴⁴⁰ Vö. „Az akaratnak és bármely törekvő erőnek ugyanis első megmozdulása a szeretet.” (*Summa theologiae*, quaestio XX, art. 1), AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalatata első rész*, ford., jegyz. TUDÓS-TAKÁCS János, II, Budapest, Telosz, 1995, 239; „Primus enim motus voluntatis, et cuiuslibet appetitivae virtutis, est amor.” *Uo.*, 238.

mit gutem Fuge war befreit,
da ich des Lebens süßes Wesen
von ihren Lippen durfte lesen.

20 Was aber? Soll mich etwas kränken,
das nichts ist als ein bloßer Wahn?
Ich will vielmehr mich dahin lenken,
wohin mich Dapferkeit weist an
und den vergällten Süßigkeiten
mit großem Herzen widerstreiten.

25 Das hab' ich wol gedenken können.
Wer klug ist, baut nicht auf den Sand.
Wer suchet Trost bei leichten Sinnen,
bei Unbeständigkeit Bestand,
bei Schatten Licht, bei Tode Leben?
30 Kan mir denn Nichts nicht Alles geben?

Die glatte Gunst der falschen Frauen
ist ein zerbrüchig, schlipfrich Eis,
betreugt den Fuß, der drauf will trauen,
an nichts mehr als an Kälte heiß,
35 kan nichts nicht als die Augen blenden
und wird zu Wasser unter Händen.

Wer ihnen traut, pflügt in die Winde
und säet auf die wüste See,
mißt des verborgnen Meeres Gründe,
40 schreibt sein Gedächtnuß in den Schnee,
schöpft, wie die Schwestern ohne Liebe,
das Wasser mit durchbohrtem Siebe.

Der freie Wind fährt ohne Zügel,
ein leichter Pfeil eilt auf Gewin,
45 der starke Plitz hat schnelle Flügel,
ein strenger Fall schießt plötzlich hin
für ihren Sinnen sind nicht schnelle
Luft, Pfeile, Plitz und Wasserfälle.

Wer will dem Panther abewaschen
was man auf seinem Rücken schaut?
50 Sie weicht keiner Seif' und Aschen,
des braunen Mohren schwarze Haut.
Der Wankelmut und leichte Zoren
ist allen Weibern angeboren.

55 Was spielet güldner als die Flammen,
was brennt auch mehr als eben sie?
Wo Lust ist und Gefahr beisammen,
da ist das Glück' ohn' Wandel nie.
60 Schau zu, der du zu kühne liebest,
daß du dich freuend nicht betrübest!

Wer weiß nicht, wie sich Venus stache,
daß ihr das Antlitz lief voll Blut,
als sie Adonis Rosen brache?
Dem Strauche wuchs daher der Mut.
65 Die Farbe bat er angenommen,
darvon die Purpur-Rosen kommen.

Der süße Saft der gelben Bienen,
Kupido, der verführte dich;
da du dich woltst zu tief erkühlen,

- 70 so kriegst du einen bittern Stich.
Diß dein Exempel lehret Alle:
wo Honig ist, da ist auch Galle.
- Es ist ein Wechsel aller Sachen.
Auf Schein kommt Plitz, auf Tag folgt Nacht,
- 75 ein nasses Leid auf trucknes Lachen,
auf Wollust das, was Eckel macht.
Und diese, die dich gestern liebet,
ists, die dich heute so betrübet.
- Nicht, daß ich daher hoffen wolte
80 (wo Hoffnung bei Verzweiflung ist),
daß sie mich wieder lieben solte.
Nein! Sie hat einen Sin erkiest,
dem fester Stahl nicht zu vergleichen
und harte Diamanten weichen.
- 85 Sie darf sich darum nicht erheben,
daß sie mich hat gegeben hin.
Ich kan, Gott Lob! ohn' sie wol leben.
Wer sie ist, weiß ich, daß ich bin.
Was einem einmal wird genommen,
90 um das kan er nicht zweimal kommen.
- Will sie schon itzt von mir nicht wissen, -
sie heißt mich weder Freund noch Feind, -
noch dennoch wird sie sagen müssen,
daß ich es habe gut gemeint.
- 95
- Ihr Gift der Zeit, ihr Pest der Jugend,
weg Venus, Amor, weg von mir!
Forthin so dien' ich nur der Tugend.
- 100 Wenn ihr verwelkt, bleibt ihre Zier.
Wer sich der Weisheit ganz ergiebet,
der liebet recht und wird geliebet.
- Komm, güldne Freiheit, komm, mein Leben,
und setze mir dein Hütlein auf!
- 105 Ich habe gute Nacht gegeben
der Eitelkeiten schnödem Lauf.
Sie sei nun, wie sie will, alleine!
Auch ich bin Niemand's mehr als meine.⁴⁴¹

Az *Entsagung* című verset az ódák ötödik könyvének szerelmi költeményei közé osztotta a szerző, címmel együtt először Lappenberg kiadásában jelent meg. A kiadó címadási gesztusa jól mutatja azt az értelmezői eljárást, amely igyekszik a szöveg jobb megértését egy lehetséges kontextus előzetes megadásával segíteni. Ez a paratextus a befogadói értelmezést a lírai beszédnek egy fő beszédaktusára irányítja, ebben az esetben a lemondás aktusára. Elemzésemben azonban figyelmen kívül hagyom a címben megjelölt beszédaktust, amelyet nem tekintek a versbeszélői szöveg részének, hanem az absztrakt szerző szintjéhez tartozó elemként kezelek. Ez a kompozíciós vagy organizációs szint azonban nem az elsődleges, a

⁴⁴¹ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 407–410.

flemingi absztrakt szerző szintje, hanem egy másodlagos, a szöveg keletkezéséhez képest időben későbbi kompozíciós technika, amely szűkíteni látszik az absztrakt szerző elsődleges szintjének alárendelt versbeszélői szintet.

A beszédhelyzet referenciapontja a beszélő én, aki megszólalásával, a közönség felé fordulás, az *apostrophé* alakzatának jelenében különböző hangokat idéz meg. Nem megszólítja önmaga értelmét („mein Sin”, 4. sor), hanem megidézi mint lehetséges hangot. A beszélő már első mondatával egy jól körülhatárolható szerepet inszcenál, az „én” hangja egy színpadi színész hangja, aki mint egy plautusi darab hőse szituálja magát, és *in medias res* kezd beszédébe. Az „und” kötőszóval kezdődő első mondata egy kérdés, amellyel tulajdonképpen egy kijelentést fogalmaz meg, és egy korábban fel nem vázolt eseményre reagál. A beszélő által idézett „én”-hangról annyit tudunk meg, hogy egy nőnemű ő utálatának a tárgya („von ihr gehasset”). Az „én” hangjának kérdése szónoki kérdés, választ nem vár, de egyúttal egy evokatív gesztus, amellyel hallgatósága figyelmét önmagára igyekszik irányítani. Ez a hallgatóság lehet az „én” által idézett „te” hangja, az absztrakt vagy az empirikus olvasó, de az „én” szintjén a közvetlen befogadó a „mein Sin” (a *Vernunft*, a *ratio*), amely kezdetben nem szólal meg, és amelyet oltalmazásra és tanácsra szoruló „te”-ként vezet fel az „én”. Az „én” hangjának színpadi figurája így első mondatában mindenkire szól, a megszólalás címzettje nem meghatározott, a második, felszólító mondatában a „te”-t szólítja meg, és a „te” hangját evokálja. Az „O wol dem” kezdetű harmadik mondat, amely nem felkiáltás, nem óhajtás, hanem egy felhívás arra, hogy valaki meghallja azt a történetet, amelyet az „én” hangja – és az őt megszólaltató beszélő – elbeszélni kíván, nem utalható egyértelműen sem az „én”, sem a „te” hangjához. Egy harmadik hangot szólaltat meg itt a beszélő, az „én” és a „te” hangjától térben és időben távol lévő „ő” hangját, amely hang a mesélő vagy a bölcs öreg hangjához hasonlítható. Ebben a harmadik mondatban egy vocativus van, amelyet – Culler *apostrophé* értelmezésének értelmében – arra használ a hang, hogy kialakítson egy olyan viszonyt, amelyben megképezheti önmagát.⁴⁴² A vers beszélője már az első versszakban megszólaltatja azokat a hangokat, amelyekből a beszéde folyamán felépítheti magát. A második versszakban az „ő” kap teret, aki itt a sztoikus bölcs szerepébe bújik és a sztoikus erényeket szajkózza, mint jó tanácsot („ertragen”, „beständig”). Az „ő” hangja a beszélő megszólalása során újra és újra felbukkan mintegy jóslóan figyelmeztetve, és megszakítja az „én” és a „te” szövegeit. A harmadik versszakban végre a „te” kap hangot: jövőjéről és múltjáról beszél, miközben magát a panasz és a sírás aktusában határozza meg („werd’ ich

⁴⁴² Vö. „az apostrophé vocativusa olyan eszköz, amelyet arra használ a költői hang, hogy egy tárggyal olyan viszonyt alakítson ki, amely segít megképeznie saját magát. Az objektum szubjektumként van képzelve, én-ként, amely viszont egy bizonyos típusú te-t implikál”, CULLER, 394. jegyzetben *i. m.*, 376–377.

seufzen müssen”). A múlt emlékeit idézi fel, amikor még szabadon időzhetett a viszonzott szerelem állapotában. Az első három versszak során a beszélő meghatározza megszólalásának körülményeit: egy változás, egy szerelmi viszony megszűnése indította arra, hogy reflektáljon erre az állapotra. A negyedik versszak elején az „én” hangja a megszólalás első mondatához hasonlóan egy költői kérdést tesz fel, amellyel deklarálja saját cselekedetét: nem megnyugtatja magát beszédével, hanem éppen a decentráltság, a téves ítéletek hálójában vergődik („Was aber? Soll mich etwas kränken, / das nichts ist als ein bloßer Wahn?“, 19–20. sor). Ezért figyelmét inkább arra irányítaná, ami hozzásegíti őt a józan ítélethez („Ich will vielmehr mich dahin lenken,“ 21. sor). Az „én” a „Das hab’ ich wol gedenken können“ (25. sor) mondattal próbálja felvezetni a meggyőzés szólamát úgy, hogy hosszasan az „ő”-nek ad hangot. Az „én” a mitikus bölcs szerepében evokált „ő” felé fordul a tisztelettel teljes és egyúttal elvárásokkal teli „gedenken” igével. Az „ő” hangjának példái mentén cselekedve az optimális lehetőséget választhatja ki a tanácsra szoruló szerepében megidézett „te”. Az „ő” hangja megszólalásának bevezetőjében felvázolja a világot átható állhatatlanságot, a *theatrum mundi* felépítményét, amelyet később a szerelem és a nők világára is kivetít, és az antitetikus képesség segítségével a szerelmi tapasztalat állandó változékonyságát mutatja be. A nagy tudású, a makro- és mikrokozmoszt hasonló mértékben átlátó bölcs hangja a természeti jelenségektől kezdve, a szerelmi mitológiában megjelenő tanulságokon át az emberi esendőségig rajzol egy ívet. Az „ő” hangjának beszéde egy szónoklat, amely kezdetben a petrarcai fogalomkészlettel operál (5. és 6. versszak) és egyben sztoikus elemekkel keveredik.⁴⁴³ A természeti elemek és az emberi affektusok párhuzama tökéletesen felépített, a jég olvadákonysága, a víz és a szél változékonysága, a villám hirtelensége és kiszámíthatatlansága az asszonyi ingatagság hasonlatai. A dantei párduc-allegória megidézésével a paráznaság és kéjvágy is szóba kerülnek (45-46. sor), de az „ő” hangja ezt a képet is a megváltoztathatatlan kontextusába helyezi egy olyan fordulattal, hogy nála a párduc nem akadályként jelenik meg, hanem olyan élőlényként, amelynek foltjai természetüknél fogva nem törölhetőek le. Ugyanezt a gondolatot viszi tovább a barna bőrű mórok megjelenítése, akik a párduccal együtt az egzotikus keletet idézik. A jég hasonlatával

⁴⁴³ Jochen Schmidt szerint az a tény, hogy Fleming verseiben az antipetrarkista elemek sztoikus elemekkel ötvöződnek, nem csak a sztoikus és neosztoikus alapszövegek ismeretéből adódhat, hanem abból is, hogy Fleming ismerhette a Petrarca-tradíció sztoikus elemeit is. A sztoikus gondolati elemek Petrarca prózájában jelennek meg, és különösen a *De remediis utriusque fortunae* című művében látszik a sztoikus hagyomány intenzív recepciója. SCHMIDT, 411. jegyzetben *i. m.*, 776. Schmidt részletesen szól Cicero és Seneca sztoicizmusának recepciójáról Petrarcánál. *Uo.*, 773–775.

kezdődő sorozat a tűzzel ér véget, amely egyszer kellemesen melegít, de máskor éget. A görög mitológiát is megidézi az énekmondó „ő” hangja, megemlíti a férjeiket megölő Danaidákat az örökké tartó alvilági bűnhődésüket hangsúlyozva (41–42. sor), elmeséli Venus és a vörös színű rózsák keletkezésének történetét (61–66. sor),⁴⁴⁴ és egy anakreoni dalt idézve még Cupidót is megszólítja, aki jó példája annak, hogy a jó és a rossz, az édes és a keserű ugyanannak a dolognak a két oldala (67–72. sor). Az „ő” hangjának szónoklatában a kijelentések szónoki kérdésekkel vegyülnek, és a jól felépített beszédben valójában egy kézikönyvet kapunk a szerelem és az állhatatlanság kérdésköréről. Ezt a bölcséleti szónoklatot két helyen szakítja meg a tanácsadó szerepében megjelenő „én” hangja, felvéve az álbölcs szerepét és a „te”-hez fordulva tanácsot igyekszik neki adni: „Schau zu, der du zu kühne liebest, / dass du dich freuend nicht betrübest!“ (59–60. sor) és „Und diese, die dich gestern liebet, / ists, die dich heute so betrübet” (77–78. sor). Ezután a „te” kap ismét hangot, és a tagadás és az elfordulás aktusában jeleníti meg magát (79–84. sor). Istenben való bizonyosságát hívja támaszul,⁴⁴⁵ hogy látszólag biztosan kinyilatkozhassa, hogy nem bánta meg a múltat, de nem is kívánná azt tovább folytatni a jövőben (87–94).

A beszélő különböző beszédaktusokban szólaltatja meg különböző hangjait, az „én” hangja a panasz, a tanácsadás aktusában, a „te” hangja a panasz, a kérés és a kinyilatkoztatás aktusában formálódik meg. A különböző beszédaktusok váltogatása látszólag egy fejlődési ívet rajzol a panasztól kezdődően az optimista kinyilatkoztatásig, de mivel ezek az aktusok különböző hangokhoz, illetve különböző szerepekhez tartoznak, nem tekinthetők fejlődési szakaszoknak a beszélő önmeghatározásában. Az „én”, a „te” és az „ő” hangjai sehol sem olvadnak egymásba, nem helyettesíthetők egymással. Bár egymást nem oltják ki, de különböző temporális szinteken szólalnak meg, és ez a distancia elegendő ahhoz, hogy az „én” hangja, amely az elsődleges, a többi hangot megidéző hang, felülírja a többit, és a saját szerepéből láttassa a „te” és az „ő” hangját. A „te” hangja két időben szólal meg: a sírás és a bánat jelenében (13. sor), amely majd később (a 79. sortól) a magabiztosnak tűnő kinyilatkoztatás jelenéhez képest múlttá változik. Az „ő” hangja a mitikus távoli múltból szól. Az „én” hangja a beszélő megszólalásának jelenében van, az „én” kezdi és zárja is a beszédet. Ez a keretes elrendezés, amelyben a megszólaló én egy színpadi figurában alkotja meg magát, jelöli ki a beszéd olvasási kereteit. Az „én” először mintegy a színpadra ugorva *in medias res* kezd a mondanivalójába, és itt még lehetőséget ad arra, hogy beszédét ne komédiaként, hanem tragédiaként érthesse a befogadó. Az utolsó mondataival (az utolsó két versszakban)

⁴⁴⁴ Vö. GÉCZI János, *A rózsák és jelképei: Az antik Mediterráneum*, Budapest, Gondolat, 2006, 34–35.

⁴⁴⁵ Vö. Zsolt. 62, 8: Istennél van szabadulásom és dicsőségem; az én erős kösziklám, az én menedékem Istenben van.

azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy tragikomédiáról van szó. A „te” és az „ő” szólamaitól eltelve, azokat megelégtelve elhatárolódni kíván a szerelemről és a fiatalság ármányairól szóló beszédétől („weg von mir!”), és magát a bölcs szerepébe helyezve – nem a bölcs „ő” hangját újra felidézve – rövidre zárja beszédét kimondva a konklúziót: az erény és a bölcsesség az igaz szeretet útja. De ezeket a kijelentéseket nem lehet komolyan venni, sem azt, hogy az „én” most már a teljes szabadság („Komm, güldne Freiheit, komm, mein Leben”, 103. sor) és az *autarkeia* állapotában van („Auch ich bin Niemand mehr als meine”, 108. sor). A szabadságot jelképező süveget helyezi a fejére, és jó éjt kívánva búcsúzik: ezzel a performatív aktussal hagyja el a színpadot, és mondja ki eközben, hogy teljesen magára maradt („Auch ich bin Niemand mehr als meine”, 108. sor). A beszélő utolsó mondatának többértelműsége nyitja meg azt a teret, amelyben a beszélő önmeghatározása megvalósulhat: ez a sztoikus vágyott állapot és egyúttal az egyedüllét céltalansága. A szerelem tapasztalatának reflexiójában az elhagyott és vigaszt kereső szerető konstellációjában kirajzolódó beszélő a „bloßer Wahn” aktusát hajtja végre. A szerelem tapasztalásának különböző aspektusait villantja fel beszédében az evokált hangok segítségével, de ezek hálójában nem képes önmagát a mással – a „te” vagy az „ő” hangjával – való viszonyban felépíteni, és olyan szubjektumot generál, aki az elhallgatásban, az „ent-sagen” aktusában helyezkedik el. Az „én” hangjának azok a mondatai, amelyek a helyes érvelést, az önmeggyőzést próbálják performálni („mich dahin lenken”, 21. sor, „gedenken können“, 25. sor), nem érik el céljukat. A *ratio*t képviselő „te” hangjával, a „Sinn”-nel nem képes az „én” hangja működő relációba lépni. Az *An sich* című szonettben kibontakozó szubjektummal szemben ez a szubjektum nem a cselekvésben, hanem ellenkezőleg a nem-cselekvésben határozza meg magát. Kemper a szerelmi lírával foglalkozó kötetében⁴⁴⁶ tárgyalja a különböző barokk szerzők szövegeiben létrejövő szerelem értelmezéseket és a szerelemnyelvek hangsúlyait, és Flemingnél a szerelmet mint „Lebens-Macht”-ot karakterizálja.⁴⁴⁷ Az *Entsagung* című ódában a szerelemről szóló beszédben olyan szubjektum konstruálódik, aki a szerelmet mint „Lebens-Macht”-ot úgy gyakorolja, hogy hagyja azt működni, és maga nem cselekszik.

⁴⁴⁶ KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*

⁴⁴⁷ *Uo.*, 109.

5.2.2 A beszélő a barátság tapasztalatáról szóló beszédben: *Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben. 1631 October 16.* (PW, II, 7)

Fleming költészetében nem lehet a vizsgálódást csupán a szerelmes versekre korlátozni, mert rövid áttekintés után nyilvánvalóvá válik, hogy nem csupán a szerelem, hanem minden olyan emberi léttapasztalat, amelynek alapja a valamihez vagy valakihez való kötődés, nagy jelentőséggel bír. A determinációnak – mind az eleve elrendelésnek, mind a fátum működésének – tudatosítása előhívja az egyén azon igényét, hogy helyzetét egy a világán belüli kapaszkodó ponttal szilárdítsa meg, és önmagát a mással való viszonyában határozza meg. Az 5.2 fejezet elején tárgyalt, majd a szerelem kontextusában megvilágított szeretetfogalom kiegészítendő Aquinói Szent Tamás gondolatával, aki szintén kétféle szeretetet különböztet meg: a kívánságszeretetet és a baráti szeretetet.⁴⁴⁸ A kívánságszeretet esetében az ember önmagának akar jót, tehát ez a fajta szeretet az önszeretet. A baráti szeretet esetén egy másik embernek akarunk jót, amely szeretetnek az alapja a kölcsönösség, és a bizonyos javakban való közösség. Isten és ember között is baráti szeretet valósulhat meg, miszerint Isten a kegyelem által saját természetéből részesíti az embert.⁴⁴⁹

A barátság problematikáját Fleming költészetében többnyire autobiográfiai összefüggésekben vizsgálták.⁴⁵⁰ Barbara Sturzenegger monográfiájában azonban a barátság toposzaira helyezi a hangsúlyt, és Simon Dach és Fleming költészetén keresztül mutatja be, hogyan alkalmazták a 17. században a barátság toposzait mint az *inventio* és az *elocutio* módszereit és eszközeit.⁴⁵¹ A barátság fogalmát mind antropológiai szempontból, mind a megfelelő toposzok felhasználását illetően olyan alkalmak és szituációk hívják elő, például a háború embertelensége vagy az ismeretlenbe történő utazás, amelyekben az emberi kapcsolatok kerülnek az előtérbe. Ezeket a helyzeteket kísérő félelem és magány alkalmat adnak arra, hogy az ember önmaga helyzetét reflektálja. Fleming, ahogyan a szerelmes verseknél, a barátság toposzait felhasználó verseknél is meghatározott *locus*okra nyúl vissza. Az előző alfejezetben bemutatott szerelmi költeményekben a platóni *erős* fogalom kiteljesedése

⁴⁴⁸ „Praeterea, duplex est amor, scilicet concupiscentiae, et amicitiae.” (*Summa theologiae*, quaestio XX, art. 2), AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalatosa ...*, i. m., 242.

⁴⁴⁹ *Uo.*, 410.

⁴⁵⁰ Hermann PALM, *Paul Fleming und Georg Gloger = UÖ, Beiträge zur Geschichte der deutschen Literatur des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Breslau, 1877, Neudruck Leipzig, 1977, 103–112; Heinz ENTNER, 69. jegyzetben i. m.; Aigi HEERO, *Paul Fleming und Timotheus Polus: Auf den Spuren einer Dichterfreundschaft*, *Triangulum*, 15(2009), 11–27.

⁴⁵¹ Barbara STURZENEGGER, *Kürbishütte und Caspische See: Simon Dach und Paul Fleming: Topoi der Freundschaft im 17. Jahrhundert*, Bern, Berlin, Lang, 1996.

figyelhető meg,⁴⁵² amely a szerelmi tematika feldolgozásához hasonlóan megjelenik a barátság toposzának alkalmazásánál is. A barátság toposzának kifejtését egy-egy aktuális alkalom idézi elő, a toposz az iskolai barátokhoz (például Georg Glogerhez a lipcsei évek alatt), az útitársakhoz (például Adam Oleariushoz vagy Hartmann Grahmannhoz) vagy a tudóstársakhoz (például a revali professzorokhoz) írt költeményekben jelenik meg, amelyek garantálták a költő számára a *nobilitas litteraria*-hoz való tartozást.

A *philia* hasonlóságot mutat az *erósszal*, a *philia* mozgató ereje is a vágy, ahogyan ezt Platón *Lysis*-ében olvashatjuk: „a vágy a barátság oka, és aki vágyakozik, szereti azt, ami után vágyakozik és mindaddig, amíg vágyakozik utána, szereti” (221d).⁴⁵³ Ám míg az *erós* az egyes embert hatja át, a *philia* a kölcsönösségben létezik. A barátság toposzának tárgyalásánál a *philia* aristotelési ismérveit, Aristotelés erkölcsi súlypontú barátságfelfogását kell komolyabban megvizsgálni. Aristotelés az *Eudemoszi etika* hetedik könyvében (1234b18–1246a25), a *Nagy etika* második könyvének 11-17. fejezeteiben (1208b3–1217) és a *Nikomakhoszi etika* nyolcadik és kilencedik könyvében (1155a3–1171b28) tárgyalja részletesen a *philiat*. A barátság mint „erény, vagy legalábbis szoros kapcsolatban áll az erénnyel, s különben is, erre van a legnagyobb szükségünk az élet szempontjából. Barátok nélkül ugyanis senkinek sem lehet kedves az élete, még ha minden egyéb jóban része van is” (1155a).⁴⁵⁴ „A barátoknak [...] jóindulattal kell viseltetniük egymás iránt, s egymás javát kell akarniuk, de úgy, hogy ez ne maradjon titokban előttük” (1156a).⁴⁵⁵ A *philia* értelmében szerető ember a jót teljesen más módon kívánja, mint az *erós* által ösztönzött ember: a barát a jót a másik személyért és a másik személy érdekében kívánja. Aristotelés értelmezésében a barátság *teleia philia*: egyedül a *philiában* található meg az ember a *telosát*, a barátság az emberi boldogság egyik alapvető feltétele.⁴⁵⁶ Az erényhez, a kiválósághoz való vonzódás és a jóra irányuló törekvés lehet minden emberi tevékenység célja és minden emberi kapcsolat végső alapja (1166a). A barátság mint *areté* (jóság, kiválóság, erény) vagy valami az *aretével* szoros kapcsolatban lévő dolog (1155a), amely egyrészt a kölcsönösségben, másrészt a gyakorlatban, a cselekvésben realizálódik. A legfőbb jó, a boldogság elérésére való törekvés

⁴⁵² A nemek közötti szerelem a görögöknél tehát két kontextusban létezett: a *philia* mint szeretetteljes odafordulás afelé, aki vagy ami számunkra kedves, illetve akít vagy amit hozzánk tartozónak érzünk; és az *erós* mint hajtó és ösztönző erőnek az erotikus vonulata.

⁴⁵³ PLATÓN, *Lüszisz*, ford. STEIGER Kornél = Uő, *Nagyobbik Hippiász: Kisebbik Hippiász: Lakhész: Lüszisz*, ford. MÉSZÁROS Tamás, S. K., Budapest, Atlantisz, 2003 (A kútnál: Platón összes művei kommentárokkal), 121–161, itt: 158.

⁴⁵⁴ ARISTOTELÉS, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, Budapest, Európa, 1997, 257.

⁴⁵⁵ *Uo.*, 261.

⁴⁵⁶ Vö. „quid est enim in vita tantopere quaerendum quam [...] qui sit finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda” (Cicero, *De finibus*, 1, 11) M. Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról I-II: latinul és magyarul*, ford. SZEKERES Csilla, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 18; „Mert hiszen mi más volna az, amit az életben oly nagy igyekezettel kellene tanulmányoznunk, mint [...] mi a cél, mi az a legfőbb és legvégső érték, amihez valamennyi, a boldogságra és a helyes cselekedetre vonatkozó megfontolásunkat viszonyítanunk kell” *Uo.*, 77.

nem más, mint az *areték* teljessége szerinti élet. A barátság így mint az *autarkeia*hoz és az *eudaimonia*hoz vezető ösvény jelenik meg. A baráti viszonyban az ember önmagához való viszonyának megmérése is fontos, mert az ember a barátban mintegy önmaga mását keresi. „A barát ugyanis [...] második énünk, [...] az önmaga számára elégséges embernek szüksége van barátságra, hogy megismerje önmagát” (1213a).⁴⁵⁷ Ezen a ponton az arisztotelési barátságfelfogást ki kell egészíteni a sztoikus barátságkoncepció legfőbb ismérveivel, amely szerint a barátság, amely természettől adott vonzódás az embertársakhoz, az egyén lelki erejének és nyugalmanak a fokozásában, az autonóm életgyakorlat kialakításában játszik jelentős szerepet. Ezt támasztja alá Seneca is a lélek nyugalmaról szóló munkájában.⁴⁵⁸

A görög *philia* értelmezésének ismerete mellett vizsgálatunk szempontjából szükségeszerű figyelembe venni a rómaiak szeretet- és barátságfogalmát is. Ennek egyik legfőbb értelmezője Cicero, aki kiemeli az *amor* és az *amicitia* fogalmak szoros összetartozását, amelyek a 'szeretni' igéből származnak (*De amicitia*, 8 és 27). Cicero értelmezésében is a barát önmagunk képmása (*De amicitia*, 7)⁴⁵⁹ és „... az igazi barát olyan, mintha második énünk volna” (*De amicitia*, 21),⁴⁶⁰ „hiszen a barátságnak az a jelentősége, hogy több lélekből szinte egy lesz” (*De amicitia*, 25).⁴⁶¹ A római értelmezés vezeti be a szeretet fogalomkörébe a hűség fogalmát, és teszi azt a barátság legfőbb ismérvévé (*De amicitia*, 18),⁴⁶² mivel az *amicitia* hasonlóan a *philia*hoz szoros kapcsolatban áll az erénnyel.⁴⁶³

A késői antikvitástól kezdve a kereszténység elterjedésével a *philia* fogalma átadta a helyét az *agapé* fogalmának. A korai kereszténység *agapé* fogalma nem egyszerűen a felebaráti

⁴⁵⁷ ARISTOTELÉS, *Eudémoszti etika* = Uő, *Eudémoszti etika: Nagy etika*, ford. STEIGER Kornél, Budapest, Gondolat, 1975 (Etikai gondolkodók), 141–250, itt: 248.

⁴⁵⁸ „Nihil tamen aequae oblectaverit animum, quam amicitia fidelis et dulcis.” (*De tranquillitate animi*, VII, 3); „Semmi sem okozhat azonban annyi gyönyörűséget lelkünknek, mint a hű és kellemes barátság.” Lucius Annaeus SENECA, *De tranquillitate animi: A lelki nyugalomról* = Uő, *De brevitate vitae: Az élet rövidségéről: De tranquillitate animi: A lelki nyugalomról*, ford. BOLLÓK János, Pécs, Seneca, 1992, 79–155, itt: 110–111.

⁴⁵⁹ „Mert aki igaz barátjára tekint, az mintegy a maga képmását látja. Ezért az ilyen emberek távollétükben is jelen vannak, ínségükben is gazdagok, betegen is erősek, és ami még merészebben hangzik – holtukban is élnek: olyan tisztelettel, hűséggel és bánattal ápolják emléküket barátaik.” (*De amicitia*, 7) CICERO *Válogatott művei*, Budapest, Európa, 1987, 389; „Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et inbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum.” M. Tulli CICERONIS *Scholarum in usum scripta selecta: Cato Maior: Laelius*, recognovit K. SIMBECK, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1926, 39.

⁴⁶⁰ CICERO *Válogatott művei*, i. m., 409; „... est enim is, qui est alter idem” CICERONIS *Scholarum in usum scripta selecta...*, i. m., 56.

⁴⁶¹ CICERO *Válogatott művei*, i. m., 413; „Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus.” CICERONIS *Scholarum in usum scripta selecta...*, i. m., 60.

⁴⁶² „A barátságban keresett megbízhatóság és állhatatosság alapja pedig a hűség: nincs megbízhatóság, ha hiányzik a hűség.” (*De amicitia*, 18) CICERO *Válogatott művei*, i. m., 404; „Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides: nihil est enim stabile, quod infidum est.” CICERONIS *Scholarum in usum scripta selecta...*, i. m., 52.

⁴⁶³ „... a természet az erények segítőtársául rendelte a barátságot, nem pedig a vétkek csatlósának, azért, hogy az erény, mivel egymagában nem képes elérni a legfőbb tökéletességet, egy másikkal szövetkezve és egyesülve, elérje.” (*De amicitia*, 22) CICERO *Válogatott művei*, i. m., 410; „Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret.” CICERONIS *Scholarum in usum scripta selecta...*, i. m., 57.

szeretetet, és az általános értelemben vett, emberek iránti szeretetet jelenti, hanem azt az összetartó erőt, a kiválasztottságot, amely egy csoport összetartozását szavatolja.⁴⁶⁴ Ennek a keresztényi csoporton belül megnyilvánuló szeretetnek a középpontja és fenntartó ereje Krisztus.⁴⁶⁵ Az *agapé* széles jelentésmezőjéből számunkra a barátság diskurzusában a *caritas* aspektusa a fontos. A barátság ebben az értelemben olyan emberek közötti kapcsolat, amely a másik ember életében való részesedés által megvalósítja az evilági létben az isteni szeretetet. A szeretetnek a barátságban megnyilvánuló formáját, a jóakaró szeretetet az Istenre irányuló szeretet alapozza meg. A barátság által az ember felismeri a másik emberben az Istenhez fűződő köteléket, melynek során a barátság interperszonális viszonya alárendelődik az ember Istenhez fűződő viszonyának. Ahogyan Augustinus is fogalmaz, a lélek természet szerint vágyakozik Isten felé (*Confessiones*, XIII, 9),⁴⁶⁶ és az igaz barát valójában Istent szereti a barátjában.⁴⁶⁷

A barátság toposzának széles spektrumú alkalmazása mellett különleges módon mutatkozik meg a barátság tapasztalatának reflexiója a költő egyik azon versében, amelyet barátjának, Georg Glogernek a halálára írt *Auf H. Georg Glogers Med. Cand. Seliges Ableben. 1631 October 16.* (PW, II, 7) címmel.

Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben

O Liebster, was bedeut das ungewohnte Röcheln,
 die Furcht der heißen Brust, der matten Lungen Fecheln,
 das so geschwinde keicht? Ach! wo, wo läßt du dich,
 dein' Augen, deinen Mund, und was noch mehr, wo mich?
 5 mich, deinen andern Dich? So bistu nun geflogen,
 du schöne Seele du, und läßt unnachgezogen
 den Leib, dein schönes Kleid, das mit so schöner Pracht
 der Tugend war gestückt und sauber ausgemacht!
 Du Mund, den Venus selbst in ihre Nectar tauchet,
 10 und dem die Gratien ihr Holdsein eingehauchet,
 ihr Augen, die ihr mich durch euer freundlich Sehn
 zur Gegenliebe zwingt, nun ists um euch geschehn

⁴⁶⁴ SCHMITZ, 405. jegyzetben *i. m.*, 162.

⁴⁶⁵ 1Ján. 4, 7–21. Különösképp: Azzal lesz teljessé a szeretet közöttünk, hogy bizodalunk van az ítélet napjához, mert amint ő van, úgy vagyunk mi is a világban (1Ján. 4, 17).

⁴⁶⁶ „Az én nehézkedésem a szeretet, az szabja meg az irányt, amerre szárnyalok. A te ajándékom, hogy kigyullad bennünk s fölfelé törekszünk; áttüzesedünk és szállunk. Megjárnuk a szív magasba vezető ösvényeit és a lépcsők énekét énekeljük. Tüzed, kedves, jó tüzed erejében lánggra lobbanunk és igazán megyünk, mert fölfelé megyünk, föl az égi Jeruzsálem békéje felé.” (*Confessiones*, XIII, 9) SZENT ÁGOSTON *Vallomásai*, Budapest, Szent István Társulat, 2002², 388; „Pondus meum amor meus; eo feror, quocumque feror. Dono tuo accendimur et sursum ferimur. Inardescimus et imus. Ascendimus ascensiones in corde et cantamus canticum graduum. Igne tuo, igne tuo bono inardescimus et imus, quoniam sursum imus ad pacem Jerusalem, quoniam jucundatus sum in his, qui dixerunt mihi: In domum Domini ibimus. Ibi nos collocavit voluntas bona, ut nihil velimus aliud quam permanere illic in aeternum.” *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, [...] accurante J.-P. MIGNE, 32. tom., Parisiis, Migne, 1865, 849.

⁴⁶⁷ „Ille enim veraciter amat amicum, qui Deum amat in amico, aut quia est in illo, aut ut sit in illo.” (*Sermones*, 336, 2) *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, [...] accurante J.-P. MIGNE, 38. tom., Parisiis, Migne, 1865, 1472.

und auch um euren mich! Vor hab' ich finden können
 noch meinen Landsman, dich, du Labsal meiner Sinnen!
 15 Ein Freund zwar, hoff' ich wol, mir anzutreffen ist:
 so einer nimmermehr, wie du gewesen bist.
 An dir hab' ich gehabt, ach! ach! gehabt den Zeugen
 von meiner Poesie, wie sehr sie umzubeugen
 der hagre Neid erküht, wie schlim er auf sie sieht!
 20 Durch dich verlacht' ich ihn: du hubst mir das Gemüt'
 ie mehr zum Ewigsein. Apollo war mir günstig,
 der Musicant' und Arzt, weil du mich machtest brünstig
 zu seiner doppeln Kunst. Die freie Meditrin
 verweiste mich durch dich zu ihrem Tempel hin
 25 und hieß mich ihren Freund. Wo werd' ich nun gelassen,
 weil du mich so verläßt? Wie auf den rauhen Gassen
 des bösen Oceans ein schwacher Nachen wankt,
 der keinen Bootsknecht hat, daß er den Port erlangt,
 schöpft Wasser, tauchet ein: also gehts meinem Kahne,
 30 der nun Kunst holen soll. Ich bin auf wilder Bahne,
 mein Ruder ist entzwei, mein Anker bleibt im Stich',
 im bodenlosen Grund'. O du mein selber Ich!
 Mein Alles und mein Nichts, ach Liebster! war dein Name,
 der's wol auch bleiben wird, so lang' ein Körnlein Same
 35 der Seelen in mir bleibt! Die Faust erstarret mir,
 die Tränen schwemmen aus die Dinte vom Papier'.
 Ich kan, ich kan nicht mehr! So nim doch hin, mein Leben,
 den Kuß, den letzten Kuß, den ohne Wiedergeben
 (ach wärs auch vor geschehn!) ich setz' auf deinen Mund,
 40 auf deinen kalten Mund! Diß ist der letzte Bund:
 so bleib' ich dir vermählt! So ewig Flemings Buhlen,
 die zarte Poesie, wird sein in Phöbus Schulen,
 so soll dein herzer Nam' an allen Wänden stehn,
 und mit der Ewigkeit mein Gloger untergehn!⁴⁶⁸

A *Poetische Wälder* második könyvébe osztott, alexandrinusokban írt költeményt első olvasatra halotti búcsúztató versnek tekinthetjük.⁴⁶⁹ A vers címében és utolsó sorában megjelenik Fleming egyik tanuló társának, Georg Glogernek a neve, akinek a halálára íródott az epicediumnak tűnő költemény. A vers különlegességét az adja, hogy nem a műfaj szokásos felosztása (*laudatio*, *lamentatio* és *consolatio*) szerinti gondolatmenet dominál a műben. Az elhalálozott barát erényeinek dicsérete, a barát elvesztése feletti bánat és a vigasztalás szólamai mögött a siratott személy a háttérbe szorul, és a szöveg előterébe a hátramaradott kerül, aki barátja elvesztése kapcsán az egyéni lét bizonyosságát kérdőjelezi meg a barátság szövetségének felértékelése⁴⁷⁰ során.

⁴⁶⁸ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 42–43.

⁴⁶⁹ Legújabbán a verset a fiatal férfiak közötti vonzalom diskurzusában vizsgálták, vö. Claudius SITTING, „*Der Zeuge von meiner Poesie*”: *Männlich-homosozielles Begehren in Paul Flemings Freundschaftsdichtung = Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTING, in Verbindung mit Sonja GLAUCH und Martin KLÖKER, Berlin, Gruyter, 2012, 205–232.

⁴⁷⁰ A baráti szeretet idilli állapotát írja le a *Nach seinem Traume an seinen vertrautesten Freund, 1636 November-Dezember* (PW, IV, 50) című vers beszélőjének „én”-hangja, aki a barátságot az aristotelési, az epikureista és az újplatonista szólamok játékában mint természetes vonzalmat mutatja be két hasonló lelkületű ember között, amely kapcsolatban a lélek nyugalma kiteljesedhet, ha a kapcsolat fő mozgató és fenntartó ereje a hűség, FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 176–180. Ennek a versnek a címettje máig nem azonosítható egyértelműen, vö. LUDSCHEIDT, 383. jegyzetben *i. m.*, 38.

A vers beszélője vocativus használatával indítja beszédét, az „én” hangja megszólítja, és egyúttal megszólalása középpontjába helyezi kommunikációs partnerét, a „te” hangját, akit „mein Liebster”-ként evokál. Az „én” önmagát az orvos szerepében inszenálva a leírás kijelentési módjában szakszerű alapossággal szituálja az evokált „te” hangot, illetve ebben a viszonyban saját magát. A „te” a tüdőgyulladás szövődményeiben haldokló ember figurájában ábrázolódik, aki haláltusáját vívja, lelke testét elhagyni látszik. Ebben a kommunikációban azonban a megidézett „te”-hang nem szólal meg, arcát és attribútumait teljes mértékben az „én” kijelentései alakítják. A „te” az „én” szemszögéből formálódik, az „én” elbeszélésében épül fel. Az „én” kijelentéseiben reflektálja a „te” jelenét, múltját és jövőjét, amely reflexióban az „én” valójában önmaga jelenét, múltját és jövőjét tárja fel. A meg nem szólaló „te”-t halott hangként megidézve, és a „te”-t az elmúlás aktusában elhelyezve az „én” mint külső szemlélő az orvos szerepéből kilépve a petrarcai szerelmes hangjára vált, és felvázolja a „te”-hez fűződő viszonyának minőségét. Az „én” és a „te” viszonya a szeretett nő és a szerelmes férfi viszonyához hasonlatos, az „én”-t és a „te”-t az egyévválás állapotában meghatározó barátság.⁴⁷¹ Az „én” a halálos betegség fiziológiai tüneteinek a leírása után a szépség petrarkista méltatásának hagyományában a „te” fizikai testének töredékes bemutatását adja. Ebben a folyamatban újabb kommunikációs szintet nyit, és a „du”, „ihr”, „euer”, „euch” névmások használatával közvetlenül a testrészeket szólítja meg. A „te” szemei viszonzott szeretetet ébresztettek, a szája Venus és a Gráciák kegyének nyomát viseli, amely szépséget és költőiséget hordozott. A „te” jelene ez, amikor az erény ékköveivel kirakott díszes ruhához hasonlatos testét lelke elhagyja. Ám nem a távozás aktusa és a búcsúzás dominál a jelen leírásában, hanem az „én” panasza magára maradottsága miatt („Ach! wo, wo läßt du dich ... und was noch mehr, wo mich? mich, deinen andern Dich?”, 3–5. sor; illetve „nun ists um euch geschehn und auch um euren mich!”, 12–13. sor). Az „én” jelenében a petrarkista én-széthullás és a platonikus én-te-összeolvadás szélsőségei között hanyódik, majd a múlt felé fordul, hogy annak reflexiójából felépíthesse önmagát, és a „te”-hez fűződő baráti viszony lényegét feltárja. Az „én” monológjában 34-szer használja az egyes szám első személyre vonatkozó névmásokat („ich”, „mich”, „mir”, „mein”) és 25-ször a „te”-re vonatkozó névmásokat („du”, „dich”, „dein”, „dir”). Beszéde folyamán olykor egy soron belül többször vált első személyről második személyre, így minden kijelentése antitetikus felépítményen nyugszik. A beszéd ellentétekre (élet-halál, múlt-jelen, jelen-jövő) alapuló felépítése nem csupán az „én” és a „te” szembenállásában dominál, hanem az egy soron, egy

⁴⁷¹ Vö. Sajnálak testvérem, Jonathán, kedves valál nékem nagyon, hozzám való szereteted csudálatra méltóbb volt az asszonyok szerelménél (2Sám. 1, 26). A Jonathán lelke egybeforr a Dávid lelkével, és Jonathán úgy szerette őt, mint a saját lelkét (1Sám. 18, 1).

kolónon belül is megjelenő antitézisek a beszélő középpont nélküliségét és szétesését modellálják. Az „én” megszólalása központi részévé az „én” és a „te” közös múltjának kifejtését helyezi. Ebben a részben a 15. sortól kezdve éri el a csúcspontját a barátság toposzainak felsorolása: a barátságban megnyilvánuló vágy nem lehet egyoldalú, a kölcsönös szereteten nyugszik („zur Gegenliebe zwingt“, 12. sor), az igaz barát segítőtárs és kísérőtárs az életben, de legfőbb ismérve, hogy nagy tettek tanúja. A „te” ezen a ponton, ahol az „én” és a „te” múltja egybeolvadnak, a „te” az „én” önmegalkotásának referenciapontjává válik. Az „én” a „te”-vel való viszonyában bontakoztatta ki költői létét,⁴⁷² ebben fogalmazható meg a „te” mint barát valódi érdeme. Ha a barátság toposzát tekintjük, akkor ez a fordulat nem felel meg teljesen a tiszta barátságról alkotott képnek. Bár a barátság a gyakorlatban és a cselekvésben realizálódik, ez azonban hasznalapú barátságnak tűnik, amelyet elvet Aristotelés és Cicero is,⁴⁷³ de amely Epikuros filozófiájában az *eudaimonia*hoz vezető út egyik – csaknem legfontosabb – lépése.⁴⁷⁴ A „te” annak a letéteményese, hogy az „én” a költészetben, a művészetben, az alkotásban határozhatta meg magát. Ezt kiegészíti az, hogy az „én” a sikeres orvosi szerepkörét is a „te”-vel való viszonyából eredezteti. Az „én” kijelentéseiben a „Poesie” (18. sor, 42. sor), az „Apollo” (21. sor), a „Musicant” (22. sor), a „Kunst” (30. sor), a „Phöbus” (42. sor) kifejezésekkel támasztja alá önmeghatározásának hátterét, miközben már nem csupán a múltról beszél, hanem önmegalkotásának jelenbeli és jövőbeli állapotairól is szól. Az „én” két helyen („gehabt den Zeugen / von meiner Poesie”, 18–19. sor; illetve „also gehts meinem Kahne, / der Kunst holen soll”, 29–30. sor) enjambement-nal ugrasztja ki gondolatmenetét, és csattanószerűen a költészetben történő önmegalkotásra helyezi a hangsúlyt. Ezt a folyamatot támogatja a „Mund” szóval való játék is, amelyet négyszer említ. Először a száj mint a halott test egy szeretett része jelenik meg (4. sor), amelyet később az „én” megszólít és perszonifikál (9. sor). Ez a száj már az istennők kegyében részesült, szépen szóló, azonban nem örökéletű, hanem végül elnémul, és hideggé válik (39–40. sor). Ezt az elnémult ajkat kívánja az „én” szónoklata végén megcsókolni a búcsúzás és az önvigasztalás aktusában. A „te” elmúlásával, a „te” elhallgatásával veszélybe kerül az „én” költőként való önmegalkotása, az „én” jelene és jövője kétségessé válik. Az „én” a 25. sor cezurája után visszacsatol a beszédének kezdetén feltett kérdéshez („Wo werd’ ich nun gelassen, weil du mich so verläßt?”, 25–26. sor), és ismét a „te” és az „én” jelenére vált. Az „én” a hajó allegóriájával ábrázolja jelenének állapotát, amely egyrészt az „én” elhagyatottságát írja le a szeretett barát halála pillanatában, illetve halála után, másrészt azt a

⁴⁷² Gloger ismerette meg Fleminget a sziléziai iskolával, August Buchner elméleteivel és személyesen Martin Opitz költővel.

⁴⁷³ Vö. Cicero, *De amicitia*, 27.

⁴⁷⁴ Vö. Cicero, *De finibus*, 1, 66.

szituációt, amelyben az „én” költészetének hajója kormányosát nélkülözve süllyedni látszik („also gehts meinem Kahne, der Kunst holen soll”, 29–30. sor). Az „én” eddigi beszédében a dicséret és a búcsúzás, a panasz és a köszönet beszédaktusaiban szólalt meg, amelyek átfedésben vannak egymással, illetve egymással összekapcsolódnak, és az emlékezés aktusa alá rendelődve a múlt temporális szintjéhez kötődnek. Beszédének 35. sorában az „én” hangja kitágul, és a beszélő önmaga megszólalására, és egyúttal önmaga poézisben történő önmeghatározási folyamatára reflektál („Die Faust erstarret mir, die Tränen schwemmen aus die Dinte vom Papier. Ich kan, ich kan nicht mehr!”, 35–37. sor). A kinyilatkoztatás és a lemondás beszédaktusai ezek, amelyek szintén átfedik egymást, és ezúton többértelműséget generálnak. Míg az „én” a szeretett barát halála miatti panaszban képtelen az emlékezést folytatni, és a búcsúztató beszédet befejezni, addig a beszélő ezzel a kijelentéssel kinyilatkoztatja, hogy nem képes fenntartani a művészet gyakorlásában felépített szerepét. A monológ egy teátrális jelenettel zárul, ahol az „én” a kérés aktusában a halott „te” felé fordul, és arra biztatja, hogy fogadja el tőle az utolsó csókot („So nim doch hin, mein Leben, den Kuß, 37–38. sor). A barátság így olyan szeretetként értelmeződik, amely hasonlatos az Isten és az ember közötti szövetséghez, és amelyet – mint isteni nászt – az utolsó csók pecsétel meg, és tesz örökkévalóvá (37–41. sor). Az „én” itt már nem „Liebster”-ként szólítja meg a „te”-t, hanem a „mein Leben” kifejezést használja. Ebben az összefüggésben a búcsúzás és a lemondás aktusai nem csupán a halott baráthoz kapcsolódnak, hanem a beszélő rezignatív kijelentéséhez is, aki tehetetlenségéről nyilatkozva az eddigi életére mint referenciapontra reflektál. A búcsú, a lemondás, a panasz a múlt elvesztésének szólnak, amellyel való viszonyban a jelen és a jövő teljesen kontúrtales és bizonytalan. A beszélő búcsúztató beszédében, a beszélés és az írás aktusában próbálja magát mint költőt meghatározni, de végül elnémul, és nyitva hagyja a kérdést, hogy a jövőben képes lesz-e a múltban felépített szerepét folytatni. Az „én” beszédét végül a művészet dicsőítésével zárja, amelynek fontos szerepe van a halott memóriájának fennmaradásában. Az utóéletnek a költészet médiumában történő biztosítása révén összekapcsolódik a baráttal való kapcsolat a költészethez való szoros kötődéssel. Úgy tűnik, hogy a barátság viszonya és élménye generálja az „én” költői produktivitását, de Gloger nevének továbbélése, ez az ígéret mint a halottat búcsúztató beszéd szükséges közhelye, a barát emlékének fennmaradása nem biztosított, mivel az „én” költői létének folytonossága megkérdőjeleződik.

A beszélő elégikus hangnemű beszédében a különböző toposzok adta keretek hozzák létre a teret a kijelentések megszólalásához, és egyúttal korlátozzák is azt a játékteret, amelyen belül a beszélői hangok színre vihetik magukat. A beszélő az epicédium retorikai eszközeit és a barátság toposzait oly módon vegyíti, hogy a szöveg az önmeghatározás bizonytalanságának

problematikáját és az eddig felépített szerep(ek) folytonosságának lehetőségeit tárgyalja. A beszélő az orvosi szerepben, majd a petrarcai szerelmes szerepében megjelenített „én”-hanggal evokálja a „te”-t, akit a barát figurájában alkot meg. A barátság egy eszköz az önmeghatározás folyamatában, amely során az „én” önmagához való viszonya is megmérettetik azáltal, hogy ebben a viszonyban az „én” meghatározása a másikkal való kapcsolatban kap hangsúlyt. Az „én”-nek a „te” felé fordulásával, a „te”-hang megidézésének aktusában a beszélő az *apostrophé* idejében helyezi el a megszólítottat.⁴⁷⁵ Az „én” az autark állapot elérését látszik megcélozni, mivel az önmaga számára elégséges embernek szüksége van a barátságra, hogy megismerje önmagát. Míg az „én” térben és időben a haldokló barát mellett szituálja magát, a beszélő térbeli és időbeli szituáltsága szétfolyik. Az önmegalkotás folyamata az „én” és a passzív „te” viszonyában zajlik, ahol a „te” evokált, de meg nem szólaló instancia, akivel az „én” kommunikációba kíván lépni. A „te” a múlt halott hangjaként azonban nem képes a befogadó és a megszólított szerepére. Az „én” a „te” elhallgatásában magára maradván élete eddigi történéseit („mein Leben”, 37. sor) a barátság kontextusában reflektálva próbálja az alkotásban felépíteni magát. A beszélő én olyan szubjektumot hoz létre, aki a múltjából táplálkozva igyekszik önmagát felépíteni, de jelenében képtelen szilárd középpontot megfogalmazni, és a decentráltságban határozza meg önmagát. A *repetitio* alakzatában, az „én”-re és a „te”-re vonatkozó névmások, illetve a költészet metaforáinak az ismétlésével, a szóhoz való ragaszkodás és az abba való kapaszkodás nyilvánul meg a változással és az elmúlással szemben. Az ismétlések a poétikai beszéd előrehaladása és folyása ellenében ható *constantia*ként értelmeződnek, amely során a beszéd önmagába kapaszkodik, és állhatatosan ragaszkodik a kimondott szavakhoz és kifejezésekhez. Ahogyan az „én” története tintaként szétfolyik a papíron, úgy veszíti el a szubjektum önmeghatározásának lehetséges kontúrjait, képtelen önmaga megalkotására, és az elnémulás topikus gesztusában helyezkedik el.

⁴⁷⁵ CULLER, 394. jegyzetben *i. m.*, 383.

5.3 A beszélő az utazás tapasztalatáról szóló beszédben: *In Groß-Neugart der Reußen, M.Dc.XXXIV. (PW, IV, 20)*

„Aliud ex alio iter suscipitur, et spectacula spectaculis mutantur. Ut ait Lucretius: *Hoc se quisque modo semper fugit. Sed quid prodest, si non effugit? Sequitur se ipse et urget gravissimus comes.*”⁴⁷⁶ (Seneca, *De tranquillitate animi*, II, 14)

Az életrajzban már röviden tárgyalt oroszországi és perzsiai utazás szolgáltatta a költő Fleming mint empirikus szerző számára 1633 után azokat a találkozásokat, élményeket és a – ritkábban pozitív, többnyire negatív⁴⁷⁷ – személyes tapasztalatokat, amelyek a költemények megírásának kiindulási pontját adták. Az elemzésre kiválasztott költemény bemutatása előtt szükséges részletesebben szólni ennek az utazásnak a céljáról, körülményeiről és a küldöttségről, hogy tisztábban láthassuk azt a történelmi időszakot, közösséget és szellemi közeget, amelyben a költemények megszülettek.

Schleswig-Holstein a 17. században az egyik legszerencsésebb helyzetben lévő fejedelemség volt. Uralkodói a dán királyi ház egyik oldalágából származtak, és a fejedelemség Dániával való kapcsolata azzal az előnnyel járt, hogy a hercegség a dán korona védelmében gond nélkül virágozhatott.⁴⁷⁸ Schleswig-Holstein hercege, III. Frigyes (1597–1659) kiváló nevelésben részesült, több nyelven beszélt, már trónörökösként beutazta Nyugat-Európát, és igen vonzódott a műkincsekhez és a természettudományokhoz. Lutheránus vallásossága ellenére kálvinista holland tudósokat, festőket, kereskedőket hívott udvarába. Németalföld gazdasági virágzása ösztönözte az ipar és a kereskedelem támogatására, tervei között szerepelt az Északi-tenger és a Balti-tenger közötti csatorna építése.⁴⁷⁹

Schleswig-Holstein a harmincéves háború idején semleges volt, miután IV. Keresztély dán király 1629-ben aláírta a császáriakkal a Lübecki békét, amely békébe belefoglalták szövetségesét, a Schleswig-holsteini Hercegséget is. A svédek megjelenése azonban III. Frigyes herceget arra indította, hogy a meggyengült dánok helyett a svédekkel lépjen szövetségre. Házassági kapcsolat kiépítését sikerült megvalósítania, de attól óvakodott, hogy a svédekkel katonai együttműködésre lépjen. Semlegességét a későbbiekben is sikerült megőriznie, és így a háború pusztítása a Német Római Császárság ezen részét elkerülte.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ SENECA, 458. jegyzetben *i. m.*, 96. Saját fordításomban: Az egyik út a másik útból születik, a látványosságokat látványosságok váltják. Ahogy Lucretius mondja: *Így fut mindig mindenki maga elől.* De mi haszna van, ha nem talál kiutat? Követi és gyötri önmagát mint igen terhes útitárs.

⁴⁷⁷ Fleming kétszer akarta megszakítani az utazást és akart végleg hazatérni Németországba, de terve mindkét alkalommal meghiúsult.

⁴⁷⁸ ENGEL Pál, *Bevezetés = Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*, ford. BALASSA Klára, Budapest, Gondolat, 1969 (Világjárók: Klasszikus útleírások, 11), 8.

⁴⁷⁹ *Uo.*, 8–9.

⁴⁸⁰ *Uo.*, 9–10.

III. Frigyes jó kapcsolata a svédekkel támogatta a herceg azon korábbi tervét, hogy kereskedelmi kapcsolatba lépjen Perzsiával, ahová az út a Baltikum svéd birtokain és Oroszországon keresztül vezetett. A herceg terve az volt, hogy a perzsa selyemkivitelnek, amelynek korábbi közvetítői a portugálok voltak, majd a hollandok és az angolok lettek, egy részét az Indiai-óceánról a Volgára és a Balti-tengerre irányítsa. A szükséges kereskedelmi tőkét a Hanza-városok, főként Hamburg kereskedői adták volna. A schleswig-holsteini küldöttség előkészületeinek irányítója, majd annak vezetője így egy hamburgi patrícus, Otto Brüggemann lett. Brüggemann a kereskedelmi kapcsolat és az utazás előkészítéseként 1632-ben már elutazott Moszkvába, majd 1633-ban a svédek jóváhagyását is kieszközölte.⁴⁸¹

A 34 tagú küldöttség 1633. november 6-án indult el Hamburgból – Lübecken, Rigán, Revalon, Nagy-Novgorodon és Tveren keresztül – Moszkvába. A delegáció másik vezetője – Otto Brüggemann mellett – Philipp Crusius, titkára Adam Olearius volt. Moszkvába 1634. augusztus 14-én érkeztek, ahol Mihail Fjodorovics Romanov cárral (1596–1645) szerződést kötöttek, amely alapján engedélyt kaptak arra, hogy a schleswig-holsteini kereskedők bizonyos perzsa árucikkeket Oroszországon át szállíthassanak, illetve a Volga mentén lerakatokat létesíthessenek. A szerződésben szereplő évi 600.000 tallér járadék mértéke nem volt reális, amely tény alapján veszélyeztette a hercegi tervek megvalósulását. A delegáció 1635. április 6-án ért vissza Gortorpba, ahol rögtön elkezdték szervezni a perzsiai küldöttséget, amelynek vezetői továbbra is Brüggemann és Crusius voltak, titkára pedig Olearius. 1635. október 22-én indultak Hamburgból, de útjukat lassította egy Hochland szigeténél szenvedett hajótörés. 1636. március 29-én értek Moszkvába, ahonnan június 16-án indultak tovább Nyizsnyij Novgorodba, majd itt hajóra szálltak, és a Volgán hajóztak Asztrahánig. Asztrahánból október 10-én indultak el a Kaszpi-tengeren, de Derbent közelében hajótörést szenvedtek. Az utazást végül 1636. december 22-én folytatták tovább szárazföldön, a Kaukázus keleti hágóin keresztül Semahába jutottak, ahol 1636. december 30-tól 1637. március 27-ig tartózkodtak, engedélyre várva, hogy bevonulhassanak a perzsa fővárosba. Ezután a delegáció Sultanije, Kazvin, Kum és Kásán városain átutazva 1637. augusztus 3-án elérte Perzsia fővárosát, Iszfahánt. Szefi sah⁴⁸² (1610–1642) kezdetben barátságosan fogadta a küldöttséget, azonban Brüggemann arrogáns fellépésének hatására, és annak következtében, hogy Brüggemann messze túllépte a tárgyalási hatáskörét, a németek hamar elveszítették a sah udvarában a diplomáciai hitelüket. A sikertelen tárgyalások után, anélkül, hogy bármiféle megállapodást kötöttek volna, a küldöttség 1637. december 21-én elhagyta Iszfahánt. A

⁴⁸¹ *Uo.*, 10.

⁴⁸² Szefi sah I. (Nagy) Abbász (1571–1629) unokája volt. I. Abbász sah volt az újkori Perzsia azon jeles uralkodója, aki elsőként nyitott az európai hatalmak irányába, vö. *Adam Olearius viszontagságos útja ...*, i. m., 254.

perzsa sah, ahogyan később az orosz cár is, saját delegációt küldött Gottorpba, akik a holsteiniekkel együtt utaztak Németországba.

A schleswig-holsteini küldöttség útja hazafelé a szárazföldön vezetett. Az Elbrusz-hegyég hágóin át keleti irányba vonultak Gilán temékeny és szubtrópuson nedves éghajlatú tartományáig, majd a Kaszpi-tenger nyugati partja mentén tett, fárasztó és hosszadalmas gyalogmenet után Aszrahánt 1638. június 14-én érték el. Innen ugyanazon az útvonalon folytatták az útjukat, ahogyan a Perzsia felé vezető úton, majd 1639. augusztus 1-jén érkeztek meg Gottorpba.⁴⁸³

A költséges és fáradságos utazás és vállalkozás eredménytelenül zárult, a perzsa selyemkivitel egy részének megszerzése meghiúsult. Máig sem tisztázott, hogy min bukott meg a terv, lehet, hogy az oroszok ellenezték, de lehetséges az is, hogy a svédek gondolták meg magukat, mivel a közelgő dán háborúban szükségük volt a hollandok támogatására. Ehhez járult még az is, hogy 1639-ben a hollandok megsemmisítették a spanyol flottát, így a német császár és a spanyolok perzsiái tervei a továbbiakra nézve meghiúsultak, és a Perzsiával folyó szárazföldi kereskedelem már nem állt az érdekükben. Bűnbakká azonban az udvarban csak egy személyt tettek, Otto Brüggemannt.⁴⁸⁴ Otto Brüggemann gyanús viselkedése, titkos ügyletei és az a híresztelés, hogy a svédekkel szövetkezve saját terveit akarta megvalósítani, alkalmat adott a holsteini hercegnek arra, hogy Brüggemannt megvádolják a megállapodások be nem tartása és hivatali visszaélés miatt. Brüggemannt végül halálra ítélték, és 1640. május 5-én lefejezték.⁴⁸⁵

⁴⁸³ Claus PRIESNER, *Olearius, Adam = Neue Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, XIX, Berlin, Duncker und Humblot, 1998, 517–519.

⁴⁸⁴ ENGEL, *i. m.*, 11.

⁴⁸⁵ ENGEL, *i. m.*, 19, Otto Brüggemann (1600–1640) sorsáról az oleariusi útleírás utolsó fejezete szól (*Olearius, Vermehrte neue Beschreibung der muscowitischen und persischen Reyse*, VI/27).

Adam Oleariust⁴⁸⁶ volt lipcsei tanuló társa, Philipp Crusius,⁴⁸⁷ a holsteini küldöttség másik tanácsosa kérte fel arra, hogy a küldöttségben részt vegyen. A természettudományokkal foglalkozó Oleariust állítólag a nyelvismeretei és a nyelvtehetsége miatt választották ki az utazásra, aki útleíró munkája alapján azt a benyomást kelti, hogy csupán tudományos munkatársa volt a követségnek, akit geográfiai mérések elvégzésével és keleti műkincsek gyűjtésével bíztak meg.⁴⁸⁸ Olearius munkája a műfaji elvárásoknak megfelelően tényszerű leírásokat igyekszik adni, amelyet a tudós objektivitása és a diplomata diszkréciója is indokol. *Az Offt beehrte Beschreibung der newen orientalischen Reise* (1647)⁴⁸⁹ című, és a kibővített és javított *Vermehrte Neue Beschreibung der muscovitischen und persischehn Reyse* (1656)⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Adam Olearius (eredeti nevén Adam Oehlschlegel) 1603. augusztus 16-án született Ascherslebenben (Szászország) és 1671. február 22-én hunyt el Gottorpban. Olearius 1620-tól a Lipcsei Egyetemen teológiát tanult, de inkább a filozófia és a matematika érdekelte, és így természettudományos ismereteket is szerzett. 1627-ben megszerezte a *magister philosophiae* fokozatot, 1630-tól 1633-ig a lipcsei Nicolai Gimnázium helyettes igazgatója volt, 1633-ban került III. Frigyes, Schleswig-Holstein-Gottorp hercegének szolgálatába. Az utazásról visszatérve Gottorpban telepedett le, és még 1639-ben III. Frigyes udvari matematikusa lett tanácsosi címmel. 1649-ben a hercegi könyvtár és kincstár igazgatásával bízták meg. Templomépítkezést is vezetett Gottorpban, rézmetszéssel is foglalkozott, és szerkesztett a hercegnek egy 11 láb átmérőjű földgömböt, amelynek közepébe lehetett ülni és innen tanulmányozni a belső felületen ábrázolt égboltot. (Ezt a glóbuszt később Nagy Péter cár szerezte meg.) vö. ENGEL, *i. m.*, 13. Olearius filológusként is működött, megírta a hercegség 17. századi történetét (*Kurtzer Begriff einer Holsteinischen Chronic Oder Summarische Beschreibung der denckwürdigsten Geschichten, so innerhalb 200 und mehr Jahren, nemblich von anno 1[4]48. biß 1663 in den Nordlanden, sonderlich in Holstein sich begeben. Alles auß bekanten Geschicht-Schreibern, so auff der andern Seiten nahmhafftig gemacht, auffß kürtzezt zusammen getragen*, Schleßwig, Carstens, 1663), perzsából fordított (*Persianischer Rosenthal, in welchem viel lustige Historien / scharffsinnige Reden und nützliche Regeln vor 400. Jahren von einem sinnreichen Poeten Schich SAADI in persischer Sprach beschrieben, jetzo aber von Adamo OLEARIO mit Zuziehung eines alten Persianers Namens HAKWIRDI übersetzt, in hochdeutscher Sprache heraus gegeben und mit vielen Kupfferstücken gezieret*, Hamburg, Nauman, 1654), 1651-ben a Fruchtbringende Gesellschaft tagjává választotta „Der Vielbemühete“ néven, vö. PRIESNER, *i. m.*, 517–519.

⁴⁸⁷ Philipp Crusius (1598–1676) egy szászországi evangélikus lelkész fia volt, Lipszében jogot tanult, később III. Frigyes herceg tanácsosa lett. Az oroszországi és perzsiai diplomáciai út után Revalban telepedett le, svéd szolgálatba lépett, és nemességet kapott (von Krusenstern). Svéd helytartóságot vezetett 1659 és 1670 között, szerkesztett egy ész-törvénykönyvet, amely a 19. századig volt hatályos, vö. *Adam Olearius viszontagságos útja...*, *i. m.*, 19.

⁴⁸⁸ ENGEL, *i. m.*, 11.

⁴⁸⁹ *Offt beehrte Beschreibung der newen orientalischen Reise, so durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien geschehen, worinnen derer Örter und Länder, durch welche die Reise gangen, als fürnemblich Rußland, Tartarien und Persien, sampt ihrer Einwohner Natur, Leben und Wesen fleissig beschrieben, und mit vielen Kupfferstücken, so nach dem Leben gestellet, gezieret*. Item ein Schreiben des woledeln [et]c. Johan Albrecht von MANDELSLO, worinnen dessen Ostindianische Reise über den Oceanum enthalten, zusampt eines kurtzen Berichts von jetzigem Zustand des eussersten Orientalischen Königreiches Tzina, Schleßwig, Zur Glocken, 1647.

A mű függelékében az utazó társaságtól Iszfahánban elváló Johann Albrecht von Mandelslohnak (1616–1644) írása olvasható az Indiába és Madagaszkárra tett további útjáról, illetve egy rövid vázlat Kína politikai földrajzáról, amely a későbbi kiadásokból hiányzik. Ez az útleírás 1659-ben, 1666-ban és 1673-ban jelent meg franciául, 1651-ben hollandul és 1666-ban angolul, vö. PRIESNER, *i. m.*, 517–519.

⁴⁹⁰ *Vermehrte neue Beschreibung der muscovitischen und persischen Reyse, so durch Gelegenheit einer Holsteinischen Gesandtschaft an den Russischen Zaar und König in Persien geschehen, worinnen die Gelegenheit derer Orter und Länder / durch welche die Reyse gangen / als Liffland / Rußland / Tartarien / Meden und Persien / sampt dero Einwohner Natur / Leben ... zu befinden, welche zum andern Mahl heraus gibt* Adam OLEARIUS Ascanius, Schleßwig, Holwein, 1656.

Ez az útleírás 1696-ig további nyolc német nyelvű kiadást ért meg. 1971-ben adták ki fakszimiléjét, 1967-ben egy angol nyelvű, 1986-ban egy német nyelvű rövidített változata jelent meg, vö. PRIESNER, *i. m.*, 517–519.

Magyar nyelven 1969-ben jelent meg egy válogatás az oleariusi útleírásból a *Világjárók: Klasszikus útleírások* című könyvsorozatban.

című munkák nem voltak felfedező munkák, mivel Oroszország és Perzsia ekkor már részben feltérképezett területek voltak az európaiak számára, azonban az oleariusi útleírások tudományos eredményei és mérései pontosították és gazdagították a Keletről alkotott eddigi képet. Olearius földrajzi megfigyeléseit hosszú évekig használták, mérései pontosították a térképeket pl. a Volga és a Kaszpi-tenger vidékét vagy a Kaukázus keleti területeit illetően. Igen jelentősek voltak a tudós néprajzi, politikai és kultúrára vonatkozó megfigyelései is.⁴⁹¹

Adam Olearius javaslatára és támogatásával kérte Fleming, orvosbarátjával Hartmann Grahmannal együtt, felvételét a küldöttségbe.⁴⁹² Ahogyan a Fleming munkásságát tárgyaló fejezetrészen említettem, Olearius a költő 15 versét, illetve versrészletét vette fel útleírásába. Az értekezésnek nem célja az oleariusi próza és a flemingi líra kapcsolatának és különbözőségének tárgyalása, ezért csak azokon a helyeken és olyan mértékben térek ki az oleariusi szövegre, ahol és amennyire a flemingi szöveg vizsgálata megkívánja.⁴⁹³

Az utazás folyamán keletkezett költeményekkel kapcsolatban Hamid Tafazoli Fleming különlegességét abban az aspektusban próbálja megragadni, hogy hogyan reflektál a költő korának szellemében a kulturálisan idegenre.⁴⁹⁴ Megállapítása szerint a versekben a saját kultúra tudata és az idegen kultúrájának észlelése és érzékelése erőteljes, ez azonban nem zárja el a költő poétikai rálátását. Az idegennel való találkozás tágítja a költő megismerési horizontját, és ez észlelhetően kihat az utazással töltött évek lírai produktivitására. Tafazoli értelmezésében Fleming költészete önmaga ismeretéből (*Selbstkenntnis*) és az idegen ismeretéből (*Fremdkenntnis*) nő ki, és nem redukálható sem kizárólag a sajátra, sem kizárólag az idegenre, hanem valami újat teremt. A szövegek az idegen és a saját kulturációjának a helyévé válnak, mivel bennük az idegen és a saját közötti közvetítés megy végbe, amely csak poétikai szinten megvalósítható. A szövegek a kulturális határok átlépése és a kulturális keveredések helyeiként értelmezhetőek, így Fleming különállósága olyan költészetben ragadható meg, amelyben a történeti transzkulturalitás nyomai fedezhetőek fel.⁴⁹⁵ Az idegen

⁴⁹¹ ENGEL, *i. m.*, 12.

⁴⁹² Friedrich RATZEL, *Olearius, Adam = Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, XXIV, Leipzig, Duncker und Humblot, 1886, 269–276.

⁴⁹³ A két szövegtípus összehasonlítását tárgyalják az alábbi írások: KEMPER, 292. jegyzetben *i. m.*; Wolfgang STRUCK, „*Persien in Persien suchen und nicht finden*”: *Adam Olearius und Paul Fleming auf der Reise nach Isfahan (1633-1639) = Ins Fremde schreiben: Gegenwartsliteratur auf den Spuren historischer und fantastischer Entdeckungsreisen*, hrsg. von Christof HAMANN, Alexander HONOLD, Göttingen, Wallstein, 2009 (Poiesis: Standpunkte der Gegenwartsliteratur, 5), 23–41; Roswitha JACOBSEN, *Gedichte und andere Textsorten in der Reisebeschreibung des Adam Olearius = Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallin in der Frühen Neuzeit: Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region*, hrsg. von Mari TARVAS, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2011, 75–104.

⁴⁹⁴ Hamid TAFAZOLI, *Paul Flemings Reiselyrik als Versuch einer transkulturellen Kommunikation der Frühen Neuzeit = Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallin in der Frühen Neuzeit: Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region*, hrsg. von Mari TARVAS, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2011, 61–73, itt: 61.

⁴⁹⁵ *Uo.*, 62–64.

megszólitása, az idegen felé fordulás egyúttal nyilatkozik a sajátáról, amelynek produktív részévé válik így az idegen is.

Annak bemutatására, hogy a beszélő hogyan alkotja meg magát az idegen tapasztalásáról szóló beszédben, a költőnek Nagy-Novgorodban írt egyik költeményét választottam.

In Groß-Neugart der Reußen, 1634 März-Juli

Indessen daß der Mars bei zweimal sieben Jahren
annoch nicht grausam satt berennt und angefahren
mein wertes Vaterland, vor aller Länder Kron',
itzt ihr verdammter Haß und angepiffner Hohn,
5 er geht noch täglich fort, Gradivus, der Verheerer,
mit seiner bösen Schaar der geizigen Verzehrer,
verderbt, was er nicht mag, äscht Städt' und Dörfer ein
und läßt für seiner Macht nichts ungebrochen sein,
10 wo anders was noch ganz, - so sei ein wenig deine,
mein *Fleming*, weil du kanst. Du hast noch dieses Eine
von allem, was du hattst: dich, den dir niemand nimmt;
wiewol noch mancher itzt auch um sich selbst kömmt,
des Andren mehr als sein'. Ist Alles denn verloren,
15 so laß es, wo es ist! Es wird noch stets geboren,
das so geht wieder hin. Das blinde Glücke scherzt,
verwechselt Gab' umb Raub. Was ist es, das dich schmerzt?
Fürwar, ein großes Nichts! Du, bist ja noch derselbe,
lebst sichrer als zuvor! Kanst du nicht umb die Elbe
20 und Mulde sicher sein, so such' ein' ander' Statt,
die mit geringrer Lust auch wenger Sorge hat!
Die Welt ist groß genug. Stürmt Äol dieser Seiten,
so laß dein kluges Schiff ihm nicht entgegen streiten!
Fleuch dort naus, tobt er hier! Ein Weiser dient der Zeit,
nimmt sein Verhängnüß auf, wie es die Hand ihm beut,
25 ist traurend dennoch froh. Ein himmlisches Gemüte
ist irdnen Sachen feind, ermannet sein Geblüte,
schätzt ihm kein Gut nit gleich, ist an sich selbst vergnügt,
in höchster Armut reich. Du auch, machs, wie sichs fügt,
und hülle dich in dich, bis daß sich Sturm und Regen,
30 nachdem sich Phöbus zeigt, hin wieder werden legen!
Des alten Vatern Not, der frommen Mutter Leid,
der lieben Schwester Angst, so vieler Freunde Neid
setz' itzt ein wenig aus! Tu', was der Himmel heißet!
Nimm der Bequemheit war, eh' sie sich dir entreißet!
35 Zeuch in die Mitternacht, in das entlegne Land,
das mancher tadelt mehr, als das ihm ist bekant!
Tu', was dir noch vergünnt der Fröling deiner Jahre!
Laß sagen, was man will! Erfahre du das Wahre!
Dem traut man, was man sieht. Und hoffe diß darbei,
40 daß in der Barbarei auch was zu finden sei,
das nicht barbarisch ist! Wolan, ich bin vergnüget.
Es hat mich nicht gereut, daß ich mich her verfüget.
Ich bin wol kommen an, hier, wo Kalisto steht
und Arkas, der mir nun fast auf der Scheitel geht.
45 Der Belt, der war mir gut, die Düne floß mir linde,
die Narve war mein Freund, ich gieng mit gutem Winde,
wo Wind von Nöten war. Die Volgov seh' ich nun,
die mich umb ihren Rand läßt nach Begehren ruhn.
Wie kan ich doch vorbei? Ich muß die Leute preisen,
50 die so wie diese sind. Besteht es auf Erweisen,
so hab' ich überrecht. Wer lobet nicht den Man,
der sein' ist, weil er ist? der alles missen kan

und alles haben auch? Er ist darzu geboren,
 daß er vergnügt kan sein. Man klaget nichts verloren,
 55 wenn sich der Vater legt: seins gleichen, er, wächst auf,
 der wolgezogne Sohn. Erfolgt kein Erbgut drauf,
 so ist er selbst sein Teil. Kein Geld gehört zum Leben.
 Aus Golde wird kein Blut. Er sieht ihm, was ihm eben,
 ein trächtigs Plätzlein aus, das er nicht kaufen muß,
 60 als wie man etwan tut. Da setzt er seinen Fuß,
 macht Feld und Gärten draus, fragt nichts nach hohen Bäumen.
 Wenn er nur Hitz' und Frost und so was nicht darf scheuen,
 so ist er wol versorgt, geht selbst zu Wald' und haut
 die längsten Tannen aus, bewohnt, was er baut,
 65 selbst Meister und selbst Wirt. Bekömmt er Lust zum Weibe:
 des Nachbars Tochter will, ein Mensch, das schön am Leibe
 und gut vom Herzen ist; die, daß er sie mehr liebt,
 dem sonst nicht blassen Mund' ein liechters Färblein giebt.
 Wer suchte dieses hier? So leben sie in Stille.
 70 Kein Argwohn kömmt in sie. Sein Rat, der ist ihr Wille.
 Ehrt ihn, ie mehr er herrscht, und hält gewiß dafür,
 ie schärfer er sie hält, ie hulder sei er ihr.
 Das glaubt kein Weib bei uns. Indessen ist kein Mangel,
 ißt, wenn und was er will, speißt, was ihm fängt die Angel,
 75 was Stall und Nest vermag und was sein Garten trägt.
 Sein Trinken führt der Bach; der wilde Forst, der hägt
 ihm was auf seinen Tisch. Gelüstet ihm zu jagen,
 es steht ihm alles frei, er darf es sicher wagen.
 Sein Wind- und Federspiel, das ist sein Flitz und Pfeil,
 80 die er wol selbst gemacht. Ein Messer und ein Beil,
 das ist ihm Werkzeugs satt. Sein Vorrat ist auf heute,
 auf morgen hat ihn Gott. Er zeucht nicht aus auf Beute,
 wie seine Nachbarn tun, die um das schwarze Meer,
 die Ton' und Wolge sind. Sein Beutel ist nicht schwer,
 85 doch auch nicht allzu leer. So darf er sich nicht grämen,
 wo er den Unterhalt von Kleidern her soll nehmen.
 Sein Schaf trägt ihm den Belz, sein Flachs und Hanf stehn wol,
 daraus er spinnt und wirkt, so viel er haben soll.
 Wird mit Gesundheit alt, weiß wenig von Gebrechen.
 90 Sein Knoblauch ist sein Arzt. Das übermachte Zechen,
 die allzu ofte Kost, das zeitigt uns den Tod.
 Man lebe, wie man soll, so hat es keine Not!
 Verbrechen nährt den Arzt. Bei sechsmal hundert Jahren
 hat Rom sich frisch und stark bei Kohle können sparen.
 95 Muß nicht zu Hofe ziehn, darf keine Frone tun,
 in strengsten Diensten frei, kan unbesorglich ruhn,
 scheut keinen Aconit, streckt sich in seinen Rasen,
 läßt um und neben sich sein wenig Viehlein grasen,
 das ihm ist Reichtum satt. Die schöne Nachtigal
 100 fleucht über seinen Kopf, verführt so manchen Schal
 und schläft den Müden ein. Da liegt er bis zu morgen,
 ihn plagt kein schwerer Traum, ist weit von allen Sorgen,
 die uns den Schlaf zerreißt. Kein Dieb bricht bei ihm ein.
 Frau Armut läßt ihn wol für diesen sicher sein.
 105 Gott muß ihm gütig sein. Er tut zu Mitternachte
 in Kirchen sein Gebet'. Er fastet mit Bedachte.
 Frommsein ist seine Kunst. Von mehrem weiß er nicht.
 Wenn er verstehen mag nur, was sein Nachbar spricht,
 so meint er, hab' er gnung. Und was ist ihm mehr nütze?
 110 Kein Mensch wird mehr ein Mensch mit seiner Kunst und Witze.
 So gibts vor Gott auch nichts. Wer den in Einfalt ehrt,
 nur ein rein Herze hat, der ist recht hochgelehrt.
 Es ist ein seltsams Tun, daß wir uns so bemühen
 um Ehre, Geld und Kunst, durch ferne Länder ziehen,
 115 Frost, Hitze, Hunger, Durst, Angst, Mühe stehen aus:

der Man kömmt, weil er lebt, kaum übers dritte Haus.
 Was bin ich mehr als er? Ich will dirs besser weisen,
 wohin du sichrer solst und mit mehr Nutzen reisen.
 Geh, sieh dich selbst durch! Du selbst bist dir die Welt!
 120 Verstehst du dich aus dir, so hast du wol bestellt.
 Drei-, viermal mehr als wol dem Volke, das so lebet!
 Es kan nicht elend sein, weil nichts denn Ruhe schwebet
 um seine Häuser her. Die treue Sicherheit
 verachtet sie Nacht und Tag. Des Glückes Troß, der Neid,
 125 kömmt nicht in dieses Land. Zu des Saturnus Zeiten,
 dem diß Volk noch kömmt zu und was ihm liegt zur Seiten,
 ward ebenso gelebt. Da war kein Mein und Dein,
 kein Vorteil, kein Betrug, der sich hernach schlich' ein.
 Krieg kömmt von Kriegen her. Hast du dich hier verhalten,
 130 o Einfalt, heilge Zier, von erster Zeit der Alten,
 bis auf die Hefen uns? Ist hier dasselbe Land,
 da Ehr' und Redlichkeit von uns sich hingewandt?⁴⁹⁶

Olearius útleírásának harmadik könyvébe veszi fel Fleming Novgorod-versét és ezzel zárja Oroszország tárgyalását. Miután elnézést kér olvasóitól, hogy túl hosszan értekezett az oroszországi viszonyokról, még megtoldja leírását egy verssel, amely

„Doctor Paul Flemings/ meines gewesenen Reisegefertens feine Gedancken/ welche er über die Russen/
 fürnemlich so im Naugartischen Creise und auff dem Lande wohnen/ gerichtet. Dann bey denselben er
 in unserer ersten Reise fünff gantzer Monath sich auffgehalten / und dieses geschrieben”.⁴⁹⁷

Habár a költemény tartalmaz életrajzi elemeket – az utazásra, a német földön dúló háborúra, az oroszországi tartózkodásra vonatkozólag – a felhasznált toposzok, illetve a szavak és mondatok szintjén megjelenő szemantika nem keltik individuális tapasztalat benyomását, ezek csupán Fleming *poeta doctus* mivoltát igazolják. Ezt a költeményt sokan elemezték már, többnyire a sztoikus és a neosztoikus szubtextusokat vizsgálva,⁴⁹⁸ és a sztoikusán megformálódott, illetve sztoikusán megfogalmazott én felé tartó utópisztikus utazásként⁴⁹⁹ értelmezték.

A 132 soros költemény beszélő instanciája megszólalásában egy beszélő ént hoz létre, amely először egy mesélő szerepében jelenik meg, mintha ókori énekmondó lenne. Az „én” hangja pontosan megadja idő- és térbeli pozícióját, a szituációs-tematikus referenciakeret egy háború, pontosabban a harmincéves háború 14. éve (1–9. sor). A Mars alakjában pusztító háború megjelenítése után az „én” egy imperativusos odafordulásban evokálja a „te” hangját, amely

⁴⁹⁶ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 128–131.

⁴⁹⁷ Des weltberühmten Adami OLEARIÏ *Colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen bestehend in der nach Mußkau und Persien*, wie auch Johann Albrechts von MANDELSLO *Morgenländischen* und Jürg. ANDERSENS und Volq. YVERSENS *Orientalischen Reise, mit angehängter Chinesischen Revolution ...*, nebenst beygefügetem *Persianischen Rosen-Thal und Baum-Garten...*, Hamburg, in Verlegung Zacharias Herteln und Thomas von Wiering, anno MDCXCVI [1696], 172.

⁴⁹⁸ Vö. ENTNER, 69. jegyzetben *i. m.*, 308–317; POHL, 2. jegyzetben *i. m.*, 311–317; KEMPER, 292. jegyzetben *i. m.*; Dietmar SCHUBERT, „Zeuch in die Mitternacht/ in das entlegne Land“: *Rußlandbilder in den Gedichten Paul Flemings und Adam Olearius = Spiegelungen: Entwürfe zu Identität und Alterität*, hrsg. von Kersten SCHENKE, Berlin, Frank und Timme, 2005, 433–450; SCHMIDT, 157. jegyzetben *i. m.*

⁴⁹⁹ SCHMIDT, 157. jegyzetben *i. m.*, 233.

itt még nem szólal meg („so sey ein wenig deine”, 9. sor). Az evokált „te” látszólag jól meghatározható névjegyet kap, „mein Fleming”. Az „én” hangja arcot ad az evokált „te” hangjának, ami egyfajta preformálást jelent. Az „én” hangja itt nem azonosíthatóan az absztrakt szerző Fleminget, és nem az empirikus szerző Fleminget szólítja meg, hanem megszólalásának folyamatában hozza majd létre a „te” hangjának képét és attribútumait. Az „én” úgy alkotja meg a „te”-t, hogy őt a sztoikus bölcs erényeinek birtokosaként állítja be („weil du kanst. Du hast noch dieses Eine / von allem, was du hattst: dich, den dir niemand nimmt”, 10–11. sor). De ez a Fleming-kép mégsem az ideális bölcs szerepe, mert az „én” újabb imperativusokkal fordul felé: „so laß es, wo es ist!” (14. sor), „such’ ein’ ander’ Statt,” (19. sor), „so laß dein kluges Schiff ihm nicht entgegen streiten!” (22. sor), „machs, wie sichs fügt, und hülle dich in dich” (28–29. sor). A „te” felé fordulás során az „én” az énekmondó szerepéből a tanácsadó szerepébe helyezi át magát, és a figyelmet a „dein”, a „du”, a „dich”, a „dir” névmások tizenhatszoros ismétlésével teljesen a „te”-re irányítja. A „Was ist es, das dich schmerzt?” (16. sor) kérdésével a „te”-t eleve a bizonytalanság, a tanácstalanság és a fájdalom állapotába preformálja, és az sugallja, hogy a „te” nem látja eléggé indokoltnak a háború előli menekülést. A tanácsadó „én” a sztoikus filozófia toposzait sorolja (9–34. sor), a *constantia*, a *tranquillitas animi* és az *autarkeia* erényeinek megvalósítását javasolja, de ezek a maximák szerinte csak a háború elől való menekülés révén valósíthatóak meg. Meggyőzésében az „én” nem tud hű maradni a sztoikus tanácsadás szerepéhez, mert a „such’ ein’ ander’ Statt” (19. sor) felszólítással éppen olyan tettet javasol, az utazást, amely nem egyeztethető össze a sztoa utazásról alkotott véleményével.⁵⁰⁰ Az erények elérését nem segíti elő, ha az ember elutazik, mert a problémáit magával viszi. A sztoikus szerepből mozdul ki az „én” azáltal is, hogy epikureus indokkal próbálja meggyőzni a „te”-t és ezáltal a *carpe diem* tanácsot adja: „Nimm der Bequemheit war” (34. sor). A pusztán sztoikus indoklás önmagában nem elegendő, neosztoikus és újplatonista megalapozásra is szükség van: „Ein himmlisches Gemüte / ist irdnen Sachen feind” (25–26. sor). Az „én” végül a 35. sorban mondja ki a lényegét: „Zeuch in die Mitternacht, in das entlegne Land”. A távoli országba, az északra való utazásnak valódi indoka nem az, hogy a „te” önmagát sztoikus bölcsként megalkothassa, hanem hogy tapasztalatból eredő tudást szerezhessen, amely több, mint a pusztán a könyvekből szerzhető tudás. A preformált ismerethalmaz, amely a könyvekből meríthető, és olykor nem valós ítéleteket szül („das mancher tadelt mehr, als das ihm ist bekant!”, 36. sor), kiegészítendő vagy átformálandó azáltal, hogy az ember megtapasztalja („Erfahre du das Wahre!”, 38. sor), és saját szemével látja („Dem traut man, was man sieht”, 39. sor) a dolgokat. Az „én” tanácsa „Laß sagen, was man will!” (38. sor) nem csupán arra buzdítja a „te”-t, hogy lépjen tovább, és

⁵⁰⁰ Lásd a 5.3 alfejezet mottóját.

merjen az utazásnak nekivágni, hanem egyúttal kitágítja a „te” értelmezési körét. A vers beszélője ezzel a mondatával önmaga beszédére reflektál, és kétségbe vonja az eddig elhangzott filozófiai szólásokat. A hagyományozott bölcs tanok felülíródnak, és helyükbe a praxis lép, a tradicionális szerepek mellett vagy helyett új szerepek lehetősége is kínálkozik. A „te” ezen a szinten már nem csak az „én” által evokált „te” hangja, hanem terét kitágítva magában foglalja az absztrakt és az empirikus befogadó szintjét is. A „te” kezdetben az empirikus Fleming arcát öltötte részben magára, az „én” a „te”-t az Elba és a Mulda vidékére (18–19. sor), egy családi közösségbe (31–32. sor) szituálta, itt azonban már arctalanná, illetve mindenki arcává válik.

A beszélő megszólalásának fordulópontját a 41. sorban a „te” hangjának megszólalása jelenti: „Wolan, ich bin vergnüget.” Ez a perspektívaváltás időbeli és térbeli váltást is hoz, a „te” elutazott és már a távoli országban, Oroszországban van. Az evokált „te” az „én” hangjához hasonlóan sztoikus szerepbe bújik, és egy kijelentő mondatban határozottan megadja lelki és szellemi állapotát: már teljesen elégedett önmagával, elég önmaga számára, tehát birtokolja az *autarkeia* erényét. Nem bánta meg, hogy északra utazott („Mitternacht”, 35. sor, „Kalisto”, 43. sor, „Arkas” 44. sor), amely utazást az „én” által korábban megidézett hajó metaforájának („dein kluges Schiff”, 22. sor) átvételével ír le: „Ich ging mit gutem Winde” (46. sor). A „te” hangja az empirikus szerző szintjére nyúlva földrajzi neveket sorol, és így pontosítja térbeli elhelyezkedését, a Volhov-folyó partján, Nagy-Novgorodban tartózkodik. Az „én” hangjának mintáját követve a sztoikus megelégedés állapotában igyekszik meghatározni magát, de a „te” is kiesik szerepéből, és kijelentéseiben a beszélő elsődleges szintjére emelkedik. A „Wie kann ich doch vorbeiy” (49. sor) kérdéssel és a „Besteht es auf Erweisen, / so hab' ich überrecht” (50–51. sor) kijelentéssel a vers beszélője ismét önmaga beszédére reflektál, és a beszéd elmondásának és helyes retorikai felépítésének kognitív folyamatára irányítja a figyelmet. A beszélő mintegy megakad beszédében, és a megfelelő folytatáson gondolkodik. Majd a „te” a sztoikus hangot visszakapva indokokat keres megelégedett állapotának az igazolására, és dicsérő monológba kezd, amelyben az orosz parasztok életének idilli és utópisztikus ábrázolását adja.⁵⁰¹ Az *autarkeia* meglétének hangsúlyozására a Novgorod környékén élő

⁵⁰¹ Történeti aspektusból tekintve Oroszország nyugati mércével mérve ebben az időszakban elmaradott és műveletlen ország volt. A „hosszú” 16. század folyamán kezdődik meg egyfajta sajátos feudalizálódási folyamat, amelynek eredménye majd a modern, autokrata rendszerre épülő Oroszország lesz. Az érintett időszakban a feudalizmusnak már jelen voltak egyes elemei (pl. a hűbéri viszony), míg más elemek (pl. a jobbágyság) még hiányoztak. A 17. század közepéig a Moszkvai Oroszországban a lakosság a Nyugat-Európában már ismeretlen szabadságban, viszonylagosan nyugalomban élt, mivel relatíve széles tömegek kizárólag csak a cári hatalomtól függtek, és rendelkeztek a szabad költözködés jogával (pl. szabad parasztság). Az országban a városiasodás foka nagyon alacsony volt, inkább falusias jellegű települések voltak a jellemzőek alacsony népsűrűség mellett. Az ország területének nagy részét erdőségek borították, a megművelhető földeket ezekből kellett kemény munkával elhódítani, de mindenki annyi területet vehetett el, amennyit meg bírt művelni. Így ezek a kis települések

parasztok életét mint a sztoikus erényeket megvalósítani képes közösség mindennapjait mutatja be („Selbst Meister und selbst Wirt”, 65. sor). Mindehhez az ókori bukolikus költészetből ismert idilli ábrázolásmódot és metaforákat hívja segítségül, végül az orosz életet az aranykori állapotokkal állítja párhuzamba („zu des Saturns Zeiten“, 125. sor). A Volhov-folyó környéke *locus amoenus*-ként jelenik meg, ahol a saturnusi kor áldásai mellett még az ember bűnbeesés előtti állapotának jellemzői is felismerhetőek: „Kein Geld gehört zum Leben” (57. sor), „Indessen ist kein Mangel, / ißt, wenn und was er will, speißt, was ihm fängt die Angel, / was Stall und Nest vermag und was sein Garten trägt” (73–75. sor), „Sein Vorrat ist auf heute, / auf morgen hat ihn Gott” (81–82. sor). A „te” hangja a természet és a természet közelség fogalmi köré építi fel a beépített eklogaként működő beszédének alaphasonlatát. Az elbeszélte ideális és utópikus élet alapvető tényezője a természet közelsége, és a természet ritmusa szerinti, a természet elemeiből táplálkozó élet. A sztoikus elvek alapján felépített életben is a természet az irányadó, a természet mint *fatum* az élet mozgató ereje. A természet követése mellett az Istenben való hit a biztosítóka a boldog életnek („auf morgen hat ihn Gott”, 82. sor, „Gott muß ihm gütig sein”, 105. sor, „So gibts vor Gott auch nichts”, 11. sor). A „te” hangjának beszédét nem csak a beszélő reflexív megszólalásai (49–51. sor) szakítják meg, megjelenik egy új hang is, a „mi” hangja. A „Das glaubt kein Weib bei uns” (74. sor), „Das übermachte Zechen, / die allzu ofte Kost, das zeitigt uns den Tod“ (91. sor), „Sorgen, / die uns den Schlaf zerreißt“ (102–103. sor) mondatok nem utalhatóak egyértelműen sem a „te”, sem az „én” megszólalásaihoz. A „mi” hangja lehet a „te” által megidézett hang, amely az idillikus állapotokkal szemben helyezi el a jelen gondokkal teli és erkölcstelen állapotait, és ezáltal a „te”-t visszahelyezi a kezdeti időbe és térbe, amelyeket az „én” hangja alkotott meg (Németország, háború). A „mi” hangja lehet másrészt az „én” által megidézett hang, amely a „te” beszédével dialógusba lép, és a „te” beszédének jelenében közvetlenül reflektál az ábrázolt idilli állapotra azáltal, hogy a németországi állapotokról beszél. A „mi”-ben így benne foglaltatik az „én” és a „te”, az azonban nyitva marad, hogy rajtuk kívül ki tartozik még a „mi” csoportjába. Dieter Burdorf a „mi”-nek három különböző alkalmazási módját különbözteti meg: azt a „mi”-t, aki csak a beszélővel szemben állót foglalja magában (pl. „én” és „te”/„ti”), azt a „mi”-t, aki mindenki mást kizár (pl. „mi” és nem „te”/„ti”/„ők”), és a mindenki számára nyitott „mi”-t (pl. „én” és „te”/„ti”/„ők”).⁵⁰² Értelmezésében a vers beszélőjének megszólalásában evokált „mi” kezdetben a burdorfi első kategóriát képviseli, az „én” és a „te” áll szemben az ideális sztoikus hanggal. Negyedik mondatában azonban a „mi” hangja kiterjed a harmadik kategóriára, és a mindenki számára nyitott „mi”-vé válik: „Es ist

gyakorlatilag önellátóak voltak, vö. SZVÁK Gyula, *A Moszkvai Oroszország története*, Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1997.

⁵⁰² Vö. BURDORF, 184. jegyzetben *i. m.*, 198–199.

ein seltsams Tun, daß wir uns so bemühen / um Ehre, Geld und Kunst, durch ferne Länder ziehen, / Frost, Hitze, Hunger, Durst, Angst, Mühe stehen aus” (113–115. sor). A „mi” hangja itt már az esendő ember hangja, általános érvényű és a közösség hangjaként szól. A „mi” hangja azáltal, hogy mindenki számára nyitottá válik, kilép a beszélői keretből, és teret nyit az absztrakt és az empirikus befogadó felé. A „mi” után, a vers vége felé a 117. sorban az „én” rövid időre újra hangot kap, és közvetlenül a „te” kérdésre „Was bin ich mehr als er?” reflektál: „Ich will dirs besser weisen”. Az „én” a vers elején hangoztatott véleményét az utazás szükségességéről, a tapasztalatok cselekvésben és percepcióban megvalósuló gyűjtéséről hirtelen megváltoztatja, és ismét sztoikus álcat ölt. A „te”-t arra ösztönzi, hogy önmagát tekintse át, és tekintetét ne a világ megismerésére irányítsa. Ezzel teljesen ellentmond a tanácsadó szerepnek, mert elbizonytalanodik és az ellenkező, ám sztoikus szemmel nézve tökéletes, elvárt és tradicionális álláspontot képviseli. Majd újra visszaadja a „te” hangját, aki monológját a teljes kétségbeesést kifejező retorikai kérdésekkel zárja: „Hast du dich hier verhalten, / o Einfalt, heilige Zier, von erster Zeit der Alten, / bis auf die Hefen uns? Ist hier dasselbe Land, / da Ehr' und Redlichkeit von uns sich hingewandt?” (130–132. sor). A kezdetben megszólaló, a beszédet uralni látszó „én” hangja a beszélő megszólalásának végén teljesen elnémul, és csupán az evokált „te” hangja hallatszik. Ezen a végponton az önmagában látszólag biztos „én” hangja nem képes megtartani pozícióját. Míg kezdetben beszédét retorikailag hatásosan építi fel, és az „Erfahre du das Wahre!” mondattal az ismerttől, a konvenciótól való elszakadást propagálja, a beszéd folyamán és végén hagyja magát a „te” konvencionális, jól ismert és már elcsépelet sztoikus szólamai által elnémítani. A beszélő a perspektívák váltásával az „én”-ről a „te”-n keresztül a „mi”-re olyan szubjektumot hoz létre, aki a mással, az újjal való viszonyban akarja önmagát megalkotni, de törekvése akadályba ütközik. Az önmaga beszédére reflektáló beszélő megnyilatkozása olyan beszédmódként fogalmazható meg, amely a többszólamúság, a multiperspektivitás és a beszélő én különböző hangjainak dinamikája által formálódik. Hühn és Schönert elméletét követve kijelenthető, hogy ez a több perspektívájú és többszólamú beszédmód olyan elbeszélő lírai beszédmód, ahol a történetet egy mentális esemény jelenti.⁵⁰³ A beszélő felépít egy időbeli és térbeli struktúrát, amelyben önmagát és cselekedetét kritikai reflexió tárgyává teszi. A vigasztaló költeménynek vagy útleíró költeményének is nevezhető szöveg esetében nem mutatható fel a történeti síkon (*Geschehensebene*) egy kronologikusan rendezett történésfolyam, megfigyelhető azonban egyfajta „gondolati történet” az ábrázolás, az előadás (*Darbietungsebene*) szintjén. A beszélő instancia beszédében a különböző megszólaltatott hangok médiumában – önmagát térben (részben a lepusztult Németországban, részben

⁵⁰³ HÜHN, SCHÖNERT, 205. jegyzetben *i. m.*, 287.

Novgorod környékén) és időben elhelyezve – elbeszéli különböző szerepeit. Ezen a módon formálódik egy elbeszélő én, aki önmagára reflektál, és ezáltal létrehoz egy elbeszélte ént is. Az elbeszélő én és az elbeszélte én viszonyában kibontakozik egy szubjektum, aki az önmegalkotás dinamikájában, a múlt és a jelen temporális síkjai között mozogva határozza meg magát. Önmeghatározása a cselekvésben realizálódik, miközben a múlt és a jelen reflexiójának elemeiből igyekszik felépíteni magát.

5.4 A beszélő a poesis tapasztalatáról szóló beszédben: *An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien, 1636 September* (PW, IV, 44)

„Exegi monumentum aere perennius
regalique situ pyramidum altius...”⁵⁰⁴

(Horatius, *Carmina*, III, 30)

A beszélő én önmegalkotási folyamatának vizsgálata során az eddig vizsgált költeményekben több helyen felmerül a beszélő költészethez való viszonya, illetve a beszélőnek a költészet folyamatában történő önmeghatározása. A barátság fogalomkörének diskurzusába helyezett beszédben az önmagát a poézisben felépíteni kívánó beszélő bontakozik ki, az utazást központi témájává tevő beszédben pedig a beszélő a beszéd megalkotására reflektál, és a beszéd elmondásának és helyes retorikai felépítésének kognitív folyamatára irányítja a figyelmet. A verselemzések lezárásául, mintegy összefoglaló gesztussal, egy olyan költemény bemutatását tartom szükségesnek, amely egyfajta létösszegző versként a beszélőjét a költészet művészetének sikeres és eredményes gyakorlásában kívánja megalkotni. A kiválasztott költemény, az *An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien* címet viselő vers abból a szempontból is csatlakozik az 5.2.2 és 5.3 alfejezetekben bemutatott költeményekhez, hogy mind a barátság, mind az utazás témaköreit feldolgozza.

An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien, 1636 September

Ob hier gleich Niemand fast auf dieses Wesen hält,
so bist doch du noch da, der dem mein Fleiß gefällt!
Du sprichst dein Urteil wol, ein rechtgesinnter Richter,
als der du selbstest bist ein hochgeschickter Dichter!
5 Drum treibet mich mein Sinn, zu stellen eine Schrift,
wo nur die Feder zu mit dem Gemüte trifft,
die ihren Tod lacht aus, die wider Neid und Zeiten
für deinen Ruhm und mich ohn' Ende möge streiten.
Thalia, reiche mir ein taurendes Papier,
10 denn seine Schwäche geht dem starken Marmel für!
Mein Denkmal soll ein Brief, ein Blat sein, voll mit Zeilen,
das Trutz beut, Jupiter, auch deinen Donnerkeilen,
das steifer als Demant und Gold im Feuer hält
und endlich mit der Welt in einen Haufen fält.
15 Wie wenig ihrer itzt noch namhaft sind zu machen,
die etwas Düchtigs tun in dieser neuen Sachen,
die etwas setzen auf, das sich erschwingt frei,
das nach dem Himmel schmeck' und Lebens würdig sei:
du hältst Olympen wert und seine Bürgerinnen,
20 die unser' Sprache nun auch zierlich reden können
und lieber sind als vor, da Rom nur und Athen
sich durch das schöne Volk so trefflich hört' erhöh'n.

⁵⁰⁴ HORATIUS, *Ódák és epódoszok*, bev. és jegyz. BORZSÁK István, Budapest, Tankönyvkiadó, 2002² (Auctores Latini, 18), 411.

Ihr Lob bleibt ewig stehn, ihr Fleiß ist unser worden,
 hat glücklich sich gewandt von Süden aus in Norden.
 25 Wir haben wol getauscht. Um unsern Unverstand
 gab sich und seine Kunst das kluge Griechenland,
 die neue Barbarei. Rom ist nun Rom gewesen.
 Das edle Latien wird hochdeutsch itzt gelesen.
 Das Volk, das mit der Faust sonst alle Völker trutzt,
 30 sieht nun erst, wie viel mehr die Macht der Zungen nutzt.
 Wo würd' Ulyssens Witz, wo Hectors großes Herze,
 so vieler Völker Ernst, so mancher Länder Scherze
 und alles Alte sein? Wo würde Kunst und Fleiß
 und das, von dem man nun auch kaum den Namen weiß,
 35 vorlängst geblieben sein, wenn nichts wär' aufgeschrieben?
 Wer glaubts, daß wir erst itzt uns fangen an zu üben
 in Manheit und in Kunst? O nein! die alte Welt
 wust' eben das und mehr, als was nun uns gefällt.
 Diß ist es, das sie hat in tiefe Nacht verschlossen,
 40 diß ist es, das sie hat mit Lethen ganz begossen,
 daß sich kein Geist geregt, der durch der Feder Kraft
 der ritterlichen Faust recht hätte Rat geschafft,
 wie du auch itzund tust. Die hohen Siegesfanen,
 die du hast aufgesteckt dem Helden der Alanen,
 45 die rühmen dich und ihn. Ich weiß nicht, wo ich bin:
 es kömpt mir gar zu viel auf einmal in den Sin
 von dir, du Sohn der Luft! Der wolgestirnte Himmel
 erschallte durch und durch vom frölichen Getümmel
 der ganzen Göttlichkeit, als deiner Mutter Mund
 50 dir gab den ersten Kuß. Die fruchtbar' Elster stund
 und drückte dich mit Lust an ihre feuchten Wangen.
 Die blumichten Napeen, die kamen her gegangen
 und satzten einen Kranz dir in das junge Haar,
 das schon zu aller Kunst auch da vorsehen war.
 55 Es war ein schöner Zank alsbald bei deiner Wiegen:
 es wolt' ein ieder Gott am nächsten bei dir liegen.
 Sie drungen sich um dich. Apollo hauchte dir
 die Künste lieblich ein, der Maien Sohn die Zier
 der Wolberedsamkeit. Uranie, die neigte
 60 dir ihren Himmel zu. Die Mathesis, die zeigte,
 wie Luft und See und Erd' und alles sich vergleicht,
 bis daß ein Himmelssohn auf Erden wird gezeugt,
 als wie du einer bist. Die tausentmal dich küßte,
 die Suada, legte dich an ihre weichen Brüste.
 65 Von Kind auf wurdest du mit süßer Kost gespeist,
 die Pindens Volk erhält und vom Parnassen fleußt.
 Du wuchsest lieblich auf. Der Witz kam vor den Jahren.
 Du gingest allen vor, die deinesgleichen waren,
 warst jung an Klugheit alt. Die gütige Natur
 70 zog nach sich deinen Fleiß auf ihre schöne Spur.
 Wem Phöbus macht ein Herz' aus tüchtigem Geblüte,
 dem leibt er gleichsfals ein ein lebendes Gemüte,
 das Lust zur Weisheit hat, die uns der Himmel leiht,
 durch die es treten kan den Weg der Ewigkeit,
 75 die du nun hast ereilt. Die Elster ruft der Pleiße
 und die der Parden zu von deinem hohen Fleiße,
 den du gewiesen hast der dreibeströnten Stadt,
 die nicht den letzten Preis von dreien schönsten hat,
 so unser Deutschland rühmt. Ach! daß ichs nun sol nennen,
 80 das liebe Vaterland, das kaum noch ist zu kennen,
 von Wehmut ungestalt, von Wehmut aller Not,
 in der es ohne Tod nun ist so lange tot,
 sein eigen Schwert und Grab. Diß sahst du so geschehen,
 bis daß du länger nicht der Angst zu kontest sehen.
 85 Da namest dir den Weg weit in den Aufgang für,

den Weg, den viel' versucht, und keiner noch vor dir,
du edles Holstein du, so weit hat können kommen.
Da hast du, mehr als Freund, auch mich mit dir genommen,
ein Zeuge meines Tuns, das, wie gering's auch ist,
90 iedoch mein Deutschland itzt nicht ohne Liebe liest.
Ich weiß, wie hoch ich dir für dieses bin versessen,
daß ich nach meinem Tod' auch werde nicht vergessen.
Kein Dank, der stirbt mit uns. Bei solcher langen Zeit
hab' ich mich neben dir betrübet und erfreut.
95 Dreimal hat Sirius gebrant den Kreis der Erden,
itzt wils das drittemal nun wieder Winter werden,
seit wir zusammen tun den schweren, langen Zug,
den Fama schon vorlängst bis ans Gestirne trug.
Du bist die rechte Hand der edlen Abgesandten,
100 ihr Willen und ihr Sin, den sie in dir erkanten.
Du hältst das hohe Werk, das auf zwo Schultern ruht,
und sprichst der deutschen Welt ein einen sichern Mut,
auf Alles gutes Heil. Inzwischen solcher Sachen,
die dir den Tag zur Nacht, die Nacht zu Tage machen
105 und dich erfordern ganz, so denkst du noch an mich
und meinen Helikon. »Auf«, sprichst, du, »rege dich!
Ich liebe deinen Fleiß.« Dank habe deiner Ehren!
Was soll ich aber dich hier Lieblichs lassen hören
und des du würdig bist? Ich zwinge meinen Sin.
110 Ich weiß nicht, wie ich itzt so laß zum Dichten bin,
zu Ruhme nicht gedacht. Auch ich hab' um Parnassen
und sein gelehrtes Volk mich ofte finden lassen,
hab' allen, Fleiß getan um Phöbus seine Gunst,
bin Nacht und Tag gerant nach seiner duppeln Kunst,
115 des Dichtens und des Heils; auch ich kenn' Amathusen
und ihr verschlagnes Kind, den listigen Empusen.
Das Kunstwerk kan auch ich, das Deutschland edel macht,
das Schlesien bei uns zuerst hat aufgebracht,
das nun flucht überweit. So hab' ich auch mit Ehren
120 um meiner Mulden Rand mich ofte lassen hören,
so daß Apollo selbst mir bote seine Hand
und mir der erste Kranz daselbst ward zuerkant,
der ander' an der Paar, auf der berühmten Schulen,
da alle Gratien mit allen Künsten buhlen.
125 Das war zu jener Zeit, da für mein würdigs Haar
der dritte Lorbeerkranz schon halb geflochten war.
Ein Geist muß in der Lust der sichern Freiheit leben,
der etwas Freies tun und an den Tag sol geben,
muß still' und seine sein und dieses fassen wol,
130 was Zedern würdig sein und ewig bleiben sol.
Sol einer, der da schiffet, sein Gut wol übertragen,
so muß ein guter Wind die leichte Muschel jagen.
Sol die erstickte Glut recht geben einen Schein,
so muß sie nach und nach recht aufgefechelt sein.
135 Es hätte Maro nicht sein ewigs Buch vollfüret,
hätt' ihn Augustus nicht mit Ehren so gezieret.
So hätte Flaccus auch es nicht so weit gebracht,
wenn sein Mäenas ihm nicht hätte Lust gemacht.
Bei uns auch gehts noch so. Der Fürst der deutschen Lieder,
140 der Bundslau Mutter heißt, legt seine Laute nieder,
bis Hannibal ihm winkt, den er so hoch erhebt,
daß er auch seinen Tod nun recht hat überlebt.
Hier muß kein Zwang nicht sein. Die sanften Pierinnen
sind Hartes nichts gewohnt, sie haben blöde Sinnen,
145 tun nichts nicht als mit Lust. Und wenn ein weiser Mann,
der sie mit Ehren liebt, sie freundlich nur spricht an,
so stehn sie fertig schon. Nun kanst du leicht ermessen,
was ich seit jener Zeit von aller Lust vergessen.

Mein Wundsch ist größer nicht, als ich bin und mein Stand.
 150 Ich nehm' es willig an, was mir wird zuerkant
 von meines Glückes Hand, das sich noch schlecht erweist,
 wie weit ich ihm nun bin, wie lange nachgereiset,
 nun meine Jugend mir in ihrer Blüte stirbt
 und mit der Ernte selbst die Hoffnung mir verdirbt.
 155 Ich traue meinem Gott und lasse mich begnügen,
 der wird es alles wol nach seinem Willen fügen.
 Sol denn das schlechte Tun, des ich zu dieser Zeit
 nicht denken darf noch wil, ja, das mich fast wie reut,
 daß ichs gefangen an, (ich meine Meditrinen,
 160 mein ander Heiligtum) noch künftig iemand dienen,
 so wird er gnädig auch mir schaffen an die Hand,
 dardurch mir Rat geschieht und Tat wird zugewandt.
 Ich fürchte meinen Gott und ehre meinen Herren,
 der mir nächst ihm gebeut, gewohnt mich nicht zu sperren,
 165 was er mir auch befiehlt, auf seinen Dienst bereit,
 auch ehe was zu tun, als er mirs noch gebeut.
 Ich bin von Jugend an in Sanftmut auferzogen,
 von mir ist niemand noch belogen, noch betrogen.
 Viel Wesens mach' ich nicht. Läßt man mir meinen Glimpf,
 170 so müste mirs sein leid zu bringen einen Schimpf
 auf diesen oder den. Ich aber wil nur schweigen
 und mich auf allen Fall mir ähnlich stets erzeigen.
 Ich kehre mich nicht dran, was jener von mir zeugt,
 der mündlich mich hat lieb und herzlich doch betreugt,
 175 ein freundgestalter Feind. Mein redliches Verhalten
 wird zeugen, wer ich bin, bei Jungen und bei Alten.
 Mein Sin ist ohne Falsch, in stiller Einfalt klug,
 kan dem auch nicht sein gram, zu dem er wol hat Fug.
 Immittelst will ich mich nur selbst zufrieden sprechen.
 180 Der Höchste, der es sieht, wird alle Unschuld rächen.
 Ich wil zufrieden sein, wil leben, wie ich sol.
 Was heute nicht ist da, das kommet morgen wol.
 Ich will mich unter mich mit allem Willen bücken,
 bis mein Verhängnüß mich hinwieder wird erquicken.
 185 Wer weiß, was Honig ist, der Wermut nicht versucht?
 Ie bitter ist der Stamm, ie süßer ist die Frucht.
 Laß diß ein Zeugnüß sein der ungefärbten Treue,
 die ich dir schuldig bin, o Freund, des ich mich freue
 in dieser Traurigkeit! Es kömpt mit mir dahin,
 190 daß ich mit mehr nun nicht als Worten dankbar bin,
 an keinem Mangel arm. Du wirst vor Willen nemen,
 bis ich mich meines Glücks nicht mehr so werde schämen,
 von dem du schweigend sagst. So komm doch schöner Tag,
 daß ich mich gegen ihn recht dankbar halten mag!⁵⁰⁵

Az alexandrinusokban írt költemény a *Poetische Wälder* újabb darabja, ugyanabba a jókívánságokat és köszöntéseket tartalmazó könyvbe osztották, amelyben az *In Groß-Neugart der Reußen* című vers is olvasható. A szöveg azonban nem sorolható egyértelműen a dicsőítő költemények közé, bizonyos passzusai alapján inkább a *Geistliche Sachen* témakörébe tartozó versek közé illeszkednék. Sperberg-McQueen a verset a költői levél műfajába sorolja, és a Perzsiából írt epistolák között tárgyalja.⁵⁰⁶ Ennek megfelelően a szöveget *exordium*-ra,

⁵⁰⁵ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 159–164.

⁵⁰⁶ Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *The German Poetry of Paul Fleming: Studies in Genre and History*, Chapel Hill, London, University of North Carolina Press, 1990 (University of North Carolina Studies in the Germanic Languages and Literatures, 110), 150–157.

kifejtésre, amelynek nagyobb része egy Oleariust dicsőítő *panegyrikos*, és *peroratio*-ra oszta. A vers hasonlóságot mutat Fleming egyik legutolsó költeményével, a *Herrn Pauli Flemings der Med. Doct. Grabschrift* című szonettel (3. melléklet), amelyet számos tanulmány vizsgált, amelyek a sírverset többek között a halállal való költői számvetésnek, a halállal folytatott heroikus küzdelem leírásának, a haláltól való félelem sztoikus legyőzésének tekintették.⁵⁰⁷

A vizsgált alexandrinus-költemény felütése mutatja leginkább a *Grabschrift*-éhez hasonló gondolati sémát. A vers beszélője a kinyilatkoztatás aktusában határozottan megfogalmazza szándékát: olyan írást kíván alkotni, amely emlékműként fennmarad, erősebb a tűzbe dobott gyémántnál és aranynál, Juppiter villámainak ellenáll, és csupán a világgal együtt pusztul el (10–14. sor). Ez a *monumentum* egy levél, egy sorokkal teleírt lap lenne. Míg a *Grabschrift* beszélője a horatiusi *exegi monumentum* múlt idejét használja („mein Schall floh überweit, kein Landsmann sang mir gleich”, 4. sor), ami szavatolja a jövőbeni biztos utóéletet („Man wird mich nennen hören, bis daß die letzte Glut diß Alles wird verstören”, 6–7. sor), addig ez a beszélő szándékot fogalmaz meg, és az írás és az alkotás aktusába szituálja magát. A felütést a beszélő úgy alkotja meg, hogy az „én” hangja első mondatában, egy felkiáltásban evokál egy „te” hangot, amelyet a jó barát és kritikus szerepkörében formál meg („ein rechtgesinnter Richter”, 3. sor), aki maga is költő („ein hochgeschickter Dichter”, 4. sor). A „te” az, akinek az „én” kijelentése alapján tetszik az „én” alkotói szorgalma és költészete. Ő jelenti azt a viszonyítási pontot, aki a beszélő jelenében generálja az alkotás aktusát, az „én” jelenében pedig az írás aktusát. Az „én” tettéhez még *Thaliat* is invokálja, akitől a márványnál maradandóbb mű létrehozásához kér támogatást (9–10. sor). Az „én” az *aeternitas nominis* toposzában megfogalmazott szándék feltárása után kitágítja a „te” körét, és megszólalását a „mi”-hez intézi (25. sor, 36. sor). A „mi”-nek az „én” is, a „te” is, és mindenki tagja, aki befogadója a beszédének. A „mi”-t elsősorban saját jelenébe és Németországba szituálja, azt a közösséget jelölve vele, amely számára lehetővé vált az, hogy költészete a görög és a latin

⁵⁰⁷ Marvin S. SCHINDLER, *A Note on Paul Fleming's „Grabschrift“ = Wege der Worte*, hrsg. von Donald C. RIECHEL, Köln, Böhlau, 1978, 234–236; Wilhelm KÜHLMANN, *Sterben als heroischer Akt: Zu Paul Flemings Grabschrift = Gedichte und Interpretationen: Renaissance und Barock*, hrsg. von Volker MEID, Stuttgart, Reclam, 1982, 167–175; Italo Michele BATAFARANO, „*Epitaffio a se stesso*“: „*Grabschrift/so er ihm selbst gemacht*“: *Giuseppe Artale und Paul Fleming oder die Poesie als Vanitas und als Transzendenz*, *Germanisch-romanische Monatsschrift*, 35(1985), 13–26; Urs HERZOG, *Kunst als „Widertod“: Paul Flemings (1609-1640) „Grabschrift“*, *Der Deutschunterricht*, 1985/5, 38–43; Jochen SCHMIDT, *Der Tod des Dichters und die Unsterblichkeit seines Ruhms: Paul Flemings stoische Grabschrift „auf sich selbst“*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 2004/2, 161–182. Újraközlés: Uő, *Eine stoische meditatio mortis: Paul Flemings Grabschrift auf sich selbst = Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik*, hrsg. von Barbara NEYMEYR, Jochen SCHMIDT und Bernhard ZIMMERMANN, Berlin, New York, Gruyter, 2008, II, 807–831; KEMPER, 16. jegyzetben *i. m.*, 132–133; Joachim RICKES, „*Man wird mich nennen hören*“: *Gedanken über Zeit, Sterben und Küssen bei Paul Fleming: Ein Beitrag zu Flemings 400. Geburtstag*, *Wirkendes Wort*, 2009/2, 177–187.

költészet rangjára emelkedjék. Az „én” hangja a *translatio artium* toposzával élve hangsúlyozza, hogy jelenkorának költészete („in dieser neuen Sachen”, 16. sor) azáltal ért el magas rangot, hogy a múzsák, ahogyan korábban Görögországból Rómába, most délről északra költöztek. Gondolatmenetében kihangsúlyozza, hogy az írásos emlékek, a szavakban történő megörökítés az, ami a nagy tettek hírének továbbélését szavatolja („die Macht der Zungen”, 30. sor; „wenn nichts wär’ aufgeschrieben?”, 35. sor). Önmaga egy írás létrehozásának aktusában a költői hivatás gyakorlásának szükségességét propagálja. A „te” emlékezetét szándékszik írásában megörökíteni, és ezáltal önmaga nevének fennmaradását garantálni. A „mi” köre végül ismét beszűkül, és csak az „én”-t és a „te”-t foglalja magában, azokat, akik mindketten élnek a költészet megörökítő és emlékeztet generáló gyakorlatával (43–45. sor). Az „én” a „te” konkrét dicséretét kezdve azonban megtorpan, összezavarodik, és elveszíti beszéde fonalát („Ich weiß nicht, wo ich bin: es kömpt mir gar zu viel auf einmal in den Sin”, 45–46. sor). Az „én” számára a „te” dicsérete nehézkessé válik a közlendő információk bősége és a dicsőítő beszéd elemeinek megfelelő felfűzése miatt. Míg az „én” megtorpan a „te”-ről szóló mondanivalók sokaságától, addig a beszélő ezzel a mondatával a beszédére reflektálva az *inventio* aktusának nehézségeibe ütközik. Az „én” megcáfolva előbbi kijelentését a „te” *panegyrikosát* kezdi el, és születésétől kezdve a jelenkorig számba veszi a „te” egyedülállóságának attribútumait és kiváló tetteit. A beékelt dicsőítő ének ókori minták alapján isteni gyermekként aposztrofálja a „te”-t, aki a költői ihlet forrásából táplálkozott (66. sor), és akit az istenek művészi vénával, az ékesszólás képességével, a természettudományok ismeretével ajándékoztak meg (57–64. sor). A „te” mint a műveltség példaértékű képviselője a hazájának is dicsőségére válik. A „Vaterland” szó említésén fordul a beszéd gondolatmenete, az „én” az eposzi énekmondó szerepével felhagy, és elkezd felépíteni az „én” és a „te” kapcsolatát, önmagukat térben és időben szituálva. Az „én” beszédének kezdetén a „te” mint támogató barát formálódik, ezen a ponton pedig az „én” elbeszéli a barátságuk eredetét, ezzel is nyomatékosítva azt, hogy ezen írásával igyekszik megköszönni a „te”-nek az „én” irányába tanúsított jóindulatát. Az „én” magukat egy küldöttség tagjaiként, egy keleti utazás résztvevőiként szituálja, akik három éve vannak hazájuktól távol. A „te” számos szerepben támogatója az utazásnak, de legfőbb érdeme az „én” szempontjából az, hogy költői tevékenységének ösztönzője és támogatója. Az „én” ezt az érvet azzal is megerősíti, hogy a „te”-t megszólaltatja, és szájába adja a bátorító szavakat (106–107. sor). A „te” az „én” kijelentésein keresztül formálódik, szavai az „én” szavai. Az „én” beszédének ez a része átvezetésként funkcionál, és megnyitja a teret az „én” számára, hogy önmagáról is részletesebben szólhasson, és bemutatthassa magát a „te”-vel való összehasonlításban. Ezen a ponton azonban ismét elbizonytalanodik, de most nem a mondanivaló bősége zavarja meg,

hanem hiányt szenved a méltó szavakban, és kétségbe vonja alkotói képességét. Ez a beszélő újabb reflexív megszólalása az alkotási folyamat nehézségeire vonatkozóan. Az „én” az elbizonytalanodás szólama után igyekszik felépíteni önmaga képét, hasonló séma szerint szól magáról, ahogyan a „te”-vel kapcsolatban is tette. Önmagát nem dicsőíti, de allegorikus leírásokban számba veszi életének azokat a történéseit és eredményeit, amelyek ugyanúgy jellemzik az „én”-t és a „te”-t is. Az „ich auch” kifejezés négyszeres ismétlése egyrészt az azonos rangú költői teljesítményekre utal, másrészt kiemeli az „én” és a „te” baráti viszonyát, a hasonló a hasonlóhoz vonzódik elvét. Önfelépítésében az „én” visszacsatol a „Vaterland” képhez, és az elmondottakat a „zu jener Zeit” (125. sor) idejébe helyezi. Ezután az „én” már nem képes visszavenni a „te”-t dicsőítő hangot, és beszéde végéig önmagáról szól. Beszédébe beékel egy *excursus*t, amely a költői alkotás szabadságát tárgyalja. Ez a passzus párhuzamban áll beszédének kezdetével, amely a német nyelvű költészet méltó gyakorlását, az emlékezet fennmaradásának jelentőségét propagálja (15–45. sor). A költői szellemről és a költői szellem szabadságáról szólva az „én” még röviden visszacsatol a „te”-hez, és nyomatékosítja a „te” mecénás szerepét. A költő más, mint a többiek, különállóságát mintegy az isteni inspiráció szavatolja,⁵⁰⁸ és alkotói tevékenységének szerves része és alapfeltétele a szabadság, amely mint kibontakozási lehetőség és önmegvalósítási koncepció jelenik meg. A költőnek szüksége van a támogatóra és az ösztönzésre, így tudja megvalósítani a „sichere Freiheit” állapotát (127. sor), hogy költészete szabad, művészete autonóm lehessen, amely cél nélküli, értékét önmagában hordozza, és nem függ anyagi javaktól.⁵⁰⁹ Mindez azonban, amit felvázolt, szintén a „zu jener Zeit” idejébe rendelődik, mivel „seit jener Zeit” az „én” költői gyakorlata akadozni látszik, a „Lust” (127. sor, 145. sor, 148. sor) és a „Gemüt” (6. sor) hiányoznak az alkotás fázisából. Ezen a ponton az „én” kijelenti, hogy a „te”, aki az „én” múltját és jelenét is ismeri, mérheti le azt a szakadékot, amely az „én” múltbeli és jelenbeli költői produktivitása között tátong. Végül az „én” teljes mértékben önmagára marad, és jelenében megpróbálja önmaga jelenlegi képét egy meggyőző beszéd formájában felépíteni. Beszédének ebben a részében (149–186. sor) ugyanazokat a szólamokat halljuk, mint amelyek az *An sich*, az *Entsagung* vagy a Novgorod-költemény „én” hangjának sztoikus szerepéből szólnak. Egyrészt a sztoikus bölcs erényeit kívánja magáévá tenni a *secundam naturam vivere* elv alapján: „Ich nehm’ es willig an, was mir wird zuerkant von meines Glückes Hand” (150–151. sor), „lasse mich begnügen” (155. sor), „ich aber wil ... mich auf allen Fall mir ähnlich stets erzeugen” (171–172. sor), „will ich mich nur selbst zufrieden sprechen” (179. sor), „Ich wil zufrieden sein” (181. sor), „Ich will mich unter mich mit allem Willen bücken” (183. sor).

⁵⁰⁸ Vö. SCHLAFFER, 231. jegyzében *i. m.*, 165.

⁵⁰⁹ Vö. BATTAFARANO, „*Epitaffio a se stesso*“ ..., *i. m.*, 19.

Másrészt bizonyosságát Istenben és az isteni gondviselésben keresi, és mintegy személyes imával igyekszik az Úr jóindulatát és támogatását elnyerni („Ich traue meinem Gott”, 155. sor; „Ich fürchte meinen Gott und ehre meinen Herren” 163. sor). Az „én” önfelépítésére vonatkozó kijelentéseit gyengíti az „ich will” szerkezet ötszörös ismétlése, miáltal az „én” jelenben történő önmeghatározása gyengül, eltörlődik, és a jövő síkjára helyeződik. A *consolatio* toposzával élve helyezi át önmegformálását a jövőbe, kijelentve, hogy „Mein redliches Verhalten wird zeugen, wer ich bin” (175–176. sor). Az „én” a beszédének a végén ismét a „te” felé fordul (187–194. sor), és beszédének felütésére, illetve eredeti szándékára, egy méltó költemény megírásának a feladatára reflektálva értékeli a létrejött írást. Az „én” jelen produktuma nem a hírnév továbbélését szavatoló, dicsőítő költemény lett, csupán annak az igazoló és bizonyító írása, hogy az „én” megpróbálta önmagából, a „te”-ről szóló kijelentéseiben felépíteni a „te”-ről szóló írást, de az alkotás folyamatában önmaga bizonytalanságára ébredt, és arról írt, hogy nem tud megfelelni az elvárt költői szerepnek, és nem tudta most megalkotni a tervezett *monumentumot*.

Az „én” beszéde során számos beszédaktusban megszólal: a kinyilatkoztatás és a felajánlás kettős aktusával nyit, a dicséret aktusában folytatja beszédét, majd áttér a panasz aktusára, amelyben beszéde végéig marad, ahol még röviden visszacsatol a felajánlás aktusához. A beszédaktusok váltásai, az írás folyamatosságában kialakuló törések, amelyek összekapcsolódnak a beszélő reflexív megszólalásaival, mind az „én” önmeghatározásának a generáló elemei, aki egy tiszteletreméltó és példaértékű barát propagálását szándékszik összekapcsolni az önmeghatározás folyamatával. Az önfelépítés folyamatát generáló gondolati váltásokat mindig a verssor közepére helyezi (45. sor, 79. sor, 109. sor, 147. sor), ami megtöri a beszédfolyam stabilitását. Kijelentéseinek súlyát az empirikus szintről beemelt életrajzi elemekkel (Fleming, Adam Olearius, Martin Opitz) igyekszik alátámasztani, ami lehetővé teszi, hogy megalkothassa önmaga elbeszélte énjait. Az „én”-ről végül három kép, három szerep, illetve önmeghatározási szint bontakozik ki: a múlt, a „zu jener Zeit” „én”-je a sikeres költő szerepében láttatja magát, a jelen „én”-je elveszítette a múlt nyújtotta biztonságot, és nem képes szerepét megalkotni, a jövő „én”-je pedig egy vágyott állapotot tűz ki célul, amely az Istenben való hit kontextusában és az önmagában való hit sztoikus kontextusában bontakozna ki.

A költemény maga mint célzatos cselekedet formálódik, az írás és az alkotás folyamatát performálja. A vers beszélője eközben programszerű szerepkialakítást végez, és olyan szubjektumot hoz létre, aki stabil önmeghatározást tűz ki céljául. Ez a szubjektum a múlt, a jelen, és a jövő temporális síkjai között mozogva alakul, így azonban biztos kontúráit

elveszíti, és önmeghatározása a stabilitás helyett az elbizonytalanodásban realizálódik. A szubjektum olyan szövegben formálódik, amely önmaga létét kérdőjelezi meg.

6. Összegzés: A költői nyelvben születő szubjektum

„Szókratész: Bizonyos értelemben ugyanaz a jellege az orvostudománynak, mint a rétorikának.

Phaidrosz: Hogyan?

Szókratész: Mindkettőben a természetet kell taglalni: a test természetét az egyikben, a lélekét a másikban – ha nem pusztán tapasztalat és gyakorlati ügyesség alapján, hanem belátással és szakértelemmel akarsz az egyik esetben orvosságot és táplálékot adagolva, egészséget és erőt nyújtani, a másik esetben pedig helyes beszéd és viselkedés által erényt és olyan meggyőződést beoltani, amilyent kívánsz.”⁵¹⁰

Az értekezésben a flemingi korpuszból olyan verseket választottam részletesebb megvilágításra, amelyek mindegyike egy-egy példája azoknak a fő műfajoknak, amelyekben a költő alkotott (szonett, óda, alexandrinus-költemények), és azoknak a témáknak, amelyeket verseiben tárgyalt (szerelem, barátság, utazás). Így egyrészt kirajzolódtak a flemingi költészet jól ismert súlypontjai, másrészt megvilágításba kerültek olyan versek, amelyeket eddig nem tekintettek a Fleming-korpusz reprezentáns darabjainak. A kiválasztott költemények kommunikáció- és beszédaktus-elméleti, illetve narratológiai szempontú vizsgálata a korábbi kutatáshoz hasonló kérdésfeltevést, de más módszertani megközelítést tett lehetővé. A korábbi kutatásoknak a flemingi szövegek szubjektivitására, a lírai én személyességére irányuló kérdései helyett az értekezés a szubjektumnak mint retorikai képződménynek a vizsgálatára helyezte a hangsúlyt, amely szubjektum a lírai beszélő önmegalkotásának az eredménye. Az értekezés olyan költői szövegeket vizsgált, amelyek emberi léttapasztalatokat tematizálnak, és arra kérdezett rá, hogy hogyan konstruálódik ezekben a beszédekben a beszélői megszólalások és kinyilatkoztatások által egy szubjektum. A tematizált tapasztalások és tapasztalatok olyan emberi aktusok, amelyekben hangsúlyosan megjelenik a „más”, amellyel viszonyba lépve a beszélő meghatározhatja önmagát. Az értekezés a tárgyalt költeményeket olyan egyéni, monologikus beszédként értelmezte, amelyek beszélője a megszólalás és a kimondás által formálja és határozza meg önmagát. A szöveg beszélője így azokon a kijelentéseken keresztül definiálódik, amelyek a szövegen belül róla szólnak. A verseket olyan szövegekként értelmeztem, amelyekben a beszélő Dieter Burdorf kategorizálása szerint az artikulált én (illetve szerep-én vagy figura-én) szintjén helyezkedik el, Jörg Schönert sémájában pedig a kijelentés szintjéhez tartozik, és konstruált beszélőként van jelen. A beszélő, aki a vizsgált szövegtartományban minden esetben egy beszélő én, önmeghatározásában nem individuális, hanem reprezentatív és konvencionális énként jelenik

⁵¹⁰ Platon, *Phaidrosz*, 270b, Kövendi Dénes fordításában. PLATÓN *Összes művei*, II, Budapest, Európa, 1984, 787–788.

meg. A beszélői hang szerveződési formáit elsősorban narratív szempontok szerint vizsgáltam, amely megközelítésmód lehetővé teszi, hogy a flemingi szövegek líraértelmező módszere kioltsa az érzelmezőpontú líraértelmezést. A beszélő az *apostrophé* alakzatában, a megszólításban és az odafordulásban tudja előhívni és megszólaltatni különböző hangjait: az egyes szám első személyű „én” hangját, az egyes szám második személyű „te” hangját, amely egy evokált, de olykor nem megszólaló hang, az egyes szám harmadik személyű „ő” hangját, és a többes szám első személyű „mi” hangját. A beszélő hangjainak váltakozó megszólalásai a beszélői perspektíva folyamatos változását idézik elő, így vesz fel a beszélő különböző szerepeket. A beszélő a saját hangjainak, az „én”, a „te” és az „ő” vagy a „mi” hangjainak a játékában próbálja önmagát és saját történetét megalkotni, miközben a tapasztalások és tapasztalatok elbeszélésénél a történetek többnyire belső jelenségekre, mint gondolatok, emlékek, kívánságok, imaginációk, hozzáállások vonatkoznak, amelyeket a beszélő mint cselekvő egy monologikus reflexiós folyamat során a maga számára mint történetet alkot meg. Egy narratíva megalkotása azonban mindig ismétlés, amely egyrészt visszafordíthatatlanság, másrészt létesítés is. Ez a kettősség az, amely Flemingnél az önújraértés motorjává válik. A beszélői figura a versszöveg kimondási folyamatában alkotja meg magát, az elbeszél, magára vonatkoztatott történet médiumában, úgy, hogy a beszélői hangok „történeteit” használja arra, hogy magát a jelenben megalkothassa. A szubjektum megalkotása tehát nem a szövegen kívül történik, hanem a magában a szövegben és annak szerepfunkciójában. „A [...] lírában temporális probléma vetődik fel: valami egykor jelenlévő veszve vagy eltűnőben van; ez a veszteség elbeszélhető, de az időbeli szekvencialitás visszafordíthatatlan, akárcsak maga az idő. Az *apostrophé* kimozdítja ezt az irreverzibilis struktúrát azzal, hogy kitörli a jelenlét és a távollét közötti oppozíciót az empirikus időből és a diszkurzív időbe helyezi át. Az A-tól B-ig való temporális mozgás az *apostrophé* [...] által A és B közti visszafordítható váltakozássá válik: a jelenlét és a távollét játékát immár nem az idő, hanem a költői hatalom irányítja.”⁵¹¹

A szövegek elsődleges szintjén egy reprezentatív és konvencionális én konstruálódik, de a szövegnek mint monologikus beszédnek a struktúráját feltárva láthatóvá válik, hogy a beszélő mint reflexív én alkotja meg magát. A reprezentatív és konvencionális én szintje nem a beszélőnek, hanem a beszélő hangjainak a szintje. A reprezentatív és konvencionális „én”-ek játéka hozza létre a reflexív ént, aki a reflexió jelenében, a megszólalásban és egyben cselekvésben határozza meg magát mint szubjektumot. A szubjektum létrejöttének alapja az *apostrophé* alakzata, amelynek aktusában a flemingi beszélő megalkotja önmagát. Ez az önmegalkotás egy folyamat, amely mint odafordulás, és mint törekvés önmagára irányul.

⁵¹¹ CULLER, 394. jegyzetben *i. m.*, 383–384.

Az egy versbeszéden belül megjelenő különböző beszédaktusok váltásai is olyan helyeket jelölnek ki, amelyek határként működnek, és perspektívaváltásra készítetik az olvasót, s minthogy a beszédaktusok azt imitálják, hogy a költeményen kívüli cselekedetet hajtanak végre, így a nézőpontváltások gazdagsága a többértelműség lehetőségi feltételeit jelöli ki. Emellett a nyelvi figuráció olyan dinamikus eseményeit is vizsgálat tárgyává kellett tenni, amelyek nem a beszélő narratív önmegalkotásának kommunikációs szintjén zajlanak le. A szintaktikai-szemantikai sűrűség érzékelése a flemingi szövegekben a verssorhoz és a figuratív ismétlődéshez is kapcsolódik.

Az értekezés központi fejezete az alábbi versek kommunikáció- és beszédaktus-elméleti, narratológiai és retorikai szempontú vizsgálatát végezte el: *An sich* (Son. III, 26), *Entsagung* (Od. V, 17), *Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben* (PW, II, 7), *In Groß-Neugart der Reußen* (PW, IV, 20), *An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien* (PW, IV, 44).

A beszélői megszólalás vizsgálata a *theatrum mundi* toposz és metaforáinak mint orientációs gondolati modellnek az előterében zajlott, amelyet Fleming *Gedancken über der Zeit* (PW, I, 16) című versének bemutatása illusztrál a szöveg metaforaképző potenciáljának kibontásával.

A versbeszélői szövegek másik alapvető gondolati és filozófiai háttére a sztoikus, neosztoikus és újplatonikus filozófiák életpraxisra vonatkozó etikája. Az értekezés szempontjából a neosztoikus Justus Lipsius sorsértelmezése mérvadó, mert azáltal, hogy egy konfesszióhoz sem kapcsolódik, és teret enged az értelem, a *ratio* működésének, pontosan vázolja a flemingi költeményekben megjelenő beszélő orientációs lehetőségeinek háttérét. A *constantia* erényének tárgyalásánál Lipsius kiemeli a *recta ratio* jogosultságát, és ezáltal középpontba helyezi az ember egyéni felelősségét, illetve az ebből adódó szabad akaratot, és olyan világertelmezési és önmeghatározási háttérrel kínál, amely a determinizmus által megengedett térben aktív cselekvésre szólít fel. Emellett a flemingi szövegekben domináns sztoikus világlátás alkalmas arra, hogy a világertelmezés és az önmeghatározás dualizmusát bemutassa. A sztoikus tradíció *oikeiōsis*-elméletében megjelenő törekvési aspektus adja a vizsgálatnak azt a kapcsolódási pontját, ahol a sztoikus *oikeiōsis* mint valami vagy valaki iránti vonzódás, mint odafordulás összekapcsolódik a lipsiusi *recta ratio*-n és szabad akaraton alapuló cselekvéssel. A flemingi költői nyelvben létrejövő beszélő a máshoz, az idegenhez való odafordulásban, a másra, az ismeretlenre, az újra való törekvésben, illetve ezekben a folyamatokban mint tapasztalásokban alkotja meg önmagát és konstruál egy szubjektumot.

A beszélő önfelépítésének és önmeghatározásának egyik példáját nyújtja a barokk kutatásban legtöbbet interpretált költemény, az *An sich* című szonett. A költemény látszólagosan szimmetrikus tengelye a szemantikai többértelműség és az antitézisek oppozícióinak

egyenetlensége okán eltolódik, miközben beszélője megszólalásában három különböző hangot evokál: a tanácsadó szerepben lévő „én”, a tanácskérő szerepben lévő „te”, és a gnómius „ő” hangjait. Ezeknek a hangoknak a konstellációjában határozza meg magát, és építi fel a tanácsot kérő, a tanácsot adó és a mindent tudó elemeiből önmagát. De beszédében az evokált hangok elbizonytalanodnak, határaik, idejük és terük nem meghatározott, és kijelentéseikkel nem erősítik, hanem gyengítik egymást. A vers beszélője a decentralitásában, a dezorientációban, és az emiatti panaszban mint performatív aktusban határozza meg magát. A beszélő által létrehozott szubjektum nem egy széthasadt, hanem egy önmagát megalkotni nem tudó szubjektum, aki az önmegalkotás performatív aktusában létezik.

Az értekezés elemző fejezetének második nagy vizsgálati területe két emberi léttapasztalatot – és egyben Fleming költészetében meglévő tematikai súlypontot – emelt ki: a szerelem és a barátság antropológiai reflexióit.⁵¹² A korszakban jelenlévő – ókori, középkori és humanista gyökerű – szeretet, szerelem és barátság értelmezések és toposzok (Platón, Aristotelész, Cicero, Seneca, Augustinus, Aquinói Szent Tamás, Marsilio Ficino) rövid vázolója után az *Entsagung* című óda és az *Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben* című alexandrinus-költemény versbeszélői megnyilatkozásainak a vizsgálatára került sor. Az ódában a beszélő, aki a szerelem tapasztalásának különböző aspektusait villantja fel beszédében, az evokált hangok segítségével különböző beszédaktusokban szólaltatja meg hangjait: az „én” hangja a panasz, a tanácsadás aktusában, a „te” hangja a panasz, a kérés és a kinyilatkoztatás aktusában formálódik meg. A különböző beszédaktusok váltogatása látszólag egy fejlődési ívet rajzol a panasztól kezdődően az optimista kinyilatkoztatásig, de mivel ezek az aktusok különböző hangokhoz, illetve különböző szerepekhez tartoznak, nem tekinthetők fejlődési szakaszoknak a beszélő önmeghatározásában. Az „én”, a „te” és az „ő” hangjai sehol sem olvadnak egymásba, nem helyettesíthetők egymással. Bár egymást nem oltják ki, de különböző temporális szinteken szólalnak meg, és ez a distancia elegendő ahhoz, hogy az „én” hangja, amely az elsődleges, a többi hangot megidéző hang, felülírja a többit, és a saját szerepéből láttassa a „te” és az „ő” hangjait. Ennek hálójában nem képes a beszélő önmagát a mással – a „te” vagy az „ő” hangjával – való viszonyban felépíteni, és olyan szubjektumot generál, aki az elhallgatásban, az „ent-sagen” aktusában helyezkedik el.

⁵¹² A szerelem, a barátság és a hit flemingi nyelvezetének vizsgálata a jelenkori Fleming-kutatásnak is az érdeklődési körébe került. Beate Hintzen elsősorban Fleming latin nyelvű költeményein, a *Manes Glogeriani* és a *Suavia* gyűteményeiből választott verseken keresztül igyekszik felmutatni azt, hogy a szerelmi költeményekben megjelenő petrarkista és platonikus diskurzusok határozzák meg a halott baráthoz írt költeményeknek, illetve a vallási témájú verseknek is a koncepcióit, vö. Beate HINTZEN, *Sprache der Liebe, Sprache der Freundschaft, Sprache des Glaubens = Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTIG, in Verbindung mit Sonja GLAUCH und Martin KLÖCKER, Berlin, Gruyter, 2012, 159–180.

Az önmagát halotti búcsúztató versként inszcenáló költeményben a beszélő önmegalkotása az „én” és a passzív „te” viszonyában zajlik, ahol a „te” evokált, de meg nem szólaló instancia, akivel az „én” kommunikációba kíván lépni. A „te” a múlt halott hangjaként azonban nem képes a befogadó és a megszólított szerepére. Az „én” a „te” elhallgatásában magára maradván élete eddigi történéseit a barátság kontextusában reflektálva próbálja az alkotásban felépíteni magát. A beszélő én olyan szubjektumot hoz létre, aki a múltjából táplálkozva igyekszik önmagát felépíteni, de jelenében képtelen szilárd középpontot megfogalmazni, és a decentráltságban határozza meg önmagát. A *repetitio* alakzatában, az „én”-re és a „te”-re vonatkozó névmások, illetve a költészet metaforáinak az ismétlésével, a szóhoz való ragaszkodás és az abba való kapaszkodás nyilvánul meg a változással és az elmúlással szemben. Az ismétlések a poétikai beszéd előrehaladása és folyása ellenében ható *constantia*ként értelmeződnek, amely során a beszéd önmagába kapaszkodik, és állhatatosan ragaszkodik a kimondott szavakhoz és kifejezésekhez. Ahogyan az „én” története tintaként szétfolyik a papíron, úgy veszíti el a szubjektum önmeghatározásának lehetséges kontúrjait, képtelen önmaga megalkotására, és az elnémulás topikus gesztusában helyezkedik el.

Az értekezés elemző fejezetének harmadik egysége annak bemutatása az egyik Nagy-Novgorodban írt költeményen keresztül, hogy a beszélő hogyan alkotja meg magát az idegen tapasztalásáról szóló beszédben. A beszélő a perspektívák váltásával az „én”-ről a „te”-n keresztül a „mi”-re olyan szubjektumot hoz létre, aki a mással, az újjal való viszonyban akarja önmagát megalkotni, de törekvése akadályba ütközik. A beszélő felépít egy időbeli és térbeli struktúrát, amelyben önmagát és cselekedetét kritikai reflexió tárgyává teszi. A vigasztaló költeménynek vagy útleíró költeménynek is nevezhető szöveg esetében nem mutatható fel a történeti síkon egy kronologikusan rendezett történésfolyam, megfigyelhető azonban egyfajta „gondolati történet” az ábrázolás, az előadás szintjén. A beszélő instancia beszédében a különböző megszólaltatott hangok médiumában – önmagát térben és időben elhelyezve – elbeszéli különböző szerepeit. Ezen a módon formálódik egy elbeszélő én, aki önmagára reflektál, és ezáltal létrehoz egy elbeszélő ént is. Az elbeszélő én és az elbeszélő én viszonyában kibontakozik egy szubjektum, aki az önmegalkotás dinamikájában, a múlt és a jelen temporális síkjai között mozogva határozza meg magát. Önmeghatározása a cselekvésben realizálódik, miközben a múlt és a jelen reflexiójának elemeiből igyekszik felépíteni magát.

Az elemző fejezetet egy olyan költemény vizsgálata zárta, amely egyfajta létösszegző versként a beszélőjét a költészet művészetének sikeres és eredményes gyakorlásában kívánja megalkotni. Az Adam Oleariusnak ajánlott vers dicsőítő költeményként és költői levélként határozza meg magát, és az írás és az alkotás folyamatát performálja. A vers beszélője a

kinyilatkoztatás aktusában határozottan megfogalmazza, hogy olyan írást kíván alkotni, amely emlékműként fennmarad. Ez a *monumentum* egy levél, egy sorokkal teleírt lap, egy a hírnév továbbélését szavatoló, dicsőítő költemény lenne. Az „én” hangja az evokált „te”-vel való viszonyában, akit a tiszteletreméltó és példaértékű barát szerepében alkot meg, próbálja önmaga szerepeit meghatározni. Az „én” önmagából, a „te”-ről szóló kijelentéseiben próbálja felépíteni a „te”-ről szóló szöveget, de az alkotás folyamatában önmaga bizonytalanságára ébred, és arról ír, hogy nem tud megfelelni az elvárt költői szerepnek, és nem tudja megalkotni a tervezett örökéletű írást. Az „én”-nek három szerepe, illetve önmeghatározási szintje bontakozik ki: a múlt „én”-je a sikeres költő szerepében láttatja magát, a jelen „én”-je elveszítette a múlt nyújtotta biztonságot, és nem képes szerepét megalkotni, a jövő „én”-je pedig egy vágyott állapotot tűz ki célul, amely az Istenben való hit kontextusában és az önmagában való hit sztoikus kontextusában bontakozna ki. A vers beszélője eközben programszerű szerepkialakítást végez, és olyan szubjektumot hoz létre, aki stabil önmeghatározást tűz ki céljául. Ez a szubjektum a múlt, a jelen, és a jövő temporális síkjai között mozogva alakul, így azonban biztos kontúrajait elveszíti, és önmeghatározása a stabilitás helyett az elbizonytalanodásban realizálódik. A szubjektum olyan szövegben formálódik, amely önmaga létét kérdőjelezi meg.

Az értekezés a szubjektumot retorikai képződményként értelmezi, amely a lírai beszélő önmegalkotásának az eredményeként jön létre. A beszélői instanciák nem individuumként határozzák meg magukat, nem képesek megalkotni önmaguk identitását, nyelvi megszólalásaik egy konvencionális szubjektum létrejöttét eredményezik. A beszélő a megszólalásaiban evokált hangok médiumában teremti meg azt a többértelműséget, amely a létrejövő szubjektum megalkotásának az alapja. A beszélő én által megidézett hangok különböző terekben és időkben szólalnak meg, határaik olykor nem meghatározottak, és kijelentéseikkel nem erősítik, hanem gyengítik egymást, vagy elbeszélnek egymás mellett. A beszélő én hozzájuk való viszonya aszimmetrikus, a hangok által felépített distancia teszi lehetővé, hogy a beszélő én hangjai teret nyissanak a narratív módon szerveződő, hierarchikusan felépülő megnyilatkozási szintek felé, és a beszélő én és a megszólított te státuszát dinamikusan mozgassák a figurális, az absztrakt és a reális beszélő és befogadó között. A beszélő énről szóló kijelentések így az alábbi szubjektumokat hozzák létre, akik mindegyike az önfelépítés különböző módozataiban szituálja magát:

- A decentráltságban és a dezorientációban önmagát megalkotni nem tudó szubjektum, aki az önmegalkotás performatív aktusában és folyamatában határozza meg magát.
- Az elhallgatás és az elnémulás topikus gesztusában önmagát elhelyező szubjektum, akinek önmeghatározása a nem-cselekvésben realizálódik.

- A megszólalására reflektáló beszélő, aki egy elbeszélő én és egy elbeszéltnél én viszonyában jön létre, olyan szubjektumot generál, aki az önmegalkotás dinamikájában, a múlt és a jelen temporális síkjai között mozogva határozza meg magát. Önmeghatározása a cselekvésben realizálódik, miközben a múlt és a jelen reflexiójának elemeiből igyekszik felépíteni magát.

- A megszólalására reflektáló beszélő, aki az alkotásban, a poézisben kívánja önmagát meghatározni, a programszerű szerepkialakítás folyamatában olyan szubjektumot hoz létre, aki stabil önmeghatározást tűz ki céljául. A múlt, a jelen, és a jövő temporális síkjai között mozogva formálódik, miáltal biztos kontúrjait elveszíti, és önmeghatározása a stabilitás helyett az elbizonytalanodásban realizálódik.

Ezúton a szereplírai alkotásokként olvasható flemingi költemények beszélői instanciái mint a hagyományozott normák által kulturálisan formált típusok jelennek meg, és ebben konstruálják és viszi színre önmagukat. A beszélő által megidézett hangok megszólalásainak retorikai és grammatikai felépítése, a beszédaktusok változtatása, a narratív megnyilatkozási szintek közötti mozgás generálják a szövegekből kibontakozó szubjektum létrejöttét. A komplex mondatfelépítések, a retorikai eszközök redukálása, az egyszerű kifejezések használata a jellemzői a flemingi kollokvialis stílusnak, amelyen megszólaló beszélői hang felfogható valamiféle szubjektivitás jegyet mutató jelenségként, és nem pusztán illúzióknak kell tekintenünk, melyet gondolkodásunk egyik apriorija, az antropomorfizáló hajlam ruház fel emberi vonásokkal.⁵¹³ Az értekezés elemzése kimutatták, hogy – Müller-Zettelmann elméletével ellentétben⁵¹⁴ – a szubjektum szövegben való megjelenése nem az én-origó illúziójának generálásán alapul, a szubjektum jelenléte nem esztétikai illúzió, és nem csupán a szövegek játéka szuggerálja. Egy sajátos szubjektivitás kibontakozása figyelhető meg, amelynek nem eredménye egy önmagára (vissza)vonatkoztatott szubjektum. A reflexivitásban történő önmeghatározás ez, és nem az önreflexivitásban kibontakozó szubjektum létrejötté, ami alapján – Thomas Borgstedt megfogalmazásával élve – a flemingi egyedi hang a „vorbarocker Subjektivismus”⁵¹⁵ fogalomkörébe sorolható.

Fleming költészetének bemutatását a költő *album amicorum*ában álló mottó ismertetésével zárom. Fleming *Stammbuch*-jában a következő *symbolum* állt: *Festina lente* (Lassan járj, tovább érsz!),⁵¹⁶ mellette Fleming német fordításában „Langsam kömmt

⁵¹³ Vö. HORVÁTH Kornélia, *A versről*, Budapest, Kijárat, 2006, 183.

⁵¹⁴ MÜLLER-ZETTELMA, 190. jegyzetben *i. m.*

⁵¹⁵ Thomas BORGSTEDT, *Eleganz und Intimität: Zu Paul Flemings Petrarkismus = Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640)*, hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTING, in Verbindung mit Sonja GLAUCH und Martin KLÖKER, Berlin, Gruyter, 2012, 47–57, itt: 57.

⁵¹⁶ Ez a mottó Augustus egyik kedvenc mondása volt, jöllehet ő görögül használta (Suetonius, *Aug.* 25).

auch”.⁵¹⁷ Ha a *fatum* megváltoztathatatlan és természetszerű szükségszerűségére hivatkozunk, akkor talán nem véletlen, hogy ez a mottó pontosan leírja a flemingi beszélő önmegalkotásának a módszerét és folyamatát. A mottó Otto Vaenius *Emblemata aliquot selectiora amatoria* (1618) című gyűjteményében⁵¹⁸ az alábbi embléma *inscriptio*jaként szerepel:

Festina lente

Exemplo assidui tibi sit testudo laboris,
Quæ leporem vicit, semper eundo, vagum.
Semper amans amat, & tandem potietur amata:
Non bene amat, quisquis non amat assidue.⁵¹⁹

Az önmegalkotás folyamata *labor assiduus*, szakadatlan törekvés, amelynek hajtóereje az önmeghatározásra irányuló vágy. A flemingi beszélő szubjektivitása ebben az elképzelt célra irányuló, lassú, de biztos előrehaladásban és törekvésben születik meg. Fleming szövegei így metaforikus értelemben mint *erótikoi logoi* értelmezhetőek.

⁵¹⁷ ENTNER, 69. jegyzetben *i. m.*, 153.

⁵¹⁸ Othonis VAENI *Emblemata aliquot selectiora amatoria*, Amsterodami, apud Guilj Ianŕonium, 1618, http://emblems.let.uu.nl/va1618_facsimile.html?thumb=pb32b&emblem=032 (Hozzáférés: 2012. 05. 14.)

⁵¹⁹ Az epigramma saját fordításomban: Az állhatatos (kitartó) munka példájául vedd a teknőst, aki folyamatos előrehaladásával megelőzi az állhatatlan nyulat. Aki szeretettel (szerelemmel) szeret, végül birtokolni fogja a szeretett lényt: Nem szeret helyesen az, aki nem állhatatosan (kitartóan) szeret.

2. melléklet

Flehen der Liebe (Od. V, 16)

Wenn du mich könntest lieben,
o du mein Ich,
gleich wie ich dich,
so wär' ich ohn' Betrüben.
Daß du mich aber nicht hältst wert,
das ist, das mich so sehr beschwert.

Sonst Allen dich alleine
setz' ich weit für:
das schwer' ich dir
bei Phöbus güldnem Scheine,
bei Gott Kupidos süßer Glut.
Dir nur alleine bin ich gut.

Du kanst mich ja nicht hassen,
daß ich die Zier,
so wohnt in dir,
nicht denke zu verlassen,
die einen Ieden ingemein
beweget dir geneigt zu sein.

Siehst du nicht, wie ich weine
und wegen dir,
o meine Zier,
fast nicht zu trösten scheine?
Du siehst und nimst dichs doch nicht an,
daß mir sonst Niemand raten kan.

Ach! laß dich doch erbitten,
mein einigs Ein,
durch diese Pein,
die ich so oft erlitten!
Schaff', Herze, schaffe doch einmal,
daß ich mich freue nach der Qual!⁵²⁰

Pein der Liebe (Od. V, 11)

Ist dieses nun das süße Wesen,
nach dem mich so verlanget hat?
Ist dieses der gesunde Rat,
ohn' den ich kunte nicht genesen?
Und ist diß meines Wehmuts Frucht,
die ich so emsig aufgesucht?

O Feind, o Falscher, o Tyranne,
Kupido, das ist deine List!
Der bist du, der du allzeit bist.
Du hast mich nun in deinem Banne.
Der Dienst der falschen Ledigkeit
hat meiner Freiheit mich entfreit.

Wie unverwirrt ist doch ein Herze,
das nicht mehr als sich selbst kennt,
von keiner fremden Flamme brennt,

⁵²⁰ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 406–407.

selbst seine Lust und selbst sein Schmerze!
Seit daß ich nicht mehr meine bin,
so ist mein ganzes Glücke hin.

Sie, diß Mensch, diese Halbgöttinne,
sie, die ists, mein erfreutes Leid,
die Kraft der starken Trefligkeit,
treibt mich aus mir und meinem Sinne,
so daß ich sonst nichts um und an
ale sie nur achten muß und kan.

Ich schlaf', ich träume bei dem Wachen,
ich ruh' und habe keine Ruh',
ich tu' und weiß nicht, was ich tu',
ich weine mitten in dem Lachen,
ich denk', ich mache diß und das,
ich schweig', ich red' und weiß nicht was.

Die Sonne scheint für mich nicht helle,
mich kühlt die Glut, mich brennt das Eis,
ich weiß und weiß nicht, was ich weiß.
Die Nacht tritt an des Tages Stelle.
Itzt bin ich dort, itzt da, itzt hier,
ich folg' und fliehe selbst für mir.

Bald billig' ich mir meinen Handel,
bald drauf verklag' ich mich bei mir.
Ich bin verändert für und für
und standhaft nur in stetem Wandel.
Ich selbst bin mit mir selbst nicht eins.
Bald will ich alles, bald gar keins.

Wie wird mirs doch noch endlich gehen?
Ich wohne nunmehr nicht in mir.
Mein Schein nur ist es, den ihr hier
in meinem Bilde sehet stehen.
Ich bin nun nicht mehr selber Ich.
Ach Liebe, worzu bringst du mich!⁵²¹

An ihren Mund, als er sie umfangen hatte (Son. IV, 11)

Itzt hab' ich, was ich will und was ich werde wollen.
Du Wohnhaus meines Geists, der als zu einer Tür'
itzt ein, itzt aus hier geht; ihr güldnen Pforten ihr,
die auch die Götter selbst um Schöne neiden sollen,

ihr hohen Lippen ihr, die ihr so hoch geschwollen
von feuchter Süße seid, itzt hab' ich eure Zier,
das Wesen, das man selbst dem Leben setzt für,
dem täglich wir ein Teil von unserm Leben zollen.

Ihr Bienen, die ihr liegt an Hyblens süßen Brüsten
und saugt die edle Milch, den Honigreif mit Lüsten,
hier, hier ist mein Hymet. Komt, fliegt zu mir herein.

Seht, wie das hohe Tun, das trefliche, das starke,
das der Mund meinem gibt, sich regt in Seel' und Marke!
Ach! daß mein ganzer Leib doch Nichts als Mund solt' sein!⁵²²

⁵²¹ *Uo.*, 402–403.

⁵²² *Uo.*, 496.

Er redet der Liebsten Augen an, die er umfinge (Son. IV, 12)

Ihr seid es, die ihr mir die meinen macht blind,
ihr lichten Spiegel ihr, da ich die ganzen Schmerzen
leibhaftig kan besehn von mein und ihrem Herzen.
Ihr Werkstat, da die Gunst die güldnen Fäden spinnt,

darüber Meister ist das kluge Venus-Kind,
ihr, meine Sonn' und Mon, ihr irdnen Himmelskerzen,
in welchen Lust mit Zier und Schein mit Glanze scherzen,
ihr seid es, die mir mehr als alle Schätze sind!

Ihr Räuber meines Lichts und dessen Wiedergeber,
von euch zeucht Amor ein und aus in meine Leber,
als sein natürlichs Haus. Ihr beide tut mir kund,
ihr stummen Redner ihr, worvon ich itzt noch sunge:
verschweigets gleich ihr Mund und sagts nicht ihre Zunge,
ihr sagt es ohne Zung' und redets ohne Mund.⁵²³

Auf ihr Abwesen (PW, V, 18)

Ich irrte hin und her / und suchte mich in mir /
und wuste dieses nicht / daß ich gantz war in dir.
Ach! thu dich mir doch auff / du Wohnhauß meiner Seelen!
Komm / Schöne / gieb mich mir. Benim mir dieses quälen.
Schau / wie er sich betrübt / mein Geist / der in dir lebt?
Tödtst du den / der dich liebt? itzt hat er außgelebt.
Doch / gieb mich nicht aus dir. Ich mag nicht in mich kehren.
Kein Todt hat macht an mir. Du kanst mich leben lehren.
Ich sey auch / wo ich sey / bin ich / Schatz / nicht bey dir /
So bin ich nimmermehr selbst in / und bey mir.⁵²⁴

An Basilenen, nachdem er von ihr gereiset war (Od. V, 27)

Ist mein Glücke gleich gesonnen /
mich zu führen weit von dir /
O du Sonne meiner Wonnen /
So verbleibst du doch in mir.
Du in mir / und ich in dir /
sind beisammen für und für.

Künftig werd ich gantz nicht scheuen /
Kaspis / deine fremde Fluht /
und die öden Wüsteneyen /
da man nichts / als fürchten / thut.
Auch das wilde macht mir zahm /
Liebste / dein gelobter Nahm'.

überstehe diese Stunden /
Schwester / und sey unverwand.
Ich verbleibe dir verbunden /
und du bist mein festes Band.
Meines Hertzens Trost bist du /
und mein Hertze selbst darzu.

Ihr / ihr Träume / sollt indessen
unter uns das beste thun.

⁵²³ *Uo.*, 496–497.

⁵²⁴ *Uo.*, 219.

Kein Schlaff der soll ihr vergessen.
Ohne mich soll Sie nicht ruhn.
Daß die süße Nacht ersetzt /
was der trübe Tag verletzt.

Lebe meines Lebens Leben /
stirb nicht meines Todes Todt /
daß wir uns uns wiedergeben /
abgethan von aller Noth.
Sey begrüßt / bald Trost / itzt Quahl
tausent / tausent / tausent mahl.⁵²⁵

Er betrachtet ihre Schönheit und Treue (Son. IV, 32)

Du treue Schönheit du und auch du schöne Treue,
die ihr den zarten Leib und edlen Geist besitzt,
ihr Schwestern gleicher Kraft, die ihr mir das beschützt,
worüber ich mich-stets mit höchsten Freuden freue,

was sag' ich doch von euch, daß euch und mich nicht reue?
Ihr starke Göttinnen, habt mir den Sinn erhitzt,
daß mir auf dieser Welt nichts als nur Eine nützt.
Sie ists, an der ich mich ohn' Unterlaß verneue.

Die zarte Schönheit folgt der Flucht der schönen Zeit,
die feste Treue geht den Weg der Ewigkeit,
die Schönheit macht mir Lust, die Treue Trost zu leben.

O wie ein göttlichs Mensch ist diese, die euch hat!
O wie ein Menschgott auch wird der, dem in der Tat
wird diese schöne Treu' und treue Schönheit geben!⁵²⁶

Elsgens treues Herz (Od. V, 30)

Ein getreues Herze wissen,
Hat des höchsten Schatzes Preis.
Der ist selig zu begrüßen,
Der ein treues Herze weiß.
Mir ist wohl bei höchstem Schmerze,
Denn ich weiß ein treues Herze.

Läuft das Glücke gleich zuzeiten
Anders, als man will und meint,
Ein getreues Herz hilft streiten
Wider alles, was ist Feind.
Mir ist wohl bei höchstem Schmerze,
Denn ich weiß ein treues Herze.

Sein Vergnügen steht alleine
In des andern Redlichkeit,
Hält des andern Not für seine,
Weicht nicht auch bei böser Zeit.
Mir ist wohl bei höchstem Schmerze,
Denn ich weiß ein treues Herze.

Gunst, die kehrt sich nach dem Glücke,
Geld und Reichtum, das zerstäubt,

⁵²⁵ *Uo.*, 423.

⁵²⁶ *Uo.*, 505.

Schönheit läßt uns bald zurücke,
Ein getreues Herze bleibt.
Mir ist wohl bei höchstem Schmerze,
Denn ich weiß ein treues Herze.

Eins ist da sein und geschieden.
Ein getreues Herze hält.
Gibt sich allezeit zufrieden,
Steht auf, wenn es niederfällt.
Mir ist wohl bei höchstem Schmerze,
Denn ich weiß ein treues Herze.

Nichts ist süßer als zwei Treue,
Wenn sie eines worden sein.
Dies ist's, des ich mich erfreue,
und sie gibt ihr Ja auch drein.
Mir ist wohl bei höchstem Schmerze,
Denn ich weiß ein treues Herze.⁵²⁷

An Elsabe (Od. V, 31)

Es ist umsonst, das Klagen,
Das du um mich
Und ich um dich,
Wir umeinander tragen.
Sie ist umsonst, die harte Pein,
Mit der wir itzt umfangen sein.

Laß das Verhängnis walten.
Was dich dort ziert
Und mich hier führt,
Das wird uns doch erhalten.
Dies, was uns itzt so sehr betrübt,
Ist's dennoch, das uns Freude gibt.

Sei unterdessen meine,
Mein mehr als ich,
Und schau auf mich,
Daß ich bin ewig deine.
Vertraute Liebe weicht nicht,
Hält allzeit, was sie einmal spricht.

Auf alle meine Treue
Sag ich dirs zu:
Du bist es, du,
Der ich mich einig freue.
Mein Herze, das sich itzt so quält,
Hat dich und keine sonst erwählt.

Bleib, wie ich dich verlassen,
Daß ich dich einst,
Die du itzt weinst,
Mit Lachen mag umfassen.
Dies soll für diese kurze Pein
Uns ewig unsre Freude sein.

Eilt, lauft, ihr trüben Tage,
Eilt, lauft vorbei!
Eilt, macht mich frei

⁵²⁷ *Uo.*, 426.

Von aller meiner Plage!
Eilt, kommt, ihr hellen Stunden ihr,
Die mich gewähren alle Zier.⁵²⁸

Treue Pflicht (Od. V, 32)

Mein Unglück ist zu groß,
zu schwer die Not,
so mancher Herzensstoß
dreut mir den Tod.
Mein Schmerze weiß von keiner Zahl.
Vor, nach und allemal
häuft sich die Qual.

Ein Mensch hat alle Schuld,
das mich doch liebt.
Das, weil es mir ist huld,
mich so betrübt.
Von Liebe kömmt mir alles Leid.
Ich weiß von keiner Zeit,
die mich erfreut.

Preist jemand ihre Pracht,
so wird mir weh.
Wer ihr gedenkt, der macht,
daß ich vergeh'.
Erinner' ich mich denn der Pflicht,
was Wunder ists, daß nicht
mein Herze bricht.

Licht ist ihr Augenglanz,
klar ihre Zier.
Das macht, daß ich mich ganz
verlier in ihr.
Sie hat es, was mein Herze sucht,
Scham, Schönheit, Jugend, Zucht,
der Tugend Frucht.

An ihr liegt Alles mir.
Was acht' ich mich?
Mein Sinn ist Freund mit ihr
und hasset sich.
Was ich beginne spat und früh,
Was ich gedenk, ist sie,
die Werthe, die.

Sie hat mich ganz bei sich,
das schöne Kind;
jhr auch zu lassen mich
bin ich gesinnt.
Die Treue, die sie mir verspricht,
find' ich in solcher Pflicht,
sonst nirgends nicht.

Und leb ich mich gleich tot
in solcher Pein,
noch hat es keine Not;
sie, sie kans sein,
die mir das Leben wiedergiebt,

⁵²⁸ *Uo.*, 427.

die mich so sehr betrübt,
als sie mich liebt.

Ach! daß ich ihr mein Leid
nicht klagen kan!
Ich bin von ihr zu weit
itzt abgetan.
Von Scheiden kömmt mir alle Not;
diß macht mich blaß für rot,
für lebend tot.

Läuft nun mein Glücke so?
Ach wehe mir!
O! warum ward ich froh
von ihrer Zier?
Für jene kurze Frölichkeit
hab' ich ein langes Leid
auf allezeit.

Bekenne selbst auf dich,
mein kranker Sinn,
hast du nicht Schuld, daß ich
so elend bin?
Warum bewegte dich die Gunst?
Es war ja gar umsonst
mit deiner Brunst.

Leid' ich für jene Lust,
so geht mirs recht.
Mir war nicht unbewußt,
was Frucht sie brächt'.
Und gleichwol kunt' ich ganz nicht ruhn;
was mich betrübet nun,
das mußt' ich tun.

Euch klag' ich erstlich an,
ihr Augen, ihr.
Wie habt ihr doch getan,
so falsch an mir!
Verräter wart ihr meiner Pein.
Drum müßt ihr ohne Schein
und dunkel sein.

Fliest, (denn diß sollet ihr
zur Buße tun,)
hinfürder für und für,
wie vor und nun.
Quellt ewig, wie mein Schmerze quillt,
so wird mein Leid gestillt,
doch nie erfüllt.

Nicht aber läßt mein Mut
sie eins aus sich.
Das junge treue Blut
beherrschet mich,
so daß ich ganz nicht anders kan,
ich muß ihr um und an
sein untertan.

Liebt einer so, wie ich,
der sage mir,
wie er gehabe sich
bei Liebsbegier.

Ich fühle wol, was mich versehrt;
noch gleichwol halt' ich wert,
was mich gefärt.

Itzt ist es Mitternacht,
da alles ruht.
Mein munter Herze wacht,
tut, was es tut.
Es denkt, von müden Thränen naß,
von ihr ohn' Unterlaß
und weiß nicht was.

Ein Kranker, der gewiß
am Tode liegt,
der tröstet sich auf diß,
was er auch krieget.
Das ist gewiß, ich muß dahin,
doch bleib' ich, wie ich bin,
frisch ohne Sinn.

Erbarmens bin ich wert.
Doch klagt mich nicht,
bis daß sie von mir kehrt
der Liebe Pflicht.
Doch wird Dianens Brudern Schein
eh' gehn am Himmel ein,
als dieses sein.

Mit Gott und mit der Zeit
muß Alles sein.
Ein Wechsel kehrt mein Leid
und ganze Pein.
Hat nichts als Unbestand Bestand,
so wird mein Ach zuhand
in Lust verwant.

Habt Achtung auf mein Leid,
auf meine Qual,
ihr, die ihr Wächter seid
in Amors Saal'.
Hebt alle meine Tränen auf
und schafft mir Freude drauf
für guten Kauf.

Ihr Sternen auch, die ihr
vor habt geliebt
und oftmals, wie itzt wir,
auch wart betrübt,
tut, wie man hat an euch getan,
schreibt meine Seufzer an
in Jovis Plan.

Vergess' ich meiner Pflicht,
ja, säum ich nur
und halt' ich dieses nicht,
was ich ihr schwur,
so sei mir Venus nimmer gut,
so quäle sich mein Mut,
wie er itzt tut.

Nein! Ich will feste stehn.
Sie, wie sie mir verspricht,
wird auch mir gleiche gehn

und wanken nicht.
Des Herzens, das sich selbst nicht schont,
mit Treue Treue lohnt,
bin ich gewohnt.

So steht mein fester Schluß
unwiderruft.
Drauf schick' ich diesen Kuß
ihr durch die Luft.
Diß Lied auch sei von meiner Hand
als meiner Liebe Pfand
ihr zugesant.

Glückt mirs und sagt nicht nein,
der Alles fügt,
so soll sies einig sein,
die mich vergnügt,
Mein letztes Wort ist: Treue Pflicht.
Treu' ist es: der es spricht
mehr kan er nicht.⁵²⁹

Er verwundert sich seiner Glückseligkeit (Son. IV, 88.)

Wie mir es gestern gieng / und wie ich ward empfangen
in meiner Freundin Schoß / weiß Sie nur und nur ich.
Das allerliebste Kind das hertzt' und grüßte mich.
Sie hielt fäste mich / wie Ich sie hart' ümmfangen.

Auf meinem lag ihr Mund / auff ihren meine Wangen.
Offt sagte sie mir auch / was nicht läst sagen sich.
Darümm du / Momus / nicht hast zu bekümmern dich.
Bey ihr ist noch mein Sinn / bey mir noch ihr Verlangen;

O wol mir / der ich weiß / was nur die Götter wissen /
die sich auch / wie wir uns / in reiner Keuschheit küssen.
O wol mir / der ich weiß / was kein verliebter weiß.

Wird meiner Seelen Trost mich allzeit also laben /
mir allzeit also thun / so werd' ich an ihr haben
ein weltlichs Himmelreich / ein sterbliche Paradeiß.⁵³⁰

Zur Zeit seiner Verstoßung (Son. IV, 57)

Ein Kaufman, der sein Gut nur einem Schiffe traut,
ist hochgefährlich dran, in dem es bald kan kommen,
daß ihm auf einen Stoß sein Ganzes wird genommen.
Der fehlt, der allzuviel auf ein Gelücke traut.

Gedenk' ich nun an mich, so schauet mir die Haut.
Mein Schiff, das ist entzwei, mein Gut ist weggeschwommen.
Nichts mehr, das ist mein Rest, das machet kurze Summen.
Ich habe Müh' und Angst, ein ander meine Braut.

Ich Unglückseliger! Mein Herze wird zerrißen,
mein Sinn ist ohne sich. Mein Geist zeucht von mir aus,
mein Alles wird nun Nichts. Was wird doch endlich drauß?

⁵²⁹ *Uo.*, 428–432.

⁵³⁰ *Uo.*, 529–530.

Wär' eins doch übrig noch, so wolt' ich Alles mißen.
Mein teuerster Verlust, der bin selbselbsten ich.
Nun bin ich ohne sie, nun bin ich ohne mich.⁵³¹

Über Gedächtnüß seiner ersten Freundin (Son. IV, 73)

Noch dennoch bleib' ich ihr, muß ich sie gleich verlassen,
und meine sie, muß ich gleich ihr entzogen sein,
bezwungen durch das Tun, das unsern Trost und Pein
verwechselt, wie es will. Ich will mein Trübüß massen,

tun wie ein Weiser tut, ein großes Herze fassen,
sein meine, wie ich soll. Sie aller Tugend Schein,
mein Alles und auch Nichts, ist nicht und ist doch mein'.
Hass' ich das schöne Kind, so muß ich selbst mich hassen.

Verhängnüß, schone nicht, reiß sie nur immer hin,
du raubst mir ihren Leib, nicht aber ihren Sinn,
der nun und nimmermehr von mir spricht sich zu lenken.

Mir bleibt dein bester Teil, o meiner Seelen Licht,
und darf ich künftig schon, Lust, dich besitzen nicht,
so darf ich deiner doch mit Freuden stets gedenken.⁵³²

⁵³¹ *Uo.*, 516.

⁵³² *Uo.*, 523.

3. melléklet

**Herrn Pauli Flemingi der Med. Doct. Grabschrift, so er ihm selbst gemacht in Hamburg den xxiix. Tag
deß Mertzen MDCXL. auf seinem Todbette, drey Tage vor seinem seeligen Absterben (Son. II, 14)**

Ich war an Kunst und Gut und Stande groß und reich,
des Glückes lieber Sohn, von Eltern guter Ehren,
frei, meine, kunnte mich aus meinen Mitteln nähren,
mein Schall floh überweit, kein Landsmann sang mir gleich,

von Reisen hochgepreist, für keiner Mühe bleich,
jung, wachsam, unbesorgt. Man wird mich nennen hören,
bis daß die letzte Glut diß Alles wird verstören.
Diß, deutsche Klarien, diß Ganze dank' ich euch.

Verzeiht mir, bin ichs wert, Gott, Vater, Liebste, Freunde,
ich sag' euch gute Nacht und trete willig ab.
Sonst Alles ist getan bis an das schwarze Grab.

Was frei dem Tode steht, das tu er seinem Feinde.
Was bin ich viel besorgt, den Othem aufzugeben?
An mir ist minder Nichts, das lebet, als mein Leben.⁵³³

⁵³³ FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, I, 460.

Irodalomjegyzék

Forráskiadványok:

APULEI Platonici Madaurensis *Opera, quae supersunt*, ed. Rudolf HELM, II, Lipsiae, Teubner, 1959.

APULEIUS, *A mágiáról, Virágoskert*, ford. DÉTSHY Mihály, Budapest, Magyar Helikon, 1974 (Az ókori irodalom kiskönyvtára).

AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalata első rész*, ford., jegyz. TUDÓS-TAKÁCS János, II, Budapest, Telosz, 1995.

ARISTOTELÉS, *Eudémuszi etika: Nagy etika*, ford. STEIGER Kornél, Budapest, Gondolat, 1975 (Etikai gondolkodók).

ARISTOTELÉS, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, Budapest, Európa, 1997.

Aurelius AUGUSTINUS, *Was ist Zeit? Confessiones XI: Bekenntnisse 11*, eingeleitet, übersetzt, mit Anmerkungen versehen von Norbert FISCHER, Hamburg, Meiner, 2000.

Ausgewählte lateinische Gedichte von Paul Fleming, übersetzt und mit einer Einleitung versehen von C. KIRCHNER, Halle, Hendel, [1901].

M. Tullii CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, recognovit C.F.W. MUELLER, partis IV vol. II, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1890.

M. Tullii CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: Fasc. De finibus bonorum et malorum libri quinque*, recognovit Th. SCHICHE, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1915.

M. Tulli CICERONIS *Scholarum in usum scripta selecta: Cato Maior: Laelius*, recognovit K. SIMBECK, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1926.

Marcus Tullius CICERO, *A jóslásról*, ford., jegyz. HOFFMANN Zsuzsanna, Szeged, Belvedere Meridionale, 2001 (Belvedere segédkönyvtár, 3).

M. Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról I-II: latinul és magyarul*, ford. SZEKERES Csilla, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

CICERO *Válogatott művei*, Budapest, Európa, 1987.

Deutsche Gedichte: Eine Anthologie von den Anfängen bis zur Gegenwart, hrsg. von Antal MÁDL, zusammengest. von László TARNÓI und András VIZKELETY, II, Budapest, Tankönyvkiadó, 1978.

EPIKTÉTOS *Kézikönyvecskéje vagyis A sztoikus bölcs breviáriuma*, KERÉNYI Károly előszavával SÁROSI Gyula fordításában, Budapest, Officina, 1943² (Kétnyelvű Klasszikusok: Szövegek, 8).

Evangélikus énekeskönyv: A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyház énekeskönyve, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982.

Marsilio FICINO, *A szerelemről: Kommentár Platón A lakoma című művéhez*, ford. IMREGH Mónika, Budapest, Arcticus, 2001.

Marsilio FICINO's *Commentary on Plato's Symposium*, the text and a translation, with an introduction by Sears Reynolds JAYNE, Columbia, University of Missouri, 1944 (The University of Missouri Studies, 19).

Paul FLEMING, *Deutsche Gedichte*, biographisch ergänzte Ausgabe, Stuttgart, Reclam, 2000.

Paul FLEMINGS *Deutsche Gedichte*, hrsg. von J.M. LAPPENBERG, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, I–II, 1965, unveränderter reprographischer Nachdruck der Ausgabe Stuttgart, 1865 (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, 82/83).

Paul FLEMINGS *Lateinische Gedichte*, hrsg. von J.M. LAPPENBERG, Amsterdam, Rodopi, 1969, photomechanischer Nachdruck der Ausgabe Stuttgart, 1863 (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, 73).

Paul FLEMING, *Sei dennoch unverzagt: Eine Auswahl*, Berlin, Rütten und Loening, 1977.

Gedichte von Paul Fleming = Deutsche Dichter des siebzehnten Jahrhunderts, hrsg. von Julius TITTMANN, II, Leipzig, Brockhaus, 1870.

Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Eszttikai előadások*, ford. SZEMERE Samu, Budapest, Akadémiai, 1980² (Filozófiai írók tára: Új folyam, 12), III.

Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Vorlesungen über die Ästhetik*, mit einem Vorwort von Heinrich Gustav HOTHO, III, Stuttgart, Frommann, 1954³.

HORATIUS, *Ódák és epódoszok*, bev. és jegyz. BORZSÁK István, Budapest, Tankönyvkiadó, 2002² (Auctores Latini, 18).

Klasszikus német költők, vál. HALÁSZ Előd, jegyz. DOMOKOS Mátyás, Budapest, Európa, 1977.

Justus LIPSIUS, *De Constantia: Von der Standhaftigkeit: Lateinisch–Deutsch*, übersetzt, kommentiert und mit einem Nachwort von Florian NEUMANN, Mainz, DVB, 1998.

Justi LIPSIi, *Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres, L. Annaeo Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis*, Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1604.

Justi LIPSIi, *Physiologiae stoicorum libri tres, L. Annaeo Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis*, Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1604.

LUTHER Márton *Négy hitvallása*, ford., bev. PRÖHLE Károly, Budapest, Magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1996².

Martin LUTHER, *Von der Freiheit eines Christenmenschen, Von weltlicher Obrigkeit, Sermon von den guten Werken*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2004³.

Daniel Georg MORHOFens *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie*, hrsg. von Henning BOETIUS, Bad Homburg, Berlin, Zürich, Gehlen, 1969 (Ars poetica: Texte, 1). (Az 1700-as második kiadás utánnomása)

Német irodalom, összeáll. LAY Béla, PÁLMAI Kálmán, WALKÓ György, Budapest, Tankönyvkiadó, 1961.

A német irodalom kincsháza, szerk. KERESZTURY Dezső, Budapest, Athenaeum, [1941] (Az európai irodalom kincsháza).

Német költők antológiája, vál., szerk., tan. KERESZTURY Dezső, Budapest, Móra, 1963.

Német költők antológiája, vál., szerk., jegyz. HALASI Zoltán, Budapest, Magyar Könyvklub, 2000 (Klub klasszikusok: Világirodalom).

Des weltberühmten Adami OLEARII *Colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen bestehend in der nach Mußkau und Persien*, wie auch Johann Albrechts von MANDELSLO *Morgenländischen* und Jürg. ANDERSENS und Volq. YVERSENS *Orientalischen Reise, mit angehängter Chinesischen Revolution ...*, nebenst beygefügetem *Persianischen Rosen-Thal und Baum-Garten...*, Hamburg, in Verlegung Zacharias Herteln und Thomas von Wiering, anno MDCXCVI [1696].

Adam OLEARIUS, *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscowitischen vnd Persischen Reyse*, Schleswig 1656, hrsg. von Dieter LOHMEIER, Tübingen, Niemeyer, 1971 (Deutsche Neudrucke: Reihe Barock, 21).

Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába, ford. BALASSA Klára, Budapest, Gondolat, 1969 (Világjárók: Klasszikus útleírások, 11).

Martin OPITZ, *Buch von der deutschen Poeterey (1624): Studienausgabe*, hrsg. von Herbert JAUMANN, Stuttgart, Reclam, 2002.

Martin OPITZ, *Teutsche Poemata: Abdruck der Ausgabe von 1624 mit den Varianten der Einzeldrucke und der späteren Ausgaben*, hrsg. von Georg WITKOWSKI, Halle, Niemeyer, 1967.

Labyrinthus medicorum errantium D. Theophrasti PARACELSI cum adjunctis, Noribergae, apud Valentinum Neuberum, impensis Bernhardi Vischer, anno 1553.

Patrologiae cursus completus: Series Latina, [...] accurante J.-P. MIGNE, 32. tom., Parisiis, Migne, 1865.

Patrologiae cursus completus: Series Latina, [...] accurante J.-P. MIGNE, 38. tom., Parisiis, Migne, 1865.

PLATÓN *Összes művei*, I, ford. DEVECSERI Gábor, SZABÓ Árpád, Budapest, Európa, 1984.

PLATÓN, *Nagyobbik Hippiász: Kisebbik Hippiász: Lakhész: Lüszisz*, ford. MÉSZÁROS Tamás, STEIGER Kornél, Budapest, Atlantisz, 2003 (A kútnál: Platón összes művei kommentárokkal).

Régi századok, vál., szerk. KERESZTURY Dezső, Budapest, Európa, 1959 (A német líra kincsháza).

Lucius Annaeus SENECA, *De brevitae vitae: Az élet rövidségéről: De tranquillitate animi: A lelki nyugalomról*, ford. BOLLÓK János, Pécs, Seneca, 1992.

Lucius Annaeus SENECA, *Erkölcsei levelek latínul és magyarul*, ford. BARCZA József, Budapest, Franklin, 1906 (Görög és latin remekírók, 27), I.

L. Annaei SENECAE *Naturalium Quaestionum libri VIII*, edidit Alfred GERCKE, Stutgardiae, in aedibus Teubneri, 1970.

L. Annaei SENECAE philosophi *Opera omnia ad optimorum librorum fidem accurate edita*, Lipsiae, ex officina Caroli Tauchnitii, 1832, III–IV.

SENECA *Prózai művei*, ford., jegyz. BOLLÓK János, KOPECZKY Rita, KOVÁCS Mihály, SZŐKE Ágnes, TAKÁCS László, I, Budapest, Szentár, 2002.

SENECA *Prózai művei*, ford., jegyz. BOLLÓK János, KOPECZKY Rita, KOVÁCS Mihály, SZŐKE Ágnes, TAKÁCS László, II, Budapest, Szentár, 2004.

Száz vers: Kínai, indiai, görög, latin, angol, francia, német, olasz, spanyol, román, dél-amerikai, orosz, skandináv és szláv költők válogatott költeményei magyarul, összeáll. LACKFI János, Budapest, Helikon, 2010.

SZENT ÁGOSTON *Vallomásai*, ford. VASS József, Budapest, Szent István Társulat, 2002³.

Szerelmes kalendárium: Háromszázhatvanöt költő háromszázhatvanöt verse, vál. KORMOS István, Budapest, Móra, 1962 (A világirodalom gyöngyszemei).

Szöveggyűjtemény a régi német irodalom történetéhez a kezdetektől 1700-ig, szerk. MOLLAY Károly, közrem. ANGYAL Endre, KOMOR Ilona, II, Budapest, Jegyzetellátó, 1959.

Világirodalmi antológia: A XVII. és a XVIII. század irodalma, szerk. SÖTÉR István, HALÁSZ Előd, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

Szakirodalom:

Günter ABEL, *Stoizismus und Frühe Neuzeit: Zur Entstehungsgeschichte modernen Denkens im Felde von Ethik und Politik*, Berlin, New York, Gruyter, 1978.

ALBRECHT János, *A német irodalom rövid vázlata a legrégebbi időktől a jelen korig*, Pozsony, Budapest, Stampfel, 1901 (Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtár, 83).

Allgemeine deutsche Biographie, Leipzig, Duncker und Humblot, 1875–1912.

Bo ANDERSSON, *Ein titellooses Begräbnis auf Anna Bach: Zu Paul Flemings "Gedancken über der Zeit"*, Text und Kontext, 1987/1, 7–42.

Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Mi a nyelv?* = Uő, *A beszéd és a valóság: Filozófiai és beszédelméleti írások*, Budapest, Gondolat, 1986.

Roland BARTHES, *Beszédtrédékek a szerelemről*, Budapest, Atlantisz, 1997.

Barbara BAUER, *Naturverständnis und Subjektconstitution aus der Perspektive der frühneuzeitlichen Rhetorik und Poetik = Künste und Natur in Diskursen der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Hartmut LAUFHÜTTE, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 35), 69–132.

Hans BLUMENBERG, *Paradigmen zu einer Metaphorologie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999².

Dieter BURDORF, *Einführung in die Gedichtanalyse*, Stuttgart, Weimar, Metzler, 1997.

BUZÁS László, *Der Vergleich des Lebens mit dem Theater in der deutschen Barockliteratur*, Pécs, Kultúra, 1941.

Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, *Helikon*, 2000/3, 370–389.

Deutsche Barockforschung: Dokumentation einer Epoche, hrsg. von Richard ALEWYN, Köln, Berlin, Kiepenhauer und Witsch, 1965.

DRASKÓCZY László, *Énekeljetek új éneket! Éltem minden dolgában*, *Reformátusok Lapja*, 2011. április 3., 8.

Gerhard DÜNNHAUPT, *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur*, I, Stuttgart, Hiersemann, 1980.

Sabrina EBBERSMEYER, *Sinnlichkeit und Vernunft: Studien zur Rezeption und Transformation der Liebestheorie Platons in der Renaissance*, München, Fink, 2002 (Humanistische Bibliothek: Texte und Abhandlungen, 51).

Heinz ENTNER, *Paul Fleming: Ein deutscher Dichter im Dreißigjährigen Krieg*, Leipzig, Reclam, 1989.

Oswald FEIS, *Paul Fleming und seine Beziehungen zur Medizin*, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 1916/4, 185–199.

Michael FELDT, *Lyrik als Erlebnislyrik: Zur Geschichte eines Literatur- und Mentalitätstypus zwischen 1600 und 1900*, Heidelberg, Winter, 1990.

Filozófia, főszerk. BOROS Gábor, Budapest, Akadémiai, 2007 (Akadémiai kézikönyvek).

Filozófia, kiad. Peter KUNZMANN, Franz-Peter BURKARD, Franz WIEDEMANN, Budapest, Berlin, Springer, 1996 (SH atlasz).

Konstanze FLIEDL, *Das Gedicht an sich: Paul Flemings Trostsonett*, MLN, 117(2002), 634–649.

Klaus GARBER, *Paul Fleming (1609–1640): Zum 400. Geburtstag des Dichters*, Zeitschrift für Germanistik, 2009/3, 626–630.

Klaus GARBER, *Gelegenheitsdichtung: Zehn Thesen in Begleitung zu einem forschelichen Osnabrücker Groß-Projekt = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Andreas KELLER et al., Amsterdam, Rodopi, 2010 (Chloe, 34), 33–37.

Klaus GARBER, *Martin Opitz, Paul Fleming, Simon Dach: Drei Dichter des 17. Jahrhunderts in Bibliotheken Mittel- und Osteuropas*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2013 (Aus Archiven, Bibliotheken und Museen Mittel- und Osteuroas, 4).

Geschichte und Vorgeschichte der modernen Subjektivität, hrsg. von Reto Luzius FETZ, Roland HAGENBÜCHLE und Peter SCHULZ, Berlin, New York, Gruyter, 1998 (European Cultures: Studies in Literature and the Arts, 11.1).

GÉCZI János, *A rózsá és jelképei: Az antik Mediterráneum*, Budapest, Gondolat, 2006.

Hiltrud GNÜG, *Entstehung und Krise lyrischer Subjektivität: Vom klassischen lyrischen Ich zur modernen Erfahrungswirklichkeit*, Stuttgart, Metzler, 1983.

GYÖRFFY Miklós, *A német irodalom rövid története*, Budapest, Corvina, 1995 (Egyetemi könyvtár).

HALÁSZ Előd, *A német irodalom története*, Budapest, Gondolat, 1987².

Handbuch Literaturwissenschaft: Gegenstände, Konzepte, Institutionen, hrsg. von Thomas ANZ, Stuttgart, Weimar, Metzler, 2007, II.

Handbuch Lyrik: Theorie, Analyse, Geschichte, hrsg. von Dieter LAMPING, Stuttgart, Weimar, Metzler, 2011.

Paul HANKAMER, *Die Sprache: Ihr Begriff und ihre Deutung im sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert: Ein Beitrag zur Frage der literarhistorischen Gliederung des Zeitraums*, Bonn, Cohen, 1927.

Aigi HEERO, *Paul Fleming und Timotheus Polus: Auf den Spuren einer Dichterfreundschaft*, *Triangulum*, 15(2009), 11–27.

HEINRICH Gusztáv, *A német irodalom története*, II, Budapest, Révai, 1889.

HORVÁTH Kornélia, *A versről*, Budapest, Kijarat, 2006.

Peter HÜHN, Jörg SCHÖNERT, *Zur narratologischen Analyse von Lyrik*, *Poetica*, 2002/3–4, 287–305.

Peter HÜHN, Jörg SCHÖNERT, Malte STEIN, *Lyrik und Narratologie: Text-Analysen zu deutschsprachigen Gedichten vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Berlin, New York, Gruyter, 2007 (Narratologia: Beiträge zur Erzähltheorie, 11).

JOÓ Mária, *The Concept of Philia in Plato's Dialogue Lysis*, *Acta Antiqua Hungarica* 40(2000), 195–204.

Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf ietzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schrifften aus den glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden*, heraus gegeben von Christian Gottlieb JÖCHER, I–IV, Leipzig, in Johann Friedrich Gleditschens Buchhandlung, 1750–1751.

Hans-Georg KEMPER, „Denkt, dass in der Barberei / alles nicht barbarisch sei!": *Zur Muscovitischen vnd Persischen Reise von Adam Olearius und Paul Fleming = Beschreibung der Welt: Zur Poetik der Reise- und Länderberichte*, hrsg. von Xenja von ERTZDORFF, Amsterdam, Rodopi, 2000, 315–344.

Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit: Barock-Humanismus: Krisen-Dichtung*, Tübingen, Niemeyer, 2006.

Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit: Barock-Humanismus: Liebeslyrik*, Tübingen, Niemeyer, 2006.

Hans-Georg KEMPER, *Komische Lyrik, lyrische Komik: Über Verformungen einer formstrengen Gattung*, Tübingen, Niemeyer, 2009.

KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Budapest, Szépirodalmi, 1973.

KNAPP Éva, *Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból Szegények patikája*, Magyar Könyvszemle, 2001, 301–317.

KOMÁROMI Sándor, *Német nyelvű irodalom befogadása Magyarországon 1945–1980, II*, Budapest, [s.n.], 1989 (Studia Philologica Moderna, 5).

Peter KRAHÉ, *Persönlicher Ausdruck in der literarischen Konvention: Paul Fleming als Wegbereiter der Erlebnislyrik?*, Zeitschrift für deutsche Philologie, 1987/4, 481–513.

Robert KYRA, *Der Büchernachlass Paul Flemings in der Bibliothek der Estnischen Akademie der Wissenschaften*, Daphnis, 1993/1, 27–39.

Dieter LAMPING, *Das lyrische Gedicht: Definitionen zu Theorie und Geschichte der Gattung*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1993².

LÖKÖS Péter, *Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts*, Magyar Könyvszemle, 2006/2, 259–265.

Volker MEID, *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Barock: Vom Späthumanismus zur Frühaufklärung 1570–1740*, München, Beck, 2009 (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart, 5).

MOGYORÓDI Emese, *Akhilleusz és Szókratész: Morálpszichológia és politikafilozófia a görög archaikus és klasszikus korban*, Budapest, Gondolat, 2012.

Klaus MÜLLER-RICHTER, *Einleitung = Der Streit um die Metapher: Poetologische Texte von Nietzsche bis Handke mit kommentierenden Studien*, hrsg. von Klaus MÜLLER-RICHTER, Arturo LARCATI, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998.

Eva MÜLLER-ZETTELMAHN, *Lyrik und Narratologie = Erzähltheorie transgenerisch, intermedial, interdisziplinär*, hrsg. von Ansgar NÜNNING, Trier, WVT, 2002, 129–153.

NÉMEDI Lajos, *A német irodalom története a 16., 17. és 18. században: Geschichte der deutschen Literatur im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972.

Neue Deutsche Biographie, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, XIX, Berlin, Duncker und Humblot, 1998.

OLDAL János, *A német irodalom rövid története: Független a szerző német nyelvtanához*, Budapest, Eggenberger, 1897.

Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben, VII, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894.

Hermann PALM, *Paul Fleming und Georg Gloger = UÖ, Beiträge zur Geschichte der deutschen Literatur des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Breslau, 1877, Neudruck Leipzig, 1977.

Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallin in der Frühen Neuzeit: Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region, hrsg. von Mari TARVAS, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2011.

Maria Cäcilie POHL, *Paul Fleming: Ich-Darstellung, Übersetzungen, Reisegedichte*, Münster, Hamburg, Lit, 1993 (Zeit und Text, 1).

Hans PYRITZ, *Paul Flemings Liebeslyrik: Zur Geschichte des Petrarkismus*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1963.

Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft, hrsg. von Klaus WEIMAR, I, Berlin, New York, Gruyter, 1997³.

Révai nagy lexikona, XIII, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1915.

RIEDL Szende, *A német irodalom kézikönyve*, Pest, Hartleben, 1866.

Siegfried SCHEER, *Paul Fleming: Seine literarhistorischen Nachwirkungen in drei Jahrhunderten*, Imprimatur, IX, Weimar, Gesellschaft der Bibliophilen, 1940, 1–16.

Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten*, *Poetica*, 1995/1–2, 38–57.

Heinz SCHLAFFER, *Orientierung in Gedichten*, *Poetica*, 2004/1–2, 1–24.

Heinz SCHLAFFER, *Sprechakte der Lyrik*, *Poetica*, 2008/1–2, 21–42.

Heinz SCHLAFFER, *Geistersprache: Zweck und Mittel der Lyrik*, München, Hanser, 2012.

Jochen SCHMIDT, „*Du selbst bist dir die Welt*“: *Die Reise nach Utopia als Fahrt zum stoisch verfassten Ich: Paul Flemings Gedicht „In groß Neugart der Reussen*“, *Daphnis*, 2002/1–2, 215–233.

Jochen SCHMIDT, *Petrarkismus und Stoizismus: Die Kreuzung konträrer Diskurse in Paul Flemings Liebeslyrik = Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik*, hrsg. von Barbara NEYMEYR, Jochen SCHMIDT und Bernhard ZIMMERMANN, Berlin, New York, Gruyter, 2008, II, 771–785.

Hermann SCHMITZ, *Die Liebe*, Bonn, Bouvier, 1993.

Jörg SCHÖNERT, *Empirischer Autor, Implizierter Autor und Lyrisches Ich = Rückkehr des Autors: Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs*, hrsg. von Fotis JANNIDIS, Tübingen, Niemeyer, 1999, 289–294.

Jörg SCHÖNERT, *Normative Vorgaben als ‚Theorie der Lyrik‘?: Vorschläge zu einer texttheoretischen Revision = Norm, Grenze, Abweichung: Kultursemiotische Studien zu*

Literatur, Medien und Wirtschaft: Michael Titzmann zum 60. Geburtstag, hrsg. von Gustav FRANK, Wolfgang LUKAS, Passau, Stutz, 2004, 303–318.

Helmar SCHRAMM, *Karneval des Denkens: Theatralität im Spiegel philosophischer Texte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin, Akademie Verlag, 1996.

Dietmar SCHUBERT, „*Zeuch in die Mitternacht/ in das entlegne Land*“: *Rußlandbilder in den Gedichten Paul Flemings und Adam Olearius = Spiegelungen: Entwürfe zu Identität und Alterität*, hrsg. von Kersten SCHENKE, Berlin, Frank und Timme, 2005, 433–450.

Wulf SEGEBRECHT, *Das Gelegenheitsgedicht: Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart, Metzler, 1977.

Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *Paul Fleming's Inaugural Disputation in Medicine: A „Lost“ Work Found*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1984/1, 6–9.

Marian R. SPERBERG-MCQUEEN, *The German Poetry of Paul Fleming: Studies in Genre and History*, Chapel Hill, London, University of North Carolina Press, 1990 (University of North Carolina Studies in the Germanic Languages and Literatures, 110).

Kaspar H. SPINNER, *Zur Struktur des lyrischen Ich*, Frankfurt am Main, Akademische Verlagsgesellschaft, 1975.

Sprachen der Lyrik von der Antike zur digitalen Poesie: Für Gerhard Regn anlässlich seines 60. Geburtstags, hrsg. Klaus W. HEMPFER, Stuttgart, Steiner, 2008 (Text und Kontext: Romanische Literaturen und Allgemeine Literaturwissenschaft, 27).

Hermann von STADEN, *Paul Fleming als religiöser Lyriker*, Diss., Heidelberg, Stade, Habersaath, 1908.

Xaver STADLER, *Formen des barocken Stoizismus: Der Einfluss der Stoa auf die deutsche Barockdichtung: Martin Opitz, Andreas Gryphius und Catharina Regina von Greiffenberg*, Bonn, Bouvier, 1976 (Studien zur Germanistik, Anglistik und Komparatistik, 39).

Fritz STRICH, *Der lyrische Stil des 17. Jahrhunderts = Deutsche Barockforschung: Dokumentation einer Epoche*, hrsg. von Richard ALEWYN, Köln, Berlin, Kiepenhauer und Witsch, 1965, 229–259. Eredeti megjelenés: *Abhandlungen zur deutschen Literaturgeschichte: Franz Muncker zum 60. Geburtstage*, dargebracht von Mitgliedern der Ges. Münchener Germanisten, München, Beck, 1916.

Wilfried STROH, *Meghalt a latin, éljen a latin! : Egy nagy nyelv rövid története*, ford. DÉVÉNY István, Budapest, Typotex, 2011.

Wolfgang STRUCK, „*Persien in Persien suchen und nicht finden*”: *Adam Olearius und Paul Fleming auf der Reise nach Isfahan (1633-1639) = Ins Fremde schreiben: Gegenwartsliteratur auf den Spuren historischer und fantastischer Entdeckungsreisen*, hrsg. von Christof HAMANN, Alexander HONOLD, Göttingen, Wallstein, 2009 (Poiesis: Standpunkte der Gegenwartsliteratur, 5), 23–41.

Barbara STURZENEGGER, *Kürbishütte und Caspische See: Simon Dach und Paul Fleming: Topoi der Freundschaft im 17. Jahrhundert*, Bern, Berlin, Lang, 1996.

SZEKERES Csilla, *Az oikeiósisis elmélete Rómában: Cicero = Tempora et mores: Etikai normák és beszédmódok változása Rómában a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. között*, szerk. SZ.Cs., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 93–137.

SZEKERES Csilla, *Az oikeiósisis Seneca filozófiai műveiben = Tempora et mores: Etikai normák és beszédmódok változása Rómában a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. között*, szerk. SZ.Cs., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 141–159.

SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Budapest, Hornyánszky, 1893.

SZVÁK Gyula, *A Moszkvai Oroszország története*, Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1997.

Mari TARVAS, *Paul Fleming und Autobiografie: Zu einigen Tendenzen der Rezeption seines Werks = Autobiografisches Schreiben von der Frühen Neuzeit bis in die Gegenwart*, hrsg. von Mari TARVAS, Frankfurt am Main, Lang, 2009, 17–28.

Karl VIËTOR, *Vom Stil und Geist der deutschen Barockdichtung = Deutsche Barockforschung: Dokumentation einer Epoche*, hrsg. von Richard ALEWYN, Köln, Berlin, Kiepenhauer und Witsch, 1965.

Világirodalmi kisenciklopédia, szerk. KÖPECZI Béla, PÓK Lajos, Budapest, Gondolat, 1984³, I.

Világirodalmi lexikon, III, Budapest, Akadémiai, 1992³.

Világirodalom, főszerk. PÁL József, Budapest, Akadémiai, 2005 (Akadémiai kézikönyvek).

VIZKELETY András, *Eine Motivkorrespondenz bei Michelangelo und Paul Fleming = Erbauendes Spiel, unendliche Spur: Festschrift für Zoltán Szendi zum 60. Geburtstag im Februar 2010*, hrsg. von Rainer HILLENBRAND, Wien, Praesens, 2010 (Pécser Studien zur Germanistik, 4), 55–59.

Was ein Poëte kan! : Studien zum Werk von Paul Fleming (1609-1640), hrsg. von Stefanie AREND und Claudius SITTIG, in Verbindung mit Sonja GLAUCH und Martin KLÖKER, Berlin, Gruyter, 2012.

Volkhard WELS, *Einleitung: 'Gelegenheitsdichtung': Probleme und Perspektiven ihrer Erforschung = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Andreas KELLER et al., Amsterdam, Rodopi, 2010 (Chloe, 34), 9–31.

Werner WELZIG, *Constantia und barocke Beständigkeit*, Deutsche Vierteljahrsschrift, 1961/3, 416–432.

Barbara WIEDEMANN, *Von Fischen und Vögeln: Überlegungen zum modernen Gedichtbegriff*, Poetica, 1995/3–4, 396–432.

ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Budapest, Universitas, 2002 (Historia litteraria, 11).

Ingeborg ZIEMENDORFF, *Die Metapher bei den weltlichen Lyrikern des deutschen Barock*, Berlin, Ebering, 1933.

Az értekezés tárgyában megjelent publikációk

Die barocke Redekunst als Prozess der Bedeutungsaktivierung = „Der Rest ist Staunen“: Literatur und Performativität, hrsg. von Erika HAMMER und Edina SÁNDORFI, Wien, Praesens, 2006 (Pécser Studien zur Germanistik, 1), 41–54.

Die Gestaltung des kulturellen Ich in Paul Flemings Gedicht 'An sich' = Neue Reflexionen zur kulturwissenschaftlichen Literaturwissenschaft, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Arbeiten zur deutschen Philologie, 28), 121–133.

Versuch einer Selbstversicherung im Poetischen: Der Topos der Freundschaft in den Gedichten 'Nach seinem Traume an seinen vertrautesten Freund' (1636) und 'Auf H. Georg Glogers Med. Cand. Seliges Ableben' (1631) von Paul Fleming im Diskurs der Beständigkeit. = Wissenschaften im Dialog: Studien aus dem Bereich der Germanistik, Klausenburg, Großwardein, Partium, 2008 (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein, 4), I, 85–95.

Versuch eines autonomen Verhaltens im Poetischen: Paul Flemings deutsche Liebesgedichte im Diskurs der constantia, TRANS: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften, 17. Nr., 2010. február (http://www.inst.at/trans/17Nr/8-9/8-9_szoegedi17.htm)

Die Liebe, die Reise und der stoische Weise: Die Begegnung der Gelegenheits- und Erlebnispoesie bei Paul Fleming anhand des Gedichtes 'Entsagung' = Begegnungsräume von Sprachen und Literaturen: Studien aus dem Bereich der Germanistik, Klausenburg, Großwardein, Partium, 2010 (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein, 7), I, 231–239.

Ein frühneuzeitliches Reisegedicht als erlebte Consolatio = Zwischen Kulturen und Disziplinen, Festschrift für Magdolna Balkányi, hrsg. von Zsófia LELKES und Klára MOLNÁR, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 107–119.

Összefoglaló

Az értekezés a neolatin és a humanista tradícióhoz kapcsolódó, opitziánus Paul Fleming költészetét vizsgálja a költemények olvasatait a szubjektív líraértelmezés paradigmájából kiemelve. Az értekezés célja, hogy a flemingi költemények erős normakövetésében a versek grammatikai, retorikai és kommunikációs struktúrájának a feltárásával kibontsa a költeményeknek mint lírai beszédaktusoknak a versbeszélői hangját, bemutattva azt, hogy a versben megszólaló konvencionális és reprezentatív én hogyan határozza meg önmagát, és milyen szubjektumot hoz létre. Ebben a vizsgálatban a flemingi életút fontos alapszituációjából (az utazásból, a távollétből, az idegennel való találkozásból, az idegen reflexiójából) kiindulva a tapasztalás és a meg-, ill. átélés állapotainak mint alapvető emberi léttapasztalatoknak (a szerelem, a barátság és a megismerés vágyának emberi tapasztalatai) a reflexiói állnak a középpontban a versbeszélő önmeghatározó megnyilatkozásának a kibontása során. Az értekezés az öt részletesebben tárgyalt költeményt (*An sich, Entsagung, Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben, In Groß-Neugart der Reußen, An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien*) olyan egyéni, monologikus beszédként értelmezi, amelyek beszélője a megszólalás és a kimondás által formálja és határozza meg önmagát. Ennek részletes feltárását a kiválasztott költemények kommunikáció- és beszédaktus-elméleti, illetve narratológiai szempontú vizsgálata teszi lehetővé, amelyek alapján a versek olyan szövegekként értelmeződnek, amelyekben a beszélő az artikulált én (illetve szerep-én vagy figura-én) szintjén helyezkedik el, és konstruált beszélőként van jelen. A versbeszélő hangjának kibontása és újraépítése során nem feltételeződik egy eleve megnyilatkozó, egyértelműen azonosítható, identifikálható megszólaló, hanem a szövegből, a kimondásból (re)konstruálódik a beszélő. A beszélői megszólalás vizsgálata a *theatrum mundi* toposz és metaforáinak mint orientációs gondolati modellnek, illetve a sztoikus, neosztoikus és újplatonikus filozófiák életpraxisra vonatkozó etikájának az előterében zajlik. A beszélő által megidézett hangok megszólalásainak retorikai és grammatikai felépítése, a beszédaktusok változtatása, a narratív megnyilatkozási szintek közötti mozgás generálják a szövegekből kibontakozó szubjektum létrejöttét. A flemingi szövegekben egy sajátos szubjektivitás kibontakozása figyelhető meg, amelynek nem eredménye egy önmagára (vissza)vonatkoztatott szubjektum, a flemingi szubjektum a reflexivitásban képződik.

Summary

The doctoral thesis *Experience and self-identification in the poetry of Paul Fleming (1609-1640)* examines the poetry of Paul Fleming, who joined the Neolatin and humanist tradition and was a follower of Martin Opitz, taking out readings of poems of subjective lyric-interpretation paradigm. The aim of the thesis is to explain the voice of the lyrical speaker of poems as lyrical speech acts with exploring the grammatical, rhetorical and communicative structure of poems and to show how the conventional and representative self that speaks in the poem defines itself and what subject it creates. The significant basic situations of Fleming's life (travel, absence, meeting the unknown, reflection of the unknown) form the starting-point and the reflections of essential human experience of existence (love, friendship and desire for cognition) are in the centre in the course of explaining the self-identification speaking of the lyrical speaker. The thesis interprets five poems discussed in details (*An sich*, *Entsagung*, *Auf H. Georg Glogers Med. Cand. seliges Ableben*, *In Groß-Neugart der Reußen*, *An Herrn Olearien vor Astrachan der Reußen in Nagaien*) as monological speeches whose speaker forms and defines itself by articulating. It is explored in detail by examination of chosen poems with guidelines of communication theory, speech act theory and narratology. On this basis the poems are interpreted as texts in which the speaker is on the level of articulated self (resp. role-self or figure-self) and it is constructed. During the explanation and rebuilding of the lyrical speaker voice an in advance declaring, unambiguous identifiable speaker is not presumed, but the speaker is (re)constructed from the text and from the articulation. The articulation of the speaker is examined in foreground of topos *theatrum mundi* and its metaphors as thought-model of orientation, resp. of Stoic, Neostoic and Neoplatonic ethics. The rhetorical and grammatical construction of voices that are cited by the speaker, the alternation of speech acts, the motion among narrative levels develop the birth of the subject. In the texts of Fleming a specific subjectivity can be noticed that does not result in a self-reflected subject. The subject forms itself in reflexivity.